

Natalia Wiszniakowa-Zelinskiy

Psychologia rozwoju
kreatywnego potencjału
człowieka

Natalia Wiszniakowa-Zelinskiy

Psychologia rozwoju
kreatywnego potencjału
człowieka

Rada Wydawnicza Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
Klemens Budzowski, Maria Kapiszewska,
Zbigniew Maciąg, Jacek M. Majchrowski

Recenzenci:

dr hab. Ludwika Wojciechowska, Wydział Psychologii Rozwoju Człowieka
Uniwersytetu Warszawskiego,

dr hab. Tatiana Sieńko, prof. Instytutu Psychologii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach

@ Copyright by Natalia Wiszniakowa-Zelinskiy 2014

Projekt okładki:

Joanna Sroka

Adiustacja:

Zespół

Redaktor prowadzący:

Halina Baszak Jaroń

Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część tej książki nie może być powielana lub wykorzystywana w jakikolwiek sposób i w jakiegokolwiek formie, elektronicznej czy mechanicznej, włączając kopiowanie, nagrywanie lub jakiegokolwiek przechowywanie informacji w systemie wyszukiwawczym bez pisemnej zgody autora.

Wydawca:

Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2016

Łamanie:

Joanna Sroka

Druk:

MK Promo

Spis treści

ROZDZIAŁ I

KONCEPCJE ROZWOJU KREATYWNEGO POTENCJAŁU CZŁOWIEKA

- 1.1. Modelowanie koncepcji kreatywnego potencjału
człowieka 11
- 1.2. Kategorie kreatywnego potencjału człowieka 22
- 1.3. Charakterystyka koncepcji rozwoju kreatywnego potencjału 29
- 1.4. Kreatywność jako proces rozwoju potencjału człowieka 37

ROZDZIAŁ II

ROZWÓJ KREATYWNEGO POTENCJAŁU CZŁOWIEKA

- 2.1. Dojrzałość twórcza i rozwój kreatywnego potencjału 47
- 2.2. Podstawowe tendencje rozwoju talentu jako
kreatywnego potencjału 54
- 2.3. Ekologia rozwoju kreatywnego potencjału
w procesie duchowego odrodzenia 64

ROZDZIAŁ III

KSZTAŁTOWANIE SIĘ DUCHOWOŚCI I SENSU ŻYCIA W STRUKTURZE KREATYWNEGO POTENCJAŁU

- 3.1. Kształtowanie się duchowe rozwoju potencjału 75
- 3.2. Zagadnienia sensu życia w strukturze
potencjału człowieka 96
- 3.3. Kryzys duchowości i rozwój kreatywnego potencjału 107
- 3.4. Kryzysy sensu życia i metody ich korekcji
w strukturze kreatywnego potencjału 110

ROZDZIAŁ IV HISTORIA BADAŃ POTENCJAŁU CZŁOWIEKA

4.1. Diagnostyka kreatywności i kreatywnego potencjału w ujęciu historycznym	117
4.2. Autorskie metody diagnozowania kreatywnego potencjału. Test „Kreatywny potencjał” autorstwa Natalii Wiszniakowej-Zelinskiy.....	123
4.3. Wywiad swobodny „Twórczy potencjał” autorstwa Natalii Wiszniakowej-Zelinskiy.....	128
4.4. Test niedokończonych zdań „Kreatywna osobowość”	129
4.5. Metodyka kolorowych metafor „Prognozowanie sukcesu w osiąganiu sensu życia i kreatywnego potencjału” I. Sołomina – adaptacja testu Natalii Wiszniakowej-Zelinskiy	130
4.6. Metody badania duchowości i pomoc psychologiczna w kryzysach duchowych i rozwoju kreatywnego potencjału ..	137
4.6.1. Test niedokończonych zdań „Duchowa osobowość”	138
4.6.2. Wywiad swobodny „Duchowy potencjał osobowości”	139
4.6.3. Metoda badania przyczyn i skutków kryzysu duchowego „Magiczne współrzędne”	142

ROZDZIAŁ V

SPOSOBY ROZWIJANIA KREATYWNEGO POTENCJAŁU

- 5.1. Procesy innowacyjne w rozwoju
kreatywnego potencjału 153
- 5.2. Metody heurystyczne stosowane w rozwoju
potencjału człowieka 162
- 5.3. Problematyka rozwoju kreatywnego potencjału
w działalności zawodowej..... 167

ROZDZIAŁ VI

PROGNOZOWANIE OSOBISTEJ PRZYSZŁOŚCI KREATYWNEGO POTENCJAŁU

- 6.1. Prognozowanie osobistej przyszłości
w rozwoju potencjału człowieka 173
- 6.2. Autorska metoda kreatywnego modelowania
osobistej przyszłości 179

ROZDZIAŁ VII

PSYCHOLOGIA STOSOWANA ROZWOJU KREATYWNEGO POTENCJAŁU DZIECKA: „ALFABET POTENCJAŁU TWÓRCZOŚCI, TALENTU I DUCHOWOŚCI”

- 7.1. Psychologia stosowana rozwoju potencjału
twórczości dziecięcej 189
- 7.2. Alfabet potencjału twórczości:
„Od twórczej osobowości do twórczego społeczeństwa” 192
 - 7.2.1. Aktywność twórcza..... 193
 - 7.2.2. Twórczość..... 202
- 7.3. Uzdolnienia i talent jako ważne fenomeny
kreatywnego potencjału 206

7.4. Psychologia stosowana rozwoju potencjału talentu.	
Sekrety potencjału talentu.	
Alfabet talentu	213
7.4.1. Utalentowanie – dar czy próba?	
Wywiad z psychologiem	214
7.4.2. Praktyki rozwoju potencjału talentu	218
7.5. Psychologia stosowana rozwoju duchowego potencjału.....	221
7.5.1. Stosowana psychologia rozwoju potencjału duchowości.	
Tajemnice duchowego odrodzenia	223
7.5.2. Praktyki rozwoju duchowości:	
„Od duchowej osobowości do duchowego społeczeństwa”	224
7.5.3. Rezerwy duchowego wzrostu	229
ZAKOŃCZENIE.	
Rekomendacje rozwoju kreatywnego potencjału	
 w praktyce psychologicznej	233
LITERATURA	243

W monografii zawarte są pytania, teorie i praktyka w dziedzinie psychologii rozwoju. Modelowanie koncepcji kreatywnego potencjału oraz jego rozwoju to dialektyczny proces dojrzewania stanu potencjalnego, który poprzez obecność refleksji z towarzyszącą jej retrospekcją oraz modelowaniem perspektyw staje się stanem aktualnym. Tego typu **modelowanie przyszłości** stanowi **podstawę prognozowania kreatywnego potencjału**. Badanie kategorii „kreatywny potencjał osobowości” byłoby niemożliwe bez zbadania aktualnych oraz potencjalnych cech charakterystycznych osoby badanej. Urzeczywistnieniem potencjału kreatywnego są efektywne działania twórcze. Stanowią one pochodną napędu wewnętrznego aktywności kreatywnej podmiotu oraz efektywności procesów twórczych zachodzących u człowieka na poziomie świadomym i nieświadomym. Poziom potencjału kreatywnego rzutuje na kreatywną indywidualność jednostki oraz jakość jej twórczych realizacji. Kreatywny potencjał rozpatrywany jako kategoria osobowości ma charakter dominujący i wielofunkcyjny. Można ją umownie różnicować, wyodrębniając różne stadia dojrzałości. W ten sposób daje się wyszczególnić kreatywność potencjalną na poziomie autorefleksji, kreatywność komunikatywną i zaktualizowaną. Kreatywny potencjał w tej postaci stanowi podstawę późniejszych realizacji indywidualności twórczej (www.nataliavishnyakova.com).

Rozdział I

KONCEPCJE ROZWOJU KREATYWNEGO POTENCJAŁU CZŁOWIEKA

1.1. Modelowanie koncepcji kreatywnego potencjału człowieka

Modelowanie koncepcji kreatywności oraz jej rozwój to dialektyczny proces dojrzewania stanu potencjalnego, który poprzez obecność refleksji z towarzyszącą jej retrospekcją oraz modelowaniem perspektyw staje się stanem aktualnym. Tego typu modelowanie przyszłości stanowi podstawę prognozowania kreatywnego potencjału, będącego podbudową realnego funkcjonowania w sytuacji zaistnienia któregoś z przewidywanych wariantów przyszłości.

Diagnoza kreatywnego potencjału zakłada utajoną możliwość rozwinięcia lub wyuczenia pewnych obecnie nieujawnionych właściwości. Kreatywność wykształca się w oparciu o istniejący potencjał twórczy. Stworzenie kategorii „twórczy potencjał osobowości” byłoby niemożliwe bez zbadania aktualnych oraz potencjalnych cech charakterystycznych osoby badanej.

Urzeczywistnieniem potencjału twórczego osobowości są efektywne działania twórcze. Stanowią one pochodną napędu wewnętrznego aktywności kreatywnej podmiotu oraz efektywności procesów twórczych zachodzących u człowieka na poziomie świadomym i nieświadomym. Poziom potencjału twórczego rzutuje na twórczą indywidualność jednostki kreatywnej oraz na jakość jej twórczych realizacji. Bardzo pożądanymi cechami takiego zespolenia są: zasadniczo nowy poziom harmonijnej jedności (kongruencji) oraz wysoka efektywność procesu twórczego zachodzącego na poziomie świadomości i nieświadomości.

Potencjał twórczy, jako kategoria dynamicznej struktury osobowości obejmuje całość uzdolnień, które wykształcają się poprzez efektywne działania twórcze. Wzbogaceniem tego potencjału są nowe cechy osobowości, które pojawiają się, gdy twórca osiągnie odpowiedni wiek. A.N. Łuk dopatruje się w twórczym potencjale syntezy logicznego myślenia oraz wyobraźni, wskazując, że jest to: „(...) lekkość generowania idei i występowania z hipotezami jako odpowiedź na dowolny problem oraz elastyczność intelektualna” (Łuk, 1976, s. 50).

Autor tego sformułowania widzi twórczy potencjał jako zintegrowaną, dynamiczną strukturę, która obejmuje nabyte cechy psychiczne powstałe w wyniku dywergentnego myślenia, wyobraźni i fantazji, związki skojarzeniowe, wykształconą intuicję, bogactwo emocjonalne oraz zdolności do empatii; doskonalenie tej rozbudowanej struktury zachodzi w trakcie procesu twórczego.

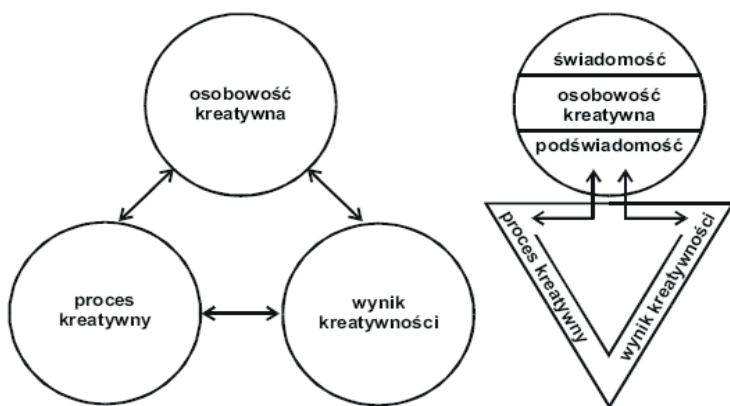
Dodatkowymi składowymi potencjału kreatywnego jest zwiększona skłonność do twórczej autoprezentacji oraz dążenie do maksymalizacji własnych możliwości twórczych, przy czym u jednostki kreatywnej przejawia się to niejednokrotnie skłonnością do ryzyka, które towarzyszy osiągnięciu najwyższego pułapu własnych możliwości.

Z gnoseologicznego punktu widzenia nawet pierwotne formy kreatywności stanowią specyficzny stan organizmu, którego cechą rozpoznawczą jest odczuwanie przez osobowość kreatywną konieczności wynajdywania coraz to nowych środków oraz sposobów zaspokajania potrzeby twórczego rozwoju.

Przeprowadzone badania oraz analiza naukowych opracowań współczesnej psychologii pozwoliły wyodrębnić trzy kategorie zespalające związane z naukowym podejściem do zagadnień kreatywności. Opisywane tu kategorie zbiorcze nazywamy blokami kategorii, wyróżniając:

- blok kreatywno-osobowościowy związany z samodzielnym rozwijaniem własnej osobowości oraz samoaktualizacją;
- blok kreatywny zorientowany na proces twórczy oraz jego badanie;
- blok odnoszący się do wyników działalności twórczej ukierunkowanej na stworzenie nowego produktu (rys. 1.1).

Każdy z powyższych bloków wyznacza nowe aspekty wielopoziomowego systemu kategorii kreatywności oraz określa treściowe ukierunkowanie tych kategorii stosownie do własnych kryteriów.

Rys. 1.1. Kategorie zespalające związane z zagadnieniem kreatywności.

Źródło: opracowanie własne.

Psychologia bada mechanizmy procesu twórczego, który traktowany jest jako akt subiektywny, w ramach którego następuje takie uwolnienie nagroma-

dzionego twórczego potencjału osobowości, które gwarantuje zaistnienie twórczego wyniku. W psychologii stosunkowo dużo badań poświęconych jest kategorii kreatywności traktowanej jako osobisty przejaw aktywności intelektualnej oraz twórczego myślenia.

Naturalną konsekwencją takiego podejścia jest zwiększone znaczenie kolejnej kategorii – „podmiotu procesu twórczego” (osobowości kreatywnej). W badaniach naukowych uwzględnia się stymulacyjną rolę bodźców płynących ze strony środowiska zewnętrznego oraz tworzonego dzieła, co dodatkowo aktywizuje proces twórczy.

Podsumowując, można stwierdzić, że skutkiem procesu twórczego jest wynik działalności twórczej, a uzyskanie tego wyniku sprzyja samoaktualizacji jednostki twórczej. Analogiczny cykl kreatywnego potencjału daje się zaobserwować na każdym kolejnym zwoju spirali rozwojowej osobowości.

Dialektyczne sprzężenie zwrotne pomiędzy skutkami procesu twórczego a czynnikami osobowościowymi bierze swój początek w obiektywno-subiektywnej naturze przedmiotu poznania, gdzie przejaw i istota, a także jednostkowość i ogólność stanowią organiczną jedność.

Tak więc proces twórczy będący zjawiskiem jednostkowym nie istnieje sam w sobie jako całość wyizolowana. Biorąc pod uwagę, że jednostka rozwija się i dojrzewa, podlegając wielu różnym wpływom, możemy z przekonaniem stwierdzić, że osobowość twórcza rozwija się poprzez proces twórczy i osiąga twórcze wyniki (które mogą być ujmowane przedmiotowo oraz rozpatrywane przez pryzmat osobowości). Jak widać, gdy omawiany jest wynik kreatywnego potencjału, decydujące znaczenie odgrywa aspekt społeczny, natomiast proces twórczy ujmowany jest w wymiarze indywidualnym. Ignorowanie ważnych relacji wzajemnych w przedmiocie badań oraz wychodzenie poza jego istotę może prowadzić do uzyskania fałszywego obrazu tego przedmiotu. Każda cecha szczególna stanowi wynik działania relacji wzajemnych.

W celu pogłębienia analizy wielopoziomowego układu kreatywności zbadamy hieratyczne prawidłowości obecne w obszarze wszystkich ważniejszych kategorii pojęciowych. W ten sposób dążyć będziemy do wyodrębnienia kręgów ontologicznych owego układu, uwzględniając następujące bloki strukturalne:

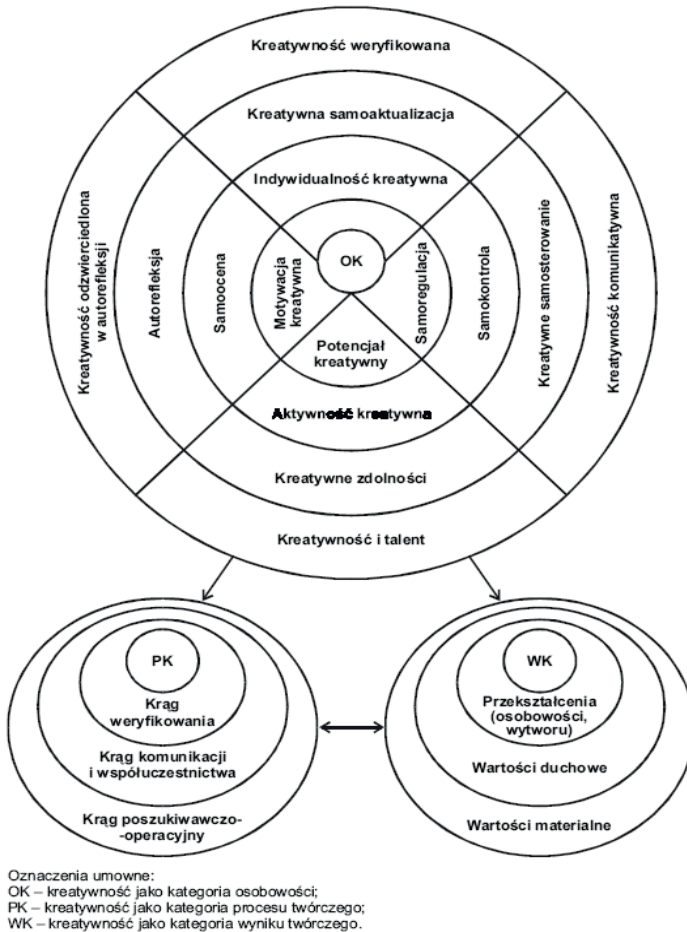
- osobowość twórcza (OT),
- proces twórczy (PT),
- wynik twórczy (WT)

Oznaczenia umowne:

- OK – kreatywność jako kategoria osobowości;
- PK – kreatywność jako kategoria procesu;

WK – kreatywność jako kategoria wyniku (rys. 1.2).

Kreatywność rozpatrywana jako kategoria osobowości ma charakter dominujący i wielofunkcyjny. Można ją umownie różnicować, wyodrębniając różne stadia dojrzałości. W ten sposób daje się wyszczególnić kreatywność potencjalną, kreatywność na poziomie autorefleksji, kreatywność komunikatywną i zaktywizowaną. Kreatywnością potencjalną nacechowany jest cały okres inicjatywy i aktywności twórczej. Kreatywność w tej postaci stanowi podstawę późniejszych realizacji indywidualności twórczej.

Rys. 1.2. Wielosegmentowy i wielopoziomowy model kreatywności.

Źródło: opracowanie własne.

Urzeczywistnione realizacje kreatywności traktowane są przez badaczy jako przejawy samoaktualizacji jednostek odznaczających się wysoką dynamiką roz-

woju twórczego. Zanim jednak zaistnieją faktyczne realizacje kreatywności zakwalifikowanej, obserwujemy kreatywność istniejącą na poziomie autorefleksji. Łączy ona elementy samooceny z czynnikami motywacyjnymi, które stanowią pochodną samoświadomości.

Kreatywność komunikatywna łączy w sobie samoregulację, która tworzy podbudowę do samokontroli. Ta zaś stanowi podstawową zdolność panowania nad własnymi procesami psychicznymi a zwłaszcza emocjonalnymi, co określane jest mianem samosterowania. Kolisty schemat ontologicznej struktury kreatywności doskonale oddaje relacje wzajemne pomiędzy poszczególnymi składowymi procesów rozwojowych osobowości człowieka kreatywnego.

Człowiek kreatywny, który realizuje się poprzez działania twórcze, staje się podmiotem procesu twórczego (PT), natomiast urzeczywistnieniem tego procesu jest wynik twórczy (WT). Stosownie do powszechnie uznawanej piramidy potrzeb Masłowa również wynik twórczy ma najpierw postać materialną, a dopiero później znajduje swe aktualizacje na poziomie mechanizmów społecznych czy osiągnięć duchowych. Prawidłowość ta stanowi odzwierciedlenie przemian osobowościowych towarzyszących stwarzaniu wytworu, który jest nowy nie tylko subiektywnie, ale i obiektywnie.

Wynik twórczy, który może stać się przedmiotem obiektywnego poznania i oceny, uzyskiwany jest w trakcie procesu twórczego, przy czym proces ten może być ukryty, zagadkowy i niedostępny dla obserwatora czy badacza. Dlatego też za naturalne uznać należy pragnienie gruntownego przestudiowania ontologicznego koła procesu kreatywności.

W ramach analizy należałoby wyodrębnić a następnie scharakteryzować poszczególne poziomy koła:

- poziom poszukiwawczo-operacyjny;
- poziom komunikacji interpersonalnej, która ma miejsce w trakcie działań twórczych prowadzonych w zespołach ludzkich;
- poziom oceny i weryfikacji uzyskanych wyników.

Proces twórczy urzeczywistniany jest na różnych poziomach i szczeblach organizmu społecznego w skomplikowanej topografii osób i struktur organizacyjnych, które w różny sposób uczestniczą w tym procesie. Istotę działań na poziomie poszukiwawczo-operacyjnym stanowi wyłonienie się twórczego zamysłu oraz zaistnienie czynności, które zmierzają do jego urzeczywistnienia. Temu też służy formułowanie pytań oraz określanie problemów, które powinny zostać rozwiązane mimo istnienia przeciwności zewnętrznych i wewnętrznych typowych dla okresu inkubacyjnego, nazywanego również okresem poszukiwawczym. Twórcza aktywność poszukiwawcza prowadzona jest na obszarze rozległego pola informacyjnego.

W odniesieniu do poziomu komunikacji interpersonalnej używa się również określenia „poziom twórczego współuczestnictwa w procesie wytwarzania”. Termin ten obejmuje całość aspektów związanych z komunikacją grupową i zespołową towarzyszącą procesowi twórczemu. Proces innowacyjny realizowany przez grupę ludzi wymusza zaistnienie wielu form komunikacji. W ten sposób kształtuje się płaszczyzna łączności intelektualnej.

Początkiem twórczości jest zatem zamiysł rozwiązania istniejącej kwestii. Czasem samo tylko dostrzeżenie problemu stanowi wielkie odkrycie. Zdolność zauważenia problemu stanowi potwierdzenie osobistego talentu, a nawet geniuszu człowieka twórczego.

Jednym ze sposobów wspomagania kreatywności traktowanej jako proces twórczy są badania elementarnych składowych badanej rzeczywistości, analogicznie do tego, jak w biologii prowadzone są badania pojedynczych komórek. Nie pretendując do pełni naukowego ujęcia, w charakterze takiego elementarnego przedmiotu badawczego wprowadziliśmy akt twórczy, upatrując w nim wyjściowy pierwiastek strukturalny i funkcjonalny procesu twórczego.

Akt twórczy obejmuje ciąg zachowań urzeczywistnianych w dynamicznej i zmiennej przestrzeni kreatywnego pola informacyjnego, które obejmuje obszary ludzkiej świadomości i nieświadomości. W oparciu o zmienność kreatywnego pola informacyjnego możliwe jest nawet wyłonienie modułów, obejmujących poszczególne stadia dojrzałości twórczej.

Występujące ciągi aktów twórczych urzeczywistnianych w topografii kreatywnego pola informacyjnego stanowią podstawową przesłankę efektywności procesu twórczego, którego ostateczną pochodną jest wynik twórczy.

Modelowanie składowych procesu twórczego (rys. 1.3) pozwoli nam w pogładowy sposób przedstawić dynamikę poszczególnych etapów wielopoziomowego układu mechanizmów kreatywności. Analiza tego modelu prowadzona jest w układzie poziomym i pionowym, przy czym przedmiotem zwiększonej uwagi badaczy stają się punkty przecięcia oraz bloki strukturalne.

Linie poziome wyznaczają nam dynamikę procesu. Na poziomie najniższym, wyjściowym znajdujemy powstanie oryginalnego zamiysłu, gromadzenie związanych z tym informacji, poszukiwanie strategii i taktyk działania, aż wreszcie wdrożenie pomysłu do realizacji. Na wyższym poziomie strukturalnym znajdujemy akt twórczy jako stadium wyjściowe realizacji – obiektywny początek procesu twórczego, a następnie rozległe pole informacyjne działań twórczych, dopracowane strategie kreatywności, dojrzałe technologie kreatywne stosowane w trakcie realizacji procesu oraz tryby weryfikacji osiągniętego wyniku twórczego.

Tabelaryczne układy pionowe stanowią dobrą ilustrację zmian powstałych

w wyniku twórczego zaangażowania w realizację procesu kreatywnego. Omawiane schematy odzwierciedlają hieratyczny układ przekształceń dysponujących własną dynamikę rozwoju w poszczególnych liniach pionowych.

Poziomy	Akt twórczy	Pole informacyjne działań twórczych	Strategie kreatywności	Technologie kreatywne	Wynik twórczości
IV	Aktualizacja twórczego pomysłu	Aktualizacja obszarów pola informacyjnego	Aktualizacja proinnowacyjnego systemu wartości	Powstanie nowych technologii innowacyjnych	Bardzo liczne wdrożenia wartościowych rozwiązań autorskich
III	Stworzenie nowego algorytmu koncepcyjnego	Stworzenie nowego modelu informacyjnego	Modelowanie strategii innowacyjnych	Modelowanie taktyk innowacyjnych	Modelowanie ogółu technologii innowacyjnych i wynalazczych
II	Uświadomienie sobie pomysłu i sposobu jego materializacji	Materializacja zgromadzonych informacji	Materializacja znanych strategii kreatywności	Zestawianie wszelkich rozwiązań taktycznych	Modyfikowanie znanych metod i technologii
I	Dojrzewanie pomysłu, stworzenie obrazu celu	Rozpatrzenie wszystkich posiadanych informacji	Rozpatrzenie znanych strategii postępowania	Zastosowanie znanych taktyk działania	Mistrzowskie wdrożenie znanych strategii
Wyjściowy	Zrodzenie się pomysłu	Gromadzenie informacji	Poszukiwanie strategii	Poszukiwanie taktyk	Wdrażanie

Rys. 1.3. Modelowanie składowych procesu twórczego.

Źródło opracowanie własne.

Możliwości analizy tego modelu i interpretacji zachodzących zmian są znacznie większe, bowiem możliwe są zestawienia dowolnych pasm poziomych i pionowych, które określają poziomy dojrzałości twórczej, zaawansowania koncepcyjnego, projektowania i realizacji oraz wielu wdrożeń wyniku twórczego dysponującego cechami dzieła autorskiego ważnego dla twórcy oraz wartościowego społecznie.

W ramach modelowania procesu twórczego należałoby objąć analizą nie tylko dynamikę rozwojową na poziomie aktu twórczego, ale również wszystkie stadia dojrzewania, poczynając od zaistnienia oryginalnego zamysłu aż po jego aktualizację. Warto również zwrócić uwagę na dynamikę zmian jakościowych w obrębie pola informacyjnego działań twórczych oraz kolejność mocniej za-

akcentowanych etapów procesu twórczego. Bardzo celowe jest również opracowywanie, wykorzystywanie i modelowanie technologii kreatywnych, które umożliwiają osiągnięcie wyniku twórczego. W tym celu warto inicjować procesy poszukiwania optymalnych taktyk twórczego działania. Wszystko to zostało wyraziście przedstawione na schemacie modułowym procesu twórczego. Przedmiotem analizy staje się, zatem ewoluowanie idei autorskiej od nieprecyzyjnej wizji do urzeczywistnionej hipotezy, która zostaje urzeczywistniona w postaci nowatorskiego wytworu. Wytwór ten jest potem wdrażany, a następnie przechodzi etap weryfikacji skutków jego wdrożenia.

Ostatnim etapem procesu twórczego jest weryfikacja jego wyniku (łac. *verificare* – potwierdzać prawdę). Podstawą orzeczeń w tej kwestii są uzyskane potwierdzenia, które mają charakter dowodów bezpośrednich (praktycznych) lub pośrednich (doświadczalnych). Tak czy inaczej, tezy naukowe znajdują potwierdzenie w obiektywnie stwierdzanych faktach.

Gdy twórca zdoła urzeczywistnić swą autorską ideę, proces twórczy dochodzi do fazy weryfikacji uzyskanego wyniku. Jest ona prowadzona z uwzględnieniem czterech aspektów:

- obiektywnego (czy stworzony wytwór jest społecznie nowy);
- subiektywnego (czy stworzony wytwór jest nowy z punktu widzenia jego autora);
- ilościowego (efekt w postaci wartości materialnych);
- jakościowego (osiągnięte wartości duchowe).

Tak więc poprzez opracowanie hieratycznego i dynamicznego schematu wszystkich składowych procesu twórczego możliwe jest monitorowanie trzech poziomów podstawowych, gdzie:

- poziom I obejmuje działania poszukiwawczo-operacyjne;
- poziom II zawiera akty komunikacji wielu uczestników procesu twórczego;
- poziom III rozciąga się na ocenę wyników oraz weryfikację ich wiarygodności.

Podstawę powyższego układu tworzy poziom poszukiwawczo-operacyjny, natomiast najwyższym piętrem są działania wdrożeniowe i czynności weryfikacyjne. Rolę łącznika pomiędzy tymi strukturami odgrywają akty komunikacji, które towarzyszą działaniom autorskim prowadzonym przez twórcę przy współudziale innych osób. Ruch istniejący w omawianym układzie określa dynamikę procesu twórczego. Omawiany schemat umożliwia również określanie stopnia zaangażowania i aktywności uczestników procesu twórczego na jego kolejnych poziomach strukturalnych.

Teoretyczne działania modelujące w obrębie przyjętych kategorii procesu twórczego znakomicie oddają specyfikę kreatywności rozpatrywanej jako zbiór

zjawisk psychicznych.

Badania kategorii kreatywności prowadzą do konstruowania schematów, których zadaniem jest wyodrębnienie skomplikowanych mechanizmów twórczości w ramach modelu całościowego.

Kreatywność, będąca przedmiotem badań potencjału człowieka jest postrzegana jako wielopoziomowy układ, w ramach którego poprzez cechy i funkcje uwidacznia się hierarchia strukturalna osobowości z analogiczną hierarchią form realizacyjnych procesu twórczego. Celem usprawnienia operacji modelujących w złożonym układzie kategorii związanych z kreatywnością, w oparciu o wspomniane wcześniej kategorie badacze konstruują bloki strukturalne: blok pionowy (hieratyczny) osobowości twórczych oraz blok poziomy (koordynacyjny) procesów twórczych. Bloki te mogą być modyfikowane poprzez nasywanie ich struktur aspektami powstającymi na styku kategorii kreatywności i innych powszechnie uznawanych kategorii psychologicznych (rys. 1.4).

Gnoseologiczną podstawą istniejących między poszczególnymi kategoriami relacji pionowych, które odzwierciedlają istnienie różnych poziomów oraz niektóre zależności, są:

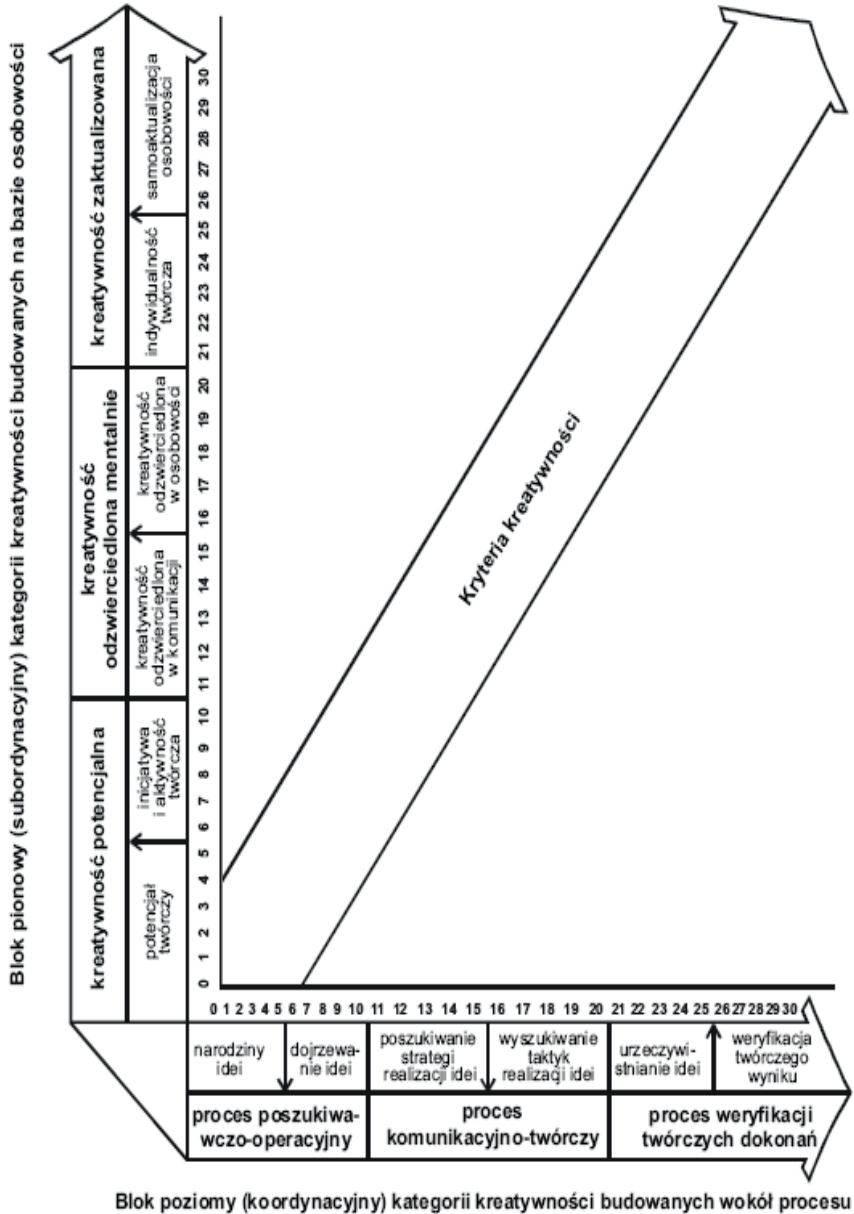
1. kreatywność potencjalna, do której zaliczamy potencjał twórczy oraz aktywność i inicjatywę twórczą;
2. kreatywność odzwierciedlona mentalnie, która obejmuje działania twórcze urzeczywistniane poprzez pracę koncepcyjną oraz akty komunikacji;
3. kreatywność zaktualizowana, która przejawia się istnieniem indywidualności twórczej oraz samoaktualizacji.

Przedmiotem zainteresowania naukowców jest również dynamika twórczego rozwoju osobowości oraz fazy rozkwitu kreatywności. Jak już pisaliśmy, podstawę kreatywnego rozwoju osobowości tworzy potencjał twórczy, który może być aktywowany w formie twórczej inicjatywy, lub aktywności stosownie do potrzeb, zainteresowań oraz osobistych preferencji związanych z działalnością twórczą.

Aktywność twórcza przejawia się zwiększoną intensywnością komunikacji interpersonalnej, natomiast istnienie refleksji sprawia, że możliwe jest uświadomienie sobie tego rodzaju aktywności oraz jej poznanie. Samopoznanie, będące wynikiem autorefleksji jednostki kreatywnej, sprzyja pogłębieniu oraz rozwojowi jej indywidualności oraz zwiększa możliwości kreatywnej samoaktualizacji twórcy w realnym życiu. W efekcie prowadzone badania wykazują istnienie coraz bogatszego wielopoziomowego układu kategorii związanych ze strukturami osobowości człowieka kreatywnego.

Gnoseologiczną podstawę relacji poziomych pomiędzy wyodrębnianymi kategoriami tworzy istnienie bloku kategorii związanych z procesem twórczym oraz jego licznymi aspektami. Relacje poziome obejmują następujące stadia roz-

wojowe koncepcji twórczej:

Rys. 1.4. Modelowanie układu kreatywnego potencjalnego, odzwierciedlonego mentalnie i zaktualizowanego.

Źródło: opracowanie własne.

- poziom poszukiwawczo-operacyjny, który odpowiada rodzeniu się idei oraz jej dojrzeniu;
- poziom komunikacji interpersonalnej obejmujący poszukiwanie strategii oraz taktyk realizacji zamysłu twórczego;
- poziom osiągania wyniku oraz jego sprawdzania, który obejmuje urzeczywistnianie idei oraz weryfikację wyniku działalności twórczej.

Potwierdzeniem obiektywnych więzi w strukturze bloków wyodrębnionych na bazie istniejących kategorii kreatywności są modyfikacje merytoryczne tego układu, tworzone poprzez przejmowanie uznanych kategorii psychologicznych w celu lepszego odzwierciedlenia specyfiki ogólnej i jednostkowej, która daje się zauważyć w istniejącej organizacji badanego przedmiotu kreatywności.

Jednym z bardziej istotnych zadań potencjału jest zdefiniowanie kryterium kreatywności. Tradycyjne definicje tej kategorii wiązane były z wynikiem końcowym, stanowiącym ukoronowanie procesu twórczego. Definicje te odnosiły się, zatem do kryterium wynikowego, gdzie wytwór kreatywnego działania oceniany był pod kątem ważności społecznej, nowatorstwa i oryginalności twórczego wyniku. Zastąpienie tych wyznaczników specyficzną wartością, jaką jest istnienie procesu twórczego oznacza przyjęcie metodologii opartej na porównywaniu stanu przeszłego, teraźniejszego i przyszłego.

Opis sytuacji metodologicznej wskazuje, że w charakterze kryteriów kreatywności mogą być przyjmowane poziomy twórczego rozwoju, przy czym dynamika zmian rozwojowych oceniana jest poprzez porównywanie poziomu przeszłego z poziomem aktualnym. Operacja oceny dokonywana jest poprzez wyznaczenie punktów kontrolnych w miejscach przecinania się linii, które określają parametry twórczej osobowości (oś pionowa) i twórczego procesu (oś pozioma), gdzie:

1. poziom potencjalny (od 0 do 10 punktów) jest odbiciem występowania twórczej inicjatywy oraz twórczej aktywności;
2. poziom refleksji (od 11 do 20 punktów) uzależniony jest od intensywności przejawiania się refleksji:
 - w komunikacji interpersonalnej (od 11 do 15 punktów);
 - w osobowości (od 16 do 20 punktów);
3. poziom aktualizacji (od 21 do 30 punktów) odzwierciedla:
 - poziom indywidualności twórczej (od 21 do 25 punktów);
 - poziom faktycznej samoaktualizacji osobowości (26 do 30 punktów).

Szacowanie poziomu według powyższych punktów ma, rzecz jasna, charakter umowny i dość subiektywny. Twórca, prowadzący autoanalizę oceniającą, sam szacuje intensywność przejawiania się kreatywności poprzez swą osobowość. Dane te są następnie zestawiane z ocenami obiektywnych jurorów (psychologów, nauczycieli, rodziców).

Tak czy inaczej, aby wyznaczyć kryterium kreatywności, nie wystarczy oszacowanie poszczególnych składowych osobowości. Należy je ponadto zestawić z obiektywnymi wyznacznikami rzeczywistości zachodzącego procesu twórczego, który posiada następujące fazy:

- faza poszukiwawczo-operacyjna, w której następuje pojawienie się oraz dojrzewanie znaczącej idei – od 0 do 10 punktów (w miarę jak stadium procesu kreatywnego staje się coraz wyższe);
- faza komunikacji w ramach działań twórczych (również działań twórczych realizowanych zespołowo), kiedy to obserwować można indywidualne lub grupowe poszukiwania strategii rozwijania twórczego zamysłu i zmiany jakościowe w tym zakresie (od 11 do 15 punktów) oraz wynajdywanie taktyk urzeczywistniania tego zamysłu ze zmianami jakościowymi w tym zakresie (od 16 do 20 punktów);
- faza weryfikacji twórczych dokonań, w której następuje uświadomienie sobie, że twórczy wynik został osiągnięty w niepowtarzalnych okolicznościach (od 21 do 25 punktów) oraz dochodzi do weryfikacji twórczego wyniku poprzez sprawdzenie, na ile twórczy zamysł sprawdził się w praktyce życia osobistego i społecznego (od 26 do 30 punktów).

Umowne punkty przecinania się tych dwóch głównych bloków kreatywności – wyznaczników osobowości kreatywnej i parametrów procesu twórczego – wskazują poziom i jakość aktywności kreatywnej, czas trwania procesu twórczego oraz zaawansowanie twórczej realizacji zgodnej z preferencjami człowieka kreatywnego.

W charakterze kryterium kreatywnego potencjału przyjmowana jest wartość ilościowo-jakościowa wyznaczona przez przecięcie dwu dominujących wyznaczników tejże kreatywności: poziomu twórczych cech osobowości oraz stopnia urzeczywistnienia procesu twórczego. Zestawienie danych uzyskanych w wyniku samooceny badanych z ocenami obiektywnych jurorów pozwala adekwatnie określić poziom rozwoju kreatywnego potencjału ocenianego człowieka.

1.2. Kategorie kreatywnego potencjału człowieka

W psychologii rozwoju potencjału człowieka kategorie naukowe nabierają szczególnej wagi i dotyczą zwłaszcza badań poświęconych poznaniu naukowemu. Kategoria kreatywności jako rozbudowane zjawisko psychologiczne stanowi ważną składową procesy psychicznego, przy czym wzmiankowany tu proces psychiczny nie jest traktowany jako całościowy przedmiot bezpośredniego poznania, lecz stanowić ma szerokie pojęciowe uogólnienie, które obejmuje wiele

odrębnych zjawisk dysponujących własnymi cechami szczególnymi. Wprowadzenie kategorii kreatywności, która w grupie pojęć współczesnej psychologii cechuje się dość wysokim poziomem uogólnienia, służy naukowemu porządkowaniu wielości zjawisk psychologii w ogóle oraz psychologii twórczego rozwoju w szczególności.

Kategoria (od greckiego *κατηγορία* – cecha wypowiedzi, świadectwo) to termin, który odnosi się do przedmiotów i zjawisk, wobec których zastosowano określone kryterium celem ich wyodrębnienia z ogółu przedmiotów; cechą łączącą określone przedmioty i zjawiska jest identyczność dość ważnych właściwości. Pierwszym wielkim teoretykiem, który wprowadził to pojęcie do świata nauki był Arystoteles. Biorąc pod uwagę obiekty pojedyncze oraz ich mnogość, rozpatrywał on stosunek, który ma miejsce między treścią wypowiedzi dotyczącej przedmiotu a jego istotą. W ramach tej analizy Arystoteles doszedł do wniosku, że kategoria badanego zjawiska lub obiektu rodzi się w miarę jego poznawania i ogólnego rozumienia poprzez zestawianie tego zjawiska z jego pojedynczymi przejawami. Z kolei w rozumieniu Kanta, kategoria jest uniwersalną formą ludzkiego myślenia, które porządkuje doświadczenie zdobywane przez jednostkę.

G.W. Hegel traktował kategoryzację jako czynnik doskonalący tryb poznania, który rozwija osobowość, umożliwiając jej samookreślenie (Hegel, 2002, s. 93). W kategoriach upatrywał on duchowe odzwierciedlenia wszelkich obiektów i ich stanów. Ogół kategorii naukowych z całym bogactwem ich relacji wewnętrznych tworzy układ prawidłowości obiektywnych, będących odzwierciedleniem zależności między powszechnymi sposobami rozwoju poznania a praktyką społeczną.

Każda nauka operuje kategoriami ogólnymi oraz posiada kategorie swoiste tylko dla niej – dość ogólne pojęcia, które mogą być również stosowane w pokrewnych dyscyplinach naukowych. Wyodrębnienie kategorii odgrywa szczególną rolę w nowych dziedzinach wiedzy naukowej, np. psychologii kreatywnej. Dysponowanie kategoriami pozwala urzeczywistniać konceptualizację oraz systematyzację zgromadzonej wiedzy naukowej pod kątem wybranych przedmiotów naukowego poznania.

W miarę rozwoju potencjału treść poszczególnych kategorii ulega wzbogaceniu, przez co stają się one równie elastyczne i ruchliwe jak zjawiska, do których się odnoszą. Przepływ informacji pomiędzy różnymi kierunkami współczesnej psychologii prowadzi do tego, że powstają nowe kategorie, które są w stanie odzwierciedlać obiektywne prawidłowości badanego zjawiska. Zgodnie z tą zasadą należałoby wyodrębnić kreatywność jako kategorię, która odzwierciedla najbardziej istotne aspekty i prawidłowości działań twórczych.

Kategoria kreatywnego potencjału stanowi podstawową cechę, która w obiektywny sposób charakteryzuje osobowość człowieka, odzwierciedla jego specyfikę i niepowtarzalność. Kreatywność stanowi zarazem wyróżniającą cechę osobowości prawdziwie twórczej, jej atrybut. Badania kreatywności pozwalają ujawnić faktyczne zależności między zjawiskami psychicznymi, będącymi jednoznaczny odzwierciedleniem twórczych cech osobowości.

Podmiot działalności twórczej (osobowość kreatywna) postrzegany jest przez badaczy jako całościowa osobowość w procesie samoaktualizacji. Badania tego podmiotu prowadzone są z uwzględnieniem wpływów społecznych, które kształtują jego twórczą indywidualność. Przedmiotem badań są najbardziej wyraziste i standardowe indywidualne cechy osobowości.

Za ważne cechy kreatywności jako kategorii, która charakteryzuje osobowość, uznawane są: twórcza inicjatywa intelektualna, potencjał twórczy, aktywność twórcza, indywidualność twórcza oraz zdolność do rozwoju i samoaktualizacji. Kreatywność uznawana jest za kategorię dynamiczną. Przejawem zmian jej dynamiki są wzrosty i spadki wyników twórczych. Zachodzące zmiany w tym zakresie stanowią pochodną twórczego potencjału, talentów i motywacji.

Indywidualność twórcza, będąca zespoleniem wszystkich wymienionych wyżej czynników, jest złożoną całością, która wyznacza obiektywne oraz subiektywne perspektywy rozwojowe osobowości. Istnienie twórczej indywidualności stanowi podstawową przesłankę faktycznego urzeczywistnienia procesu twórczego, wystąpienia przekształceń wewnętrznych oraz samorealizacji osobowości. W badaniach przeprowadzonych przez J.P. Guilforda w ramach uzdolnień hipotetycznych wyodrębniono 16 czynników, które określają kreatywność jednostki. Są nimi: ruchliwość umysłu, sprawność i oryginalność myślenia, wrażliwość na problemy itd. Wszystkie te przesłanki Guilford zespolił z ogólnej kategorii określanej jako „myślenie dywergentne” (Guilford, 1967). W porównaniu z myśleniem konwergentnym nastawionym na rozwiązywanie problemów w znanym trybie, myślenie dywergentne ujawnia się wtedy, gdy określony jest jakiś zamysł, a nie są jeszcze znane sposoby jego urzeczywistnienia.

Istnieje kilka charakterystycznych wyznaczników osobistej kreatywności. Są nimi:

- twórcza inicjatywa intelektualna; kreatywność jako przejaw twórczych cech osobowości charakteryzuje się przede wszystkim występowaniem twórczej inicjatywy intelektualnej i wynikającym z tego wychodzeniem poza ramy zadań i wymogów stawianych przez prowadzoną działalność;
- rozległość tworzonych kategorii oraz bogactwo i oryginalność skojarzeń;
- sprawność i elastyczność myślenia, którą Guilford utożsamiał ze zdolnością do szybkiego wynajdywania różnych sposobów i metod rozwiązania

problemów oraz tworzenia oryginalnych kombinacji sposobów i metod działania;

- oryginalność myślenia, która przejawia się samodzielnością, nietypowością i bystrością w rozwiązywaniu problemów;
- dynamizm jako mechanizm napędowy twórczego rozwoju.

Za główny wyznacznik kreatywności należałoby uznać efektywność działań twórczych oraz ich oryginalność (zdolność do generowania nieszablonowych obrazów i sposobów działania). Cechami bezpośrednio z tym związanymi są: niezależność myślenia, otwartość wobec doświadczeń oraz dynamizm samodzielnego rozwoju osobowości.

Badania kreatywności dość często przybierają postać oceny twórczego aspektu osobistych dokonań jednostki. Dotychczasowe badania nie potwierdziły hipotezy o wykluczaniu się intelektu oraz kreatywności. Udało się natomiast ujawnić procesy psychiczne oraz cechy osobowości, które towarzyszą kreatywności. Należą do nich: oryginalność myślenia, wyobraźnia, intuicja, empatia, samodzielność, agresywność, ambicja, nieuznawanie ograniczeń społecznych.

Niezależnie od ogólnego nastawienia do badania odrębnych osobowości oraz cech kreatywności charakterystycznych dla poszczególnych jednostek, psycholodzy starają się również określić zasadnicze cechy człowieka kreatywnego.

Kreatywność wykształca się w oparciu o istniejący potencjał twórczy. Stworzenie kategorii „twórczy potencjał osobowości” byłoby niemożliwe bez zbadania aktualnych oraz potencjalnych cech charakterystycznych osoby badanej. Dynamika kreatywności oraz jej rozwój to dialektyczny proces dojrzewania stanu potencjalnego, który poprzez obecność refleksji z towarzyszącą jej retrospekcją oraz modelowaniem perspektyw staje się stanem aktualnym. Tego typu modelowanie przyszłości stanowi podstawę prognozowania, będącego podbudową realnego funkcjonowania w sytuacji zaistnienia któregoś z przewidywanych wariantów sytuacji.

Dodatkowymi składowymi potencjału kreatywnego jest zwiększona skłonność do twórczej autoprezentacji oraz dążenie do maksymalnego wymiaru własnych możliwości twórczych, przy czym u jednostki kreatywnej wewnątrz, przejawia się to niejednokrotnie tendencją do ryzyka, które towarzyszy dochodzeniu do najwyższego pułapu własnych możliwości.

Ważnym przejawem potencjału twórczego oraz jego składowych jest „aktywność twórcza”, będąca czynnym oddziaływaniem na przedmiot działań twórczych. Niezbędnym atrybutem badawczego podejścia do aktywności twórczej jest wychwycenie różnych poziomów prawidłowości, wielości form i sposobów przejawiania się tej aktywności w poszczególnych sferach działalności twórczej,

bowiem aspekty badawcze tego interesującego zjawiska wybierane są stosownie do stwierdzanego zróżnicowania.

Chociaż kategoria aktywności twórczej nie należy do tradycyjnie uznawanych podstawowych kategorii filozoficznych, stanowi ona ważne zagadnienie psychologii i psychopedagogiki twórczości. W całokształcie współczesnej wiedzy psychologicznej dość ogólna kategoria aktywności twórczej znajduje zastosowanie we wszystkich dziedzinach wiedzy naukowej oraz posiada odpowiedni status psychologiczno-metodologiczny. W psychopedagogice twórczości, która posiada dużą liczbę kategorii naukowych, aktywność twórcza postrzegana jest jako niezbędny i przewidywalny proces rozwoju osobowości kreatywnej, który może być badany zarówno poprzez analizę zmian psychiki jak i formy aktywności życiowej.

Idea aktywności twórczej sytuowana jest w szerokim kontekście najbardziej uznanych psychologicznych koncepcji poświęconych kreatywności. Aktywność, stanowiąca motyw urzeczywistniania działalności, zostaje uprzedmiotowiona w obiekcie i w nim zrealizowana. Bardzo ważną cechą aktywności twórczej jest jej dynamika. Przejawia się ona tym, że człowiek kreatywny posiada zdolność do zwiększania napięcia wewnętrznego, gdy rośnie stopień ważności jego działań. Potrafi również zmieniać ich ukierunkowanie. Aktywność twórcza jest swoistym stanem psychicznym, który przejawia się wysoką motywacją i pełną gotowością do stwarzania nowego wytworu.

W miarę jak osobowość ewoluuje, następują wieloetapowe zmiany kierunków działalności człowieka oraz jego motywów: od zaspokajania potrzeb materialnych po realizację najwyższych potrzeb duchowych i ideałów. Aktywność twórcza polega na podtrzymywaniu stanu poszukiwania w sytuacji, gdy całość wcześniejszych dokonań nie jest w stanie zaspokoić twórczych motywów jednostki.

Aktywność twórcza wyrażająca się przez działania, które przekształcają osobowość, wiąże się z zaistnieniem zmian, które powinny zaistnieć również na poziomie świadomości sprawcy zmian. Będąc warunkiem koniecznym działań przekształcających oraz aktywności poznawczej osobowości kreatywnej, twórcza aktywność zmienia swe formy stosownie do tego, jak zmienia się jej charakter oraz poziom merytoryczny.

W literaturze naukowej pojęcie „aktywność twórcza” często utożsamiane jest z cechą osobowości określaną jako przejawianie inicjatywy. W naszym przekonaniu pojęcia te nie powinny być utożsamiane. Przejawianie inicjatywy jest kategorią szerszą niż twórcza aktywność. Obiektem przejawiania inicjatywy może być każdy rodzaj działalności: zarówno taka działalność, która daje wymierne efekty, jak i taka, gdzie one nie występują. Nawiasem mówiąc, związek między

przejawianiem inicjatywy a osobistym charakterem aktywności twórczej jest dość interesującym zagadnieniem badawczym.

Na współwystępowanie logicznego myślenia i emocjonalności w aktywności twórczej zwracał uwagę A. Maslow (1971). Ten wielki psycholog w swych opracowaniach wyszczególniał dwie fazy twórczości: improwizację oraz natchnienie. Osobowość twórcza w stanie natchnienia zatracą przeszłość oraz przyszłość, aby żyć jedynie chwilą bieżącą; jest całkowicie zagłębiona w przedmiot swych twórczych działań, oczarowana bieżącą sytuacją, tym, co właśnie zachodzi tu i teraz, oraz przedmiotem swych działań, swej wiedzy (Maslow, 1971). Dopiero w następnym stadium danej realizacji pojawia się weryfikacja logiczna rozwijanej idei. Pozostaje faktem niewątpliwym, że myślenie dywergentne, wyobraźnia oraz intuicja są składowymi twórczego potencjału osobowości.

W ramach podsumowania można powiedzieć, że wielopoziomowa kategoria kreatywności stanowi gmach, którego fundamentem są wielostronne związki pomiędzy psychologicznymi uwarunkowaniami osobowości twórczej. Dlatego właśnie psychologiczne uwarunkowania twórczości stanowią ważny blok strukturalny wieloaspektowej kategorii kreatywności. Kreatywność jako kategoria całościowa, która charakteryzuje osobowość w procesie jej zmian rozwojowych, uwzględnia obiektywne oddziaływanie zewnętrznych czynników społecznych. Równocześnie, jako kategoria jednostkowa, aktualizuje się poprzez indywidualność konkretnego twórcy. W strukturze osobowości kreatywnej przejście kreatywności z fazy potencjalnej w faktyczną urzeczywistnione zostaje poprzez proces samoaktualizacji indywidualności twórczej.

Antycypacja, będąca zdolnością określenia kierunku przyszłego procesu oraz jego dynamiki, należy do podstawowych mechanizmów, które działają w nieświadomych procesach twórczych. Przejawem antycypacji jest zdolność wykorzystywania potencjału umysłowego do dynamicznego i kreatywnego określania przyszłej dynamiki rozwoju oraz przewidywania wyników działalności. Antycypacja to najszerzej pojmowana zdolność do podejmowania w ramach realizowanej działalności właściwych decyzji, które wyprzedzają czasowo i przestrzennie przewidywane zdarzenia (Wiszniakowa, 2003).

Termin „antycypacja” na określenie trybu działania psychiki oraz kategorii psychologicznej, został zaproponowany przez W. Wundta (1880). Zdaniem tego uczonego, antycypacja powstaje w wyniku syntezy twórczych pochodnych. Należy podkreślić, że termin „antycypacja” jest bardzo wieloznaczny: w przekładzie z łaciny (*anticipatio*) oznacza on przedsięwzięcie; w tłumaczeniu z francuskiego (*anticipation*) prześciganie, wyprzedzanie; z angielskiego (*anticipation*) – przecucie, przewidywanie, natomiast w amerykańskiej wersji języka angielskiego słowo to oznacza intuicyjne przewidywanie, wyprzedzanie,

wiedzę aprioryczną – kształtowanie osądu zanim staną się wiadome wszystkie niezbędne fakty; ale też kroki prewencyjne uprzedzające działania innych ludzi; przedwczesne zachodzenie zdarzenia, które zgodnie z obowiązującymi regułami powinno nastąpić później (Wiszniakowa, 2003).

Antycypacja jako fenomen psychologiczny posiada spore znaczenie w strukturze działalności kreatywnej. Dotyczy to szczególnie perspektywicznego kreowania przyszłości. Fenomeny antycypacji, będące potwierdzeniem występowania procesu twórczego, aktywizują całe zespoły funkcji psychicznych, dzięki czemu staje się możliwe rozpatrywanie zjawisk kompleksowych towarzyszących kreatywności. A zatem: „(...) pojęcie antycypacja obejmuje dwa zjawiska o dużym znaczeniu psychologicznym. Po pierwsze, mamy do czynienia z myślowym uprzedzaniem, przewidywaniem i oczekiwaniem takich lub innych zdarzeń czyli z przejawami funkcji poznawczych psychiki” – piszą B.F. Łomow oraz J.N. Surkow. Po drugie zaś, obserwujemy nastawienie na uczestnictwo w tych zdarzeniach oraz ich uwzględnianie we własnej działalności, co uznać należy za przejaw regulacyjnych funkcji ludzkiego umysłu. Pojęcie to obejmuje całkiem szeroki krąg zjawisk będących różnymi formami i poziomami wyprzedzającego odzwierciedlenia rzeczywistości w psychice człowieka (Łomow, Surkow, 1980, s. 22).

W.I. Zagwiazinski, który badał procesy przewidywania i prognozowania w działalności pedagogicznej, wyodrębnił trzy rodzaje przewidywania.

- Przewidywanie merytoryczne osiągania celu, czyli przewidywanie strategiczne, które owocuje radykalną reorientacją działalności jednostki; twórczym jądrem takiego przewidywania jest pojawianie się wizji rozwiązania oraz ogólnych zarysów jego urzeczywistnienia; obecność koncepcji sprawia, że wizja zyskuje konkretne formy oraz zostaje skojarzona z metodami realizacji.
- Przewidywanie organizacyjno-metodyczne, czyli taktyczne; ma ono miejsce wtedy, gdy istnieje podstawowy model realizacyjny z możliwością stosowania kilku środków w celu osiągnięcia pożądanego wyniku; wybór optymalnych środków dość często dokonywany jest w oparciu o proces antycypacji.
- Przewidywanie operacyjne, które opiera się na wykorzystywaniu posiadanego doświadczenia, kiedy to spośród wielu potencjalnych wariantów działania wybierane jest takie, które cechuje się logiką i intuicyjnym uzasadnieniem – efektem jest bezbłędna improwizacja pedagogiczna (Zagwiazinski, 1987).

Tak więc, twórczy potencjał jest zintegrowaną, dynamiczną strukturą, która obejmuje nabyte cechy psychiczne powstałe w wyniku antycypacji, aktywności twórczej, wyobraźni i fantazji, związki skojarzeniowe, bogactwo emocjonalne oraz zdolności do empatii. Doskonalenie tej rozbudowanej struktury zachodzi w trakcie procesu twórczego.

1.3. Charakterystyka koncepcji rozwoju kreatywnego potencjału

Kreatywny potencjał jako integralny wskaźnik w strukturze osobowości na podstawie przeprowadzonych badań określa osiem głównych cech: twórcze myślenie, ciekawość, oryginalność, wyobraźnia, intuicja, emocjonalność i empatia, poczucie humoru, twórcze podejście do zawodu.

1. Twórcze (dywergentne) myślenie rozumiane jako intelektualno-kognitywny proces tworzenia czegoś nowego, charakteryzuje się kreatywnością, wytwórczością, płynnością i giętkością myślenia (Guilford, 1967), zdolnością szybkiego znajdowania i wymyślenia różnych sposobów i metod rozwiązywania problemów.

2. Ciekawość jako kognitywna cecha osobowości, przejawia się w otwartości na wiedzę, nowe doświadczenia i poszukiwaniu interesujących informacji.

3. Oryginalność rozumiana jako cecha osobowości do odtwarzania niezwykłych i niestereotypowych idei na podstawie łączenia oddalonych skojarzeń, nieszablonowości poszukiwania rozwiązania problemu i wynalazczości. Jako ważne wskaźniki przejawu kreatywności J.P. Guilford (1967) wyróżnia oryginalność (zdolność generowania niezwykłych i nieszablonowych obrazów i sposobów działania) oraz wytwórczość (jako obszar produkcji twórczej).

4. Wyobraźnia pojmowana jako tworzenie nowych obrazów odpowiednio do zamysłu twórczego, realizowanego w niezwykłych i cennych (dla osobowości lub społeczeństwa) produktach działalności. Twórcza wyobraźnia i bogactwo fantazji wyrażane są w niezwykłej kombinacji elementów realnej rzeczywistości oraz poprzez konstruowanie nowych połączeń, niespotykanych w rzeczywistości.

5. Intuicja to nieuświadomione poznanie najwyższej prawdy lub idei na podstawie domysłu i uprzedniego rozmyślenia. Intuicja, jak twórcze oświecenie odzwierciedla sposób działania ukrytych procesów psychicznych.

6. Emocjonalność i empatia charakteryzują jakość i dynamikę emocji i uczuć, stosunek osobowości do wytwórczego procesu i wyniku. Empatia to zdolność odczuwania emocjonalnego świata przez drugą osobę, przejawiająca się w formie wspólnych doznań, współczucia. Wyraża się to w emocjonalnej życzliwości do przeżyć innej osoby, co jest bardzo istotne przy wspólnej działalności twórczej.

7. Poczucie humoru to pomysłowość i niezwykłość widzenia problemu z humorystycznego punktu widzenia.

8. Twórcze podejście do zawodu lub znacząca działalność jako motywacyjna cecha osobowości dojrzałej. Zawiera w sobie potrzebę i ukierunkowanie produkcyjne osobowości, otwartość na nowości w działalności zawodowej. Im wyższy jest poziom kreatywnego wskaźnika, tym bardziej odpowiada on psycholo-

gicznej charakterystyce każdej kreatywnej cechy osobowości, a im niższy jest poziom wskaźników kreatywności, tym mniej on odpowiada przedstawionym psychologicznym charakterystykom kreatywności dorosłej osobowości.

Twórcze myślenie, ciekawość i twórcze podejście do zawodu należą do uświadomionych intelektualno-kognitywnych procesów. Do podstawowych mechanizmów nieuświadomionych procesów kreatywności, które aktywnie przejawiają się w działalności twórczej, zaliczają się: intuicja, wyobraźnia, emocjonalność, empatia.

W związku z tym, kreatywność jako wielopoziomowa kategoria jakościowa bazuje na uświadomionych i nieuświadomionych wzajemnych uwarunkowaniach procesów psychologicznych, najbardziej istotnie odzwierciedlających kreatywne cechy osobowości, które są indeksami kreatywnych cech w diagnostyce *Kreatywnego potencjału* Natalii Wiszniakowej-Zelinskiej.

Podstawowe mechanizmy potencjału twórczego, które aktywnie uczestniczą w działalności twórczej, kształtując osobistą kreatywność, to: twórcze (dywergentne) myślenie, antycypacja, wyobraźnia, fantazja, związki skojarzeniowe, emocje i uczucia, empatia, identyfikacja, intuicja i inne.

Kreatywne myślenie, będące częścią procesu twórczego (określane mianem dywergentnego) ma postać wewnętrznego dialogu z porównywaniem różnych opcji, spośród których powinna zostać wybrana wersja najlepsza, zawierająca oryginalne formy.

Proces mentalny twórczych poszukiwań znajduje odzwierciedlenie w nowym wytworze kreatywności, stanowiącym przejaw wyobraźni oraz twórczego natchnienia, który powinien być uznany za ważny bodziec rozwojowy dojrzałości twórczej. Twórcze poszukiwanie wymaga zdolności przyspieszonego zbadań dużych zasobów informacji. Rezonans z poszukiwanym motywem sprawia, że w akcie tworzenia najbardziej potrzebne informacje, zgodnie z regułami funkcjonowania intuicji, wynurzają się z podświadomości, a następnie ulegają systematyzującemu zespalaniu w nową ideę.

Z punktu widzenia całości ludzkiego umysłu intuicja postrzegana jest, jak zachodzące poza strukturami świadomości przetwarzanie zgromadzonego wcześniej doświadczenia, co sprzyja zyskiwaniu nowej wiedzy. Intuicja wzbogacana jest nawet przez informacje przypadkowe, oderwane i nie usystematyzowane, które nie muszą docierać do świadomości. Wrażenia i doznania tworzące wiedzę, która nie dopływa do świadomości, poszerzają intuicję.

Intuicja bywa uznawana za specyficzną metodę poznania, która umożliwia błyskawiczne dochodzenie do prawdy z pominięciem wstępnej analizy sytuacji. Jest zdolnością zyskiwania własnego kanału wglądu. Ci, którzy nią dysponują, potrafią wyłaniać prawdę bezpośrednio, bez poprzedzającej logicznej obróbki

danych, przy czym w pierwszej chwili trudno jest im tę prawdę uzasadnić, nawet wtedy, gdy spełnia ona kryteria wiarygodności

Oryginalne widzenie tego zjawiska zaprezentował J. Piaget (1991). W intuicji dopatrywał się on obrazowego typu myślenia merytorycznego, który dominował na prelogicznym etapie rozwoju intelektualnego. Ten wielki uczony był przekonany, że z wiekiem rola intuicji wręcz maleje, ponieważ ustępuje ona pola logicznemu myśleniu.

Niektóre przejawy intuicji określa się mianem *insight* (wgląd), który często utożsamiany jest z olśnieniem. To psychologiczne zjawisko „(...) pozostaje w ścisłej korelacji ze zdolnością do generowania idei i pomysłów, oraz zespalania wiadomości świeżo postrzeganych ze znanymi wcześniej, jak również włączania ich w istniejące struktury wiedzy” (Jung, 1995).

Niektórzy naukowcy badający osobowość kreatywną poświęcają uwagę kwestiom twórczym inicjatywy, stwierdzając, że to ona właśnie stanowi główny czynnik wzrostu twórczego charakteru osobowości. Inicjatywa twórcza określana jest jako osobisty przejaw ponadprzeciętnie aktywnego stosunku do określonej działalności twórczej. Człowiek dysponujący taką inicjatywą stara się stworzyć więcej i dąży do tego, aby jego dzieła były możliwie najlepsze.

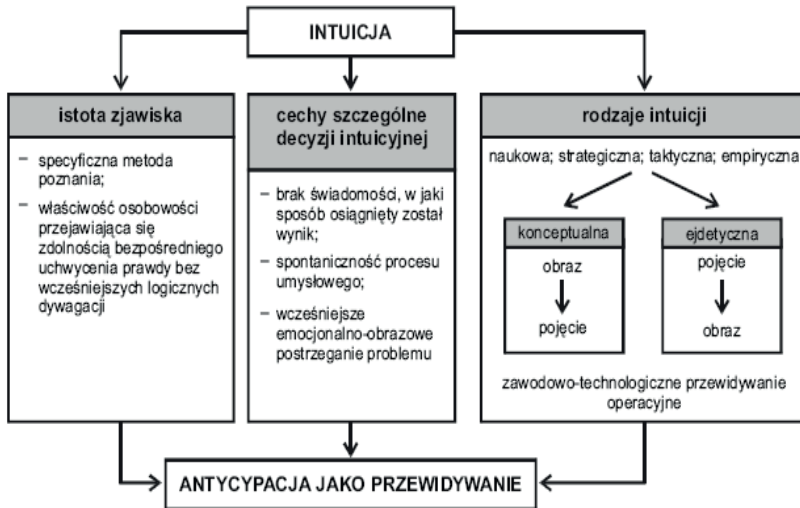
Podstawowe mechanizmy potencjału twórczego, które aktywnie uczestniczą w działalności twórczej kształtując osobistą kreatywność, to: antycypacja, wyobraźnia, fantazja, związki skojarzeniowe, emocje i uczucia, empatia, identyfikacja, intuicja. Ona bywa uznawana za specyficzną metodę poznania, która umożliwia błyskawiczne dochodzenie do prawdy z pominięciem wstępnej analizy sytuacji. Intuicja jest zdolnością zyskiwania własnego kanału wglądu.

Cechami charakterystycznymi intuicji są: brak świadomości, w jaki sposób osiągnięty został wynik, emocjonalno-obrazowe widzenie problemu, spontaniczność procesu oraz błyskawiczność i bezpośredniość uzyskania wyniku. Podłoże intuicji stanowi zdolność jednostki do wykształcenia, w trakcie prowadzonej z otoczeniem wymiany informacyjnej, wytworu głównego (świadomego) oraz „produktu ubocznego” (nieświadomego). Wiedza uzyskana w trybie poznania intuicyjnego z biegiem czasu zostaje logicznie uzasadniona oraz zweryfikowana w praktyce.

Rozstrzygnięcie problemu dojrzewa w podświadomości, a następnie w postaci gotowego rozwiązania dociera do świadomości niczym olśnienie. W ramach procesu intuicyjnego informacje przekazywane są z nieświadomości do świadomości. Kojarzenie, które aktualizuje w świadomości informacje istniejące poza świadomością lub zapomniane, prowadzi do powstawania wyobrażeń. Zjawisku temu sprzyja obrazowo-przestrzenny typ myślenia, a owocem takiego procesu bywają nagle wizje dotyczące rozwiązania rozpatrywanego problemu. W tym właśnie przejawiają się podstawowe mechanizmy intuicji. Przeprowa-

dzone badania wykazały, że intuicja, którą tu opisaliśmy, stanowi genetycznie uwarunkowaną predyspozycję jednostek twórczych.

Cechami charakterystycznymi intuicji są: brak świadomości, w jaki sposób osiągnięty został wynik, emocjonalno-obrazowe widzenie problemu, spontaniczność procesu oraz błyskawiczność i bezpośredniość uzyskania wyniku (rys. 1.5).

Rys. 1.5. Intuicja: jej istota, cechy szczególne i rodzaje.

Źródło: Opracowanie własne.

Intuicja oraz jej natura były również przedmiotem rozważań przedstawicieli idealistycznych i teologicznych nurtów filozoficznych. Średniowieczni teolodzy traktowali intuicję jak irracjonalne, mistyczne zjawisko wewnętrznej kontemplacji. Spinoza widział w intuicji trzeci rodzaj poznania i uważał, że właśnie to poznanie jest najbardziej wiarygodne, ważne i docierające do istoty rzeczy. Intuicja często uznawana była za mistyczną zdolność poznawczą, która miała realizować się zupełnie niezależnie od sprawności logicznego myślenia czy życiowego doświadczenia człowieka. Intuicyjność stanowi najważniejszą cechę osobowości twórczej.

Filozoficzne pojęcie „intuicja intelektualna” jest pojęciem zbiorczym, które obejmuje najrozmaitsze mechanizmy działalności intelektualnej: nastawienia, odczuwanie piękna, przecucie emocjonalne, *insight* (wgląd)... Właśnie dlatego badania wspomnianych mechanizmów funkcjonowania umysłu mogą sprzyjać zbadaniu fenomenu intuicji. Równocześnie psycholodzy wyodrębniają: (...) intuicyjną reprodukcję wiedzy i aktualizację gotowych schematów działania z jed-

nej strony, a z drugiej strony intuicyjne wypracowywanie nowej wiedzy oraz nowych sposobów działania (Beahrs, 1982).

Zdaniem innych badaczy istota intuicji zawarta jest w wychwytywaniu analogii między obiektem poszukiwanym (niewiadomym) a nieistniejącym (Busch, 1877; Chudiakow, 1971; Gordon, 1972; Gowen, 1977).

Intuicja, będąc ważną składową kreatywności, jest zjawiskiem najbardziej skomplikowanym i najłabiej zbadanym. W badaniach intuicji daje się zauważyć różnicowanie poglądów, którego powodem jest istnienie w strukturze intuicji dwu składowych: logicznej oraz emocjonalnej. Skutkiem tego dualizmu są dwa stanowiska teoretyczne. I tak na przykład J. Adamar (1970) w oparciu o obróbkę wyników samoobserwacji wybitnych uczonych doszedł do uzasadnionego stwierdzenia, że podłoża odkryć nie da się zawęzić do samego tylko logicznego myślenia, bowiem większa część procesu, którego wynikiem bywa odkrycie, przebiega na poziomie nieświadomym, co owocuje efektem nagłego olśnienia po wcześniejszych świadomych operacjach myślowych. Intuicja jest swoistym byciem pod wpływem objawienia, zdolnością nagłego docierania do prawdy w oparciu o wcześniej zdobyte doświadczenie oraz wiedzę merytoryczną. Takie terminy, jak „wniknięcie w istotę”, „twórcze olśnienie” odzwierciedlają w pewnym stopniu tryb tego zjawiska. J.A. Ponomariow rozpatruje decyzje intuicyjne jak uboczny i nieświadomy produkt działalności myślowej. Jako pierwszy podjął on badania tego „produktu ubocznego” działań twórczych, który najpierw przyjmuje postać wytworu nieświadomego, a dopiero później dociera do świadomości (Ponomariow, 1976).

Podłożem intuicji stanowi zdolność jednostki do wykształcenia w trakcie prowadzonej z otoczeniem wymiany informacyjnej wytworu głównego (świadomego) oraz produktu ubocznego (nieświadomego). Wiedza uzyskana w trybie poznania intuicyjnego z biegiem czasu zostaje logicznie uzasadniona oraz zweryfikowana w praktyce. Rozstrzygnięcie problemu dojrzewa w podświadomości, a następnie w postaci gotowego rozwiązania dociera do świadomości niczym olśnienie. W ramach procesu intuicyjnego informacje przekazywane są z nieświadomości do świadomości. Kojarzenie, które aktualizuje w świadomości informacje istniejące poza świadomością lub zapomniane, prowadzi do powstawania wyobrażeń. Zjawisku temu sprzyja obrazowo-przestrzenny typ myślenia, a owocem takiego procesu bywają nagłe wizje dotyczące rozwiązania rozpatrywanego problemu. W tym właśnie przejawiają się podstawowe mechanizmy intuicji. Przeprowadzone badania wykazały, że intuicja, którą tu opisaliśmy, stanowi genetycznie uwarunkowaną predyspozycję jednostek twórczych.

Potwierdzeniem istnienia intuicji jest pojawianie się nowych treści, które nie mogłyby powstać poprzez same tylko procesy logicznego rozumowania. Wyszczególniane są następujące rodzaje intuicji:

- naukowa, będąca źródłem koncepcji badawczych oraz hipotez;
- strategiczna, której dorobkiem są wyłonione cele i wyniki końcowe, do których należy zmierzać; można również mówić o intuicji taktycznej (obrazowej i treściowej);
- empiryczna, będąca wynikiem doświadczenia, biegłości w postrzeganiu zmysłowym oraz doświadczeń interpersonalnych;
- koncepcyjna (obraz – pojmowanie);
- ejdetyczna (pojmowanie – spostrzeganie);
- zawodowo-technologiczna jako błyskawiczne orientowanie się w zagadnieniach profesjonalnych i zdolność wynajdywania najwłaściwszych rozwiązań, jak również przewidywania błędów w działaniach zawodowych.

Naukowcy zwrócili uwagę na pewien fenomen procesu intuicyjnego. Otóż działania mające pełne uzasadnienie logiczne niejednokrotnie hamują odkrywców, tworząc bariery, które blokują dopływ nowych idei i rozwiązań. Poznawczo-intelektualny styl myślenia nie zawsze bywa najlepszym stymulatorem procesów innowacyjnych. Równocześnie idea będąca wynikiem intuicji strategicznej niejednokrotnie realizowana jest bardzo sprawnie przez intuicję taktyczną. Te dwa rodzaje intuicji są ze sobą wzajemnie związane i obopólnie się dopełniają.

Intuicja koncepcyjna formułuje nowe pojęcia w oparciu o zaistniałe wcześniej pogładowe obrazy, natomiast intuicja ejdetyczna generuje nowe wyobrażeniowe obrazy na bazie wcześniejszych spostrzeżeń i doznań zmysłowych. W trakcie dojrzewania idei mamy do czynienia z dwoma kierunkami przepływu informacji pomiędzy półkulami mózgu:

- z prawej półkuli mózgu do lewej, czyli z ośrodków emocjonalno-obrazowych do werbalno-logicznych;
- z półkuli lewej do prawej, tzn. w stronę przeciwną.

Zmianom kierunków towarzyszą okresowe zmiany charakteru percepcji. Omawiane procesy mają przebieg swego rodzaju dialektycznej spirali, przez co na coraz wyższych poziomach intuicyjno-logicznych tworzone są nowe, doskonalsze jakości. R.M. Granowska, autorka opracowań psychologicznych, pisze, że większość opisów rozwiązań intuicyjnych z charakterystyczną dla nich intensywnością i kompletnością wyobrażeń zmysłowych oraz słabą reprezentacją świadomości pozwala wysnuć wniosek, że obserwowany skok jakościowy jest wynikiem przesunięcia obróbki informacji z lewej półkuli mózgu do prawej. Uczona ta twierdzi, iż: „(...) mechanizm intuicji pozostaje w łączności z gromadzeniem i obróbką informacji w obrębie jednej z półkul dopóty, dopóki nie zostanie przekroczony pewien próg, po czym następuje przeskok aktywności, w momencie którego z półkuli dotychczas aktywniejszej przekazywany jest

pierwovzór rozwiązania, które będzie realizowane, dokończone albo uświadomione w obrębie drugiej półkuli” (Granowska, 1988, s. 321).

Wystąpienie efektu intuicji budzi zdumienie osoby podmiotowej i często rozbudza u niej natchnienie twórcze. Trudności związane z uzyskaniem powtarzalności wyników, zapewnieniem spontaniczności procesu intuicyjnego oraz to, że nie poddaje się on kontroli świadomości, doprowadziły do tego, że dość często można usłyszeć opinie, jakoby rozwijanie intuicji było zagadnieniem skomplikowanym albo wręcz zupełnie niemożliwym. Tak czy inaczej obecność czynników utrudniających (nietykowość sytuacji, znaczne ograniczenia czasowe oraz częsty niedobór informacji o przyczynach określonych zachowań danej osoby) zachęca psychologa, aby odwoływał się do zawodowej intuicji, która częstokroć oferuje mu błyskawicznie wynik całościowy, wieloaspektowy i pod każdym względem optymalny.

Świadoma kontrola dojrzewania idei na każdym etapie jej rozwoju nie jest wskazana. Intelkt niejednokrotnie odrzuca ideę zrodzoną spontanicznie w wyniku procesu intuicyjnego, zakłócając jej urzeczywistnianie. Aby rozwinęła się intuicja, należy przejawiać maksimum wrażliwości na subtelne sygnały podświadomości. Czynnikiem, który temu sprzyja, może być oczyszczenie własnych kanałów spostrzegania otaczającego świata. Intuicja stanowi ważny mechanizm antycypacji, choć to unikalne zjawisko nie zostało do tej pory zbadane w wystarczającym stopniu.

Do mechanizmów psychologicznych procesu twórczego zalicza się ponadto wyobraźnię i fantazję. Pomagają one dostrzec cel oraz prześledzić kolejność projektowanych działań, aby zoptymalizować dynamikę rozwojową procesów twórczych. Według T. Ribeau wyobraźnia twórcza stanowi zespolenie trzech czynników: intelektualnego, emocjonalnego oraz nieświadomego (Ribeau, 1901, s. 75). W rozwoju wyobraźni pierwsze stadium wyodrębniane przez Ribeau to przejście od wyobraźni odtwórczej do wyobraźni kreatywnej, gdzie początkową fazę stanowi naśladownictwo. Drugie stadium to faza animizmu, czyli dostrzegania istoty wyższej (ducha) w otaczających przedmiotach; trzecia faza to zabawa; czwartą fazą jest stadium romantyczne.

Potwierdzeniem twórczej wyobraźni oraz bogactwa fantazji są niezwykle kombinacje elementów codziennej rzeczywistości, nowe niespotykane zestawienia. Wyobraźnia jako proces psychiczny jest aktywnością świadomości, która tworzy nowe obrazy w oparciu o całość posiadanego doświadczenia. Budulcem nowych obrazów jest materiał wcześniejszych spostrzeżeń. Przy takim podejściu trudno byłoby zaznaczyć widoczną granicę między wyobraźnią a twórczością. B.M. Tiepłow stwierdza, że: „(...) działania wyobraźni zajmują centralne miejsce w procesie twórczości artystycznej, toteż każda działalność twórczo-arty-

styczna powinna stanowić potężny środek rozwoju wyobraźni. Tym, co przy ocenie psychologicznej pozwala stwierdzić obecność kreatywności, jest zdolność do wyobrażeniowego tworzenia obrazów, przedmiotów i zjawisk, które nie zaistniały wcześniej w praktyce poznawczej osoby badanej. Jest to specyficzna zdolność psychiczna, której cechą jest wysoka efektywność w tworzeniu nowych, oryginalnych obrazów.

Działalność wyobraźni zależy od doświadczenia, potrzeb i wyrastających z nich zainteresowań, od zdolności kombinacyjnych i sprawności w tym względzie, a także od tego, czy płody wyobraźni zyskują postać materialną. Zależy ona ponadto od umiejętności technicznych oraz od tradycji, czyli tych wyników twórczości, które wywierają wpływ na człowieka” (Tieplow, 1961, s. 25).

Jedynie te wiadomości, umiejętności oraz nawyki, które zostały opanowane i utrwalone w sposób emocjonalno-kreatywny, są w stanie stworzyć w osobowości mocne przekonania i trwałe poglądy, stając się wyrazistą cechą charakteru. T.P. Jones twierdzi, że wyobraźnię należy trenować, podobnie jak trenuje się „mózg lub ciało i powinna ona być stale, a nie tylko sporadycznie, wykorzystywana” (Jones, 1972). Na współwystępowanie logicznego myślenia i emocjonalności w aktywności twórczej zwracał uwagę A. Maslow. Ten wielki psycholog w swych opracowaniach psychologicznych wyszczególnił dwie fazy twórczości: improwizację oraz natchnienie. Osobowość twórcza w stanie natchnienia zatracza przeszłość oraz przyszłość, aby żyć jedynie chwilą bieżącą; jest całkowicie zagłębiona w przedmiot swych twórczych działań, oczarowana bieżącą sytuacją, tym, co właśnie zachodzi tu i teraz, oraz przedmiotem swych działań (swej wiedzy) (Maslow, 1971). Dopiero w następnym stadium danej realizacji pojawia się weryfikacja logiczna rozwijanej idei. Pozostaje faktem niewątpliwym, że myślenie dywergencyjne, wyobraźnia oraz intuicja, będące składowymi twórczego potencjału osobowości, pozostają w ścisłym związku z emocjami i uczuciami.

Podstawowymi mechanizmami emocjonalnymi osobowości kreatywnej nawiązującej kontakty w ramach wspólnych działań twórczych są:

1. Identyfikacja będąca mechanizmem poznania samego siebie oraz innych osób poprzez osiąganie jedności przeżyć emocjonalnych (przeniesienie się do czasoprzestrzeni partnera oraz utożsamianie się z nim w przeżyciach uczuciowych).
2. Empatia jako zdolność dzielenia przeżyć emocjonalnych z inną osobą, przyjmowania uczuć innego człowieka jak swych własnych, współczującego współodczuwania. Skutkuje to emocjonalnym odzewem na przeżycia drugiego człowieka, co jest niezwykle ważne przy współdziałaniu twórczym.

W procesie współtworzenia mogą mieć miejsce trzy rodzaje empatii:

- empatia emocjonalna, której podłożem są mechanizmy wrażliwości,

przyjęcia przeżyć drugiego człowieka niczym swoich własnych oraz osobiste przeżywanie tych uczuć, które są udziałem partnera, poprzez utożsamianie się z nim. Jest ona możliwa wtedy, gdy osoba podmiotowa w przeszłości sama przeżywała podobne uczucia. Owocuje to również współczuciem, czyli osobistym przeżywaniem i dzieleniem uczuć innej osoby bez odnoszenia jej sytuacji bezpośrednio do siebie;

- empatia intelektualna, czyli poznawcza, której przejawem są wyobrażenia o tym, czego może doznawać człowiek w procesie tworzenia; bardzo ważnym czynnikiem tej empatii jest współbrzmienie poznawcze czyli dwustronna zgodność wyobrażeń myślowych; przeciwieństwem takiego stanu jest dysonans poznawczy, który przejawia się jako wewnętrzna dysharmonia emocjonalna w trakcie procesów poznawczych;
- empatia predyktywna, czyli prognostyczna, będąca zdolnością obrazowego opisanego przyszłych stanów emocjonalnych u siebie oraz u innych osób; można ją traktować jak najwyższy poziom przejawiania się empatii; wyrazem tej empatii jest np. zdolność przewidzenia emocjonalnej atmosfery zajęć, wychwycenia okresu najbardziej przychylnych stosunków wzajemnych oraz określenia perspektyw ich rozwoju.

W ramach podsumowania można powiedzieć, że spiralna droga rozwoju osobowości kreatywnej, której początek wyznacza istnienie twórczego potencjału, wiedzie poprzez zdobywanie doświadczenia w działaniach twórczych, przez aktywność twórczą i intelektualną. Czynnikiem wspomagającym są zasoby twórczej inicjatywy oraz istnienie twórczej indywidualności – wyjątkowej i niepowtarzalnej osobowości twórcy, który zmienia się i osiąga kolejne stopnie kreatywnej dojrzałości stosownie do zmian swego wieku. Liniowemu przyrostowi wieku twórcy odpowiada spiralny wzrost dynamiki rozwoju kreatywności w różnych obszarach działań twórczych.

1.4. Kreatywność jako proces rozwoju potencjału człowieka

Proces twórczy oraz wynik tego procesu stanowią ważne bloki strukturalne wielopoziomowej konstrukcji, jaką jest kategoria kreatywności.

W psychologii twórczego rozwoju człowieka kreatywność rozpatrywana jest z uwzględnieniem kategorii rozwojowych. Metodologiczną podstawę badań nad psychologiczną kategorią rozwoju twórczego tworzy filozoficzna kategoria rozwoju oraz kategoria kreatywności, a relacje wzajemne między tymi kategoriami stanowią przedmiot studiów. Ich badanie wyznacza zasady metodologii prowadzonych badań.

Do podstawowych właściwości kreatywności traktowanej jako kategoria procesu twórczego zaliczane są umownie:

- przejścia ilości w jakość (rozwój wartości duchowych);
- przesunięcia od świata zewnętrznego do wewnętrznego oraz od wewnętrznego do zewnętrznego (interioryzacja oraz eksterioryzacja);
- przejścia od zjawiska do meritum (weryfikacja wyniku).

W ramach studiów nad kategorią kreatywności mają zastosowanie takie pojęcia jak: zmiana, zaistnienie nowej jakości, proces twórczy, osobowość twórcza, wynik twórczy. Zjawiskiem wyjściowym jest zależność pomiędzy procesem przechodzenia ilości w jakość (kreatywność) a aktualnie uzyskiwanym wynikiem będącym realizacją indywidualnej aktywności twórczej. U podstaw wszelkiego rozwoju leży proces twórczy nastawiony na zaistnienie nowej jakości (pozytywnej lub negatywnej), a ignorowanie tej zależności w prowadzonych badaniach prowadzi do wewnętrznych sprzeczności. Relacja między kategorią rozwoju i kreatywności jest podstawową zależnością organiczną a zarazem jednym z głównych przedmiotów badań.

Nowy etap w podejściu do kategorii rozwoju kreatywnego stanowi odzwierciedlenie zmian merytorycznych tej kategorii. Badane są również zależności wewnętrzne pomiędzy kategoriami proces – zmiana – rozwój, gdzie proces twórczy generuje twórczą zmianę, zaś ona staje się bodźcem rozwoju osobowości kreatywnej. Warto jedynie napomknąć, że nie każda zmiana znajduje odzwierciedlenie w rozwoju kreatywnym. Rozwój kreatywny, będący procesem dojrzewania i doskonalenia osobowości, stanowi skutek ogółu zmian, wśród których są zmiany obiektywne i subiektywne, konstruktywne i destruktywne, odwracalne i nieodwracalne, krótkoterminowe i długoterminowe, ilościowe oraz jakościowe. Dlatego też zasadne jest wyodrębnianie rozwoju kreatywnego jako ważnej kategorii psychologicznej, która znajduje zastosowanie w psychopedagogice, służąc lepszemu zbadaniu procesów rozwojowych osobowości w trakcie nauczania i wychowania.

Analiza psychologiczna prawidłowości dotyczących zjawisk twórczych musi uwzględniać dynamikę zachodzących zmian. Ważne pojęcie rozwoju kreatywnego zostało wprowadzane do współczesnej nauki w oparciu o istniejący dorobek badań teoretycznych oraz empirycznych. Proces indywidualnego rozwoju kreatywności uznawany jest za twórczą podstawę istnienia i wzrastania, obejmującego stopniowe dojrzewanie oraz pełny rozkwit osobowości. Według niektórych badaczy najlepszym odzwierciedleniem procesu rozwoju kreatywnego jest schemat spirali, która wznosi się ku górze. Zmianom poziomemu odpowiadają na takiej ilustracji zmiany osobowości. Ale jest też inne spojrzenie na proces rozwoju kreatywnego. Twórczy rozwój osobowości jest tu spostrzegany jako

proces liniowy, lecz odbywa się najrozmaitszymi zygzakami. Na takim schemacie uwidaczniają się cykle powtórzeń, które powinny być zbadane, aby możliwe było uchwycenie następstwa zjawisk oraz określenie ich uwarunkowań. Powtarzalność przebiegów w rozwoju osobowości nie oznacza jednak pełnej identity stanów chwilowych.

Dość ważną kwestią metodologiczną jest zależność między takimi kategoriami jak twórczość i działalność. W szerokim ujęciu pierwsza z tych dwu kategorii jest szersza, ponieważ może stanowić atrybut każdego nowo stworzonego produktu, co dotyczy nawet twórców przyrody. W odniesieniu do poszczególnych jednostek zależność tę można byłoby sformułować następująco: każda twórczość człowieka może być rozpatrywana jako działalność, choć nie każda działalność jest twórczością. Dlatego też w odniesieniu do działalności kreatywnej absolutnie niezbędne jest wprowadzenie kategorii działalności twórczej, która zostaje odróżniona od działań naśladowczych nastawionych na odtwarzanie produktów stworzonych wcześniej.

Działalność kreatywna, będąc drogą do poznania ludzkiego wnętrza i jego oryginalnej kreatywności, stanowi również przejaw twórczego samopoznania. Z tego właśnie względu wszelka twórczość stanowi naturalne odzwierciedlenie unikalnych cech osobowości, które urzeczywistniają się poprzez proces twórczy.

Próby sformułowania ogólnej teorii procesu twórczego, będącej przejściem od badań doświadczalnych do bardziej fundamentalnych studiów nad tym złożonym fenomenem, doprowadziły do tego, że uczeni zaczęli poszukiwać wyznaczników uniwersalnych wszelkich procesów twórczych. W związku z tym coraz częściej usłyszeć można stwierdzenie, że istotą procesu stanowiącego podstawę wszelkich rodzajów twórczości jest zestawianie różnorodnych elementów w celu uzyskania kombinacji nowej i niezwykłej, a dopiero później ma miejsce wyszukiwanie i selekcjonowanie kombinacji znaczących. W myśl tych teorii różnice między rodzajami twórczości sprowadzałyby się do różnic w materiale wyjściowym dostarczającym idee i pomysły. Warto poznać przynajmniej niektóre koncepcje tego nurtu.

Proces skrócony zbliżony do intuicyjnego posiada następujące etapy:

- ogólne przygotowanie (praca pozaświadomych struktur umysłu);
- zaistnienie idei, natchnienie;
- konstrukcja i rozwój.

Kreatywność traktowaną jako proces oraz jego etapy badał angielski naukowiec G. Wallace, który wyszczególnił następujące stadia kreatywności (Wallace, 1926):

1. Przygotowanie. W tej fazie procesu człowiek gromadzi niezbędne informacje oraz rozpatruje problem na wszelkie możliwe sposoby.
2. Inkubacja. Stadium inkubacji charakteryzuje się tym, że człowiek nie zajmuje się świadomie rozwiązaniem problemu twórczego, niemniej procesy

podświadome zachodzą u niego dość intensywnie; choć człowiek nie myśli o problemie, ten od czasu do czasu go niepokoi;

3. Ołśnienie, a w istocie *insight* (wgląd); w tym stadium pojawia się pomysł z rozwiązaniem; ołśnienie jest najważniejszym momentem procesu twórczego; przejawia się ono intuicyjnym „wpadaniem” na poszukiwany wynik;
4. Sprawdzenie. Obejmuje rozpatrzenie i analizę wiarygodności oraz ocenę wartości nowej idei.

Znaczenie etapów wyodrębnionych przez G. Wallace’a polega na tym, że naukowiec ten jako pierwszy zdefiniował stadium inkubacji, będące składową każdego procesu twórczego. Hipotetycznie można założyć, że to właśnie przechodzenie procesów świadomych w procesy nieświadome, stwarza warunki niezbędne do zaistnienia fazy inkubacji, która pozostaje poza obszarem świadomości i w związku z tym nie może być przez osobowość świadomie kontrolowana. W kulminacyjnym stadium procesu nieświadomego dochodzi do wglądu, czyli rozjaśnienia i wtedy idea zrodzona w podświadomości dociera do świadomych warstw psychiki; może zatem zostać poddana analizie a następnie weryfikacji.

Rozwiązanie odnalezione intuicyjnie, które zostało uświadomione, zostaje logicznie ukształtowane, zyskując w ten sposób nową jakość. J.A. Ponomariow wyodrębnia cztery fazy procesu twórczego:

1. poszukiwania zamierzone i logicznie uporządkowane;
2. rozwiązanie intuicyjne w trybie ołśnienia (wglądu), przy czym do świadomości dociera jedynie wynik, a nie sposób rozwiązania problemu;
3. werbalizacja rozwiązania intuicyjnego;
4. formalizacja zwerbalizowanego rozwiązania lub nadanie wynalezionemu rozwiązaniu formy logicznie uporządkowanej.

„Pierwsza faza o charakterze przygotowawczym, która obejmuje działania świadome, to specyficzny stan aktywności, który musi zaistnieć, aby później intuicja była w stanie zaoferować światło nowego rozwiązania. Fazę drugą (działań realizowanych poza świadomością) stanowi dojrzewanie rozwiązania; są to nieświadome zmagania z problemem oraz inkubacja trzonu idei. Fazę trzecią – przejściem z nieświadomości do świadomości – jest natchnienie; wtedy właśnie w wyniku nieświadomych operacji umysłowych w świadomości pojawia się zamiysł rozwiązania (na przykład idea wynalazku, odkrycia, nowego znakomitego utworu literackiego, dzieła sztuki itp.); najpierw jest to zamiysł traktowany hipotetycznie. W fazie czwartej (działań świadomych) dochodzi do rozwinięcia idei, jej ostatecznego ukształtowania oraz weryfikacji” (Ponomariow, 1990).

Inny z badaczy – A.N. Łuk – wyszczególnił siedem stadiów w twórczych działaniach o charakterze naukowo-technicznym:

1. uświadomienie sobie potrzeby;
2. analiza potrzeby;
3. zapoznanie się dostępnymi informacjami;
4. pojawianie się rozwiązań, które już wcześniej zaistniały;
5. praktyczna analiza tych rozwiązań;
6. zaistnienie nowego pomysłu;
7. eksperymentalne sprawdzenie nowego pomysłu (Łuk, 1976, s. 144).

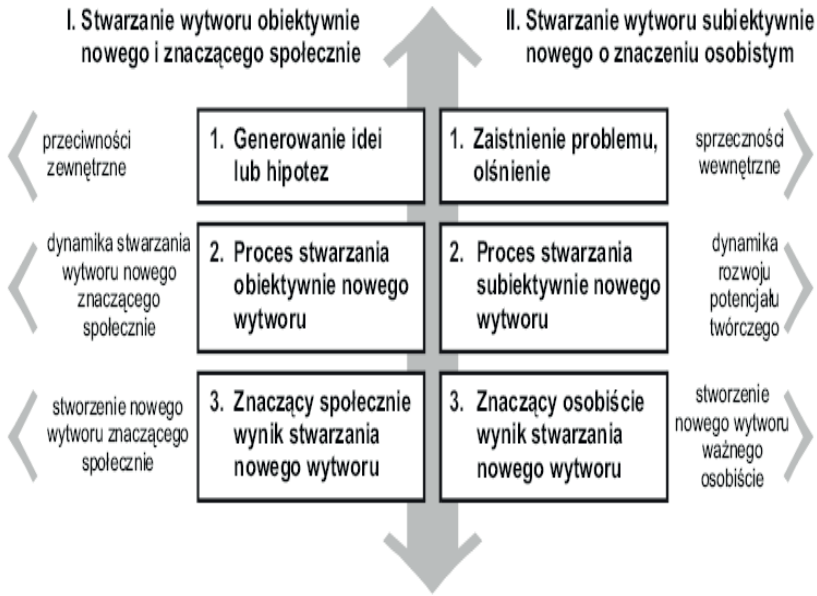
Łuk dochodzi w swych rozważaniach do wniosku, że zarówno tzw. akt twórczy jak i zwykłe rozwiązywanie problemów, posiadają identyczną strukturę psychologiczną. Wyodrębnił w niej następujące etapy:

- zgromadzenie wiedzy oraz nawyków niezbędnych do tego, aby mogło nastąpić precyzyjne i maksymalnie jasne sformułowanie zadań;
- koncentracja wysiłków oraz wyszukanie dodatkowych informacji; jeśli zadanie ciągle jeszcze nie owocuje spodziewanym rozwiązaniem, następuje kolejny etap;
- odejście od problemu, przełączenie się na inne zajęcia; właśnie ten okres wskazywany jest jako czas inkubacji; za najbardziej odpowiednią uznawana jest w tym okresie taka działalność umysłowa, która wymaga skupienia oraz logicznego myślenia, choć zakłada się występowanie w tym względzie znacznych różnic;
- olśnienie, czyli wgląd; nie zawsze przyjmuje on postać wielkiej i genialnej idei; bywa, że jest to skromniuteńkie domyslenie się czegoś, wpadnięcie na coś; olśnienie oglądane z zewnątrz wygląda jak zerwanie logicznej konsekwencji myślenia i wykonanie skoku myślowego, który pozwala uzyskać wniosek dość odległy od założeń; jest to skok ogromny (Łuk, 1976, s. 147).

W oparciu o wyniki ankietowania czołowych wynalazców Jakobson szczegółowo zbadał cechy swoiste procesu twórczego, motywy działań wynalazczych oraz tryb operacji intelektualnych. Ogólną pozycję wyjściową przy modelowaniu etapów procesu twórczego stanowi zespolenie strategii kreatywnych: pojawienie się pomysłu, urzeczywistnianie pomysłu, zaistnienie wytworu twórczości (rys. 1.6).

Strategie kreatywne mogą być rozpatrywane w aspekcie stwarzania wytworu obiektywnie nowego, który ma znaczenie społeczne lub wytworu subiektywnie nowego ważnego jedynie dla konkretnego twórcy. W ramach pierwszego z tych dwóch podejść wyodrębniane są trzy podstawowe etapy:

- generowanie idei lub hipotez w sytuacji istnienia przeciwności zewnętrznych;
- stwarzanie wytworu obiektywnie nowego w procesie o zmiennej dynamice rozwoju twórczego oraz doskonalenie nowatorskiego wytworu o określonym znaczeniu społecznym;
- dysponowanie wytworem obiektywnie nowym mającym znaczenie społeczne.

Rys. 1.6. Modelowanie etapów procesu twórczego.

Źródło: opracowanie własne.

W odniesieniu do wytworu subiektywnie nowego, który ma osobiste znaczenie dla twórcy, proponujemy analizę etapów jego stwarzania. To pozwala wyodrębnić następujące fazy główne procesu twórczego:

1. wyłonienie się problemu będącego odzwierciedleniem sprzeczności wewnętrznych;
2. stwarzanie wytworu subiektywnie nowego z dynamiką odpowiadającą indywidualnym cechom osobowości twórczej;
3. zaistnienie wyniku stwarzania wytworu subiektywnie nowego mającego osobiste znaczenie dla twórcy.

Porównanie dwu analogicznych pozycji w wyżej określonych cyklach działań twórczych pozwala wyodrębnić swoistość każdego etapu mimo zewnętrznego podobieństwa obu procesów twórczych.

Zjawiskiem najbardziej charakterystycznym pozostaje to, że w praktyce działań kreatywnych nie istnieje jedyna sztywno wyznaczona kolejność etapów. Przejścia od jednego etapu do drugiego następują zarówno z udziałem jak i bez udziału świadomości. Po umownym przedstawieniu amplitudy tego procesu pojawia się możliwość analizy poszczególnych etapów (rys. 1.7).

Linia ciągłą oznaczono na rysunku dominującą amplitudę procesu twórczego oraz jego kolejne etapy zachodzące w sferze świadomości oraz w sferze

nieświadomości: doświadczenie, narodziny strategii, gromadzenie informacji, antycypacja, olśnienie (wgląd), urzeczywistnianie koncepcji.

Linia przerywaną oznaczono amplitudę podstrukturalną w sferze interioryzacji i eksterioryzacji: sprzeczności wewnętrzne, poszukiwania strategii, okres inkubacyjny, poszukiwanie taktyk działania, przekształcenia osobowości, weryfikacja. W procesie stwarzania modelu informacyjnego i jego eksterioryzacji obserwujemy stopniową interioryzację działań, jak stwierdził Galperin (Galperin, 1966).

Rys. 1.7. Amplituda procesu kreatywnego z przechodzeniem dominanty aktywności między świadomością i nieświadomością.

Źródło: opracowanie własne.

Kłopoty z materializacją obrazu-idei mogą być spowodowane wewnętrznymi warunkami dojrzewania koncepcji oraz specyfiką rzeczywistości psychologicznej, którą J.A. Ponomariow (1976) określał mianem „wewnętrznego planu działań”. Punkty przecinania się obu amplitud wyznaczają cykle modyfikacji idei twórczej (linia ciągła) oraz psychologiczny zastój okresu przejściowego (linia przerywana). Cykliczność tych procesów uzależniona jest od indywidualnych cech osobowości – intensywności poszukiwań oraz sposobów ich prowadzenia, a także od indywidualnych cech twórcy.

Ważnym czynnikiem rzutującym na osiągnięte wyniki działań twórczych jest występowanie antycypacji (przewidywania, wyprzedzania przyszłości) będącej procesem aktywności wewnętrznego planu działania. Aktywność tego rodzaju poprzedza faktyczne urzeczywistnienia wspomnianego planu w trybie eksterioryzacji oraz wdrażania. Występowanie antycypacji pozostaje ważną przesłanką urzeczywistnienia nowej idei, mającej znaczenie społeczne lub osobiste.

W ramach procesu twórczego można wyodrębnić operacje logiczne (realizowane przy współdziałaniu świadomości) i intuicyjne (realizowane poza świadomością) z pełnią relacji dwustronnych między tymi dwoma obszarami psychiki. Przyjmując za punkt wyjścia takie zróżnicowanie operacji kreatywnych, można

wyszczególnić pięć etapów procesu twórczego, obejmującego świadome i nieświadome struktury osobowości (rys. 1.8).

Etap 1. Powstanie idei czy też wyłonienie się problemu zachodzi w sferze świadomości. Pomysł, hipoteza lub problem wywoływane są w świadomości przez istnienie przeciwieństw zewnętrznych (w pierwszym z modeli) lub sprzeczności wewnętrznych (w drugim modelu).

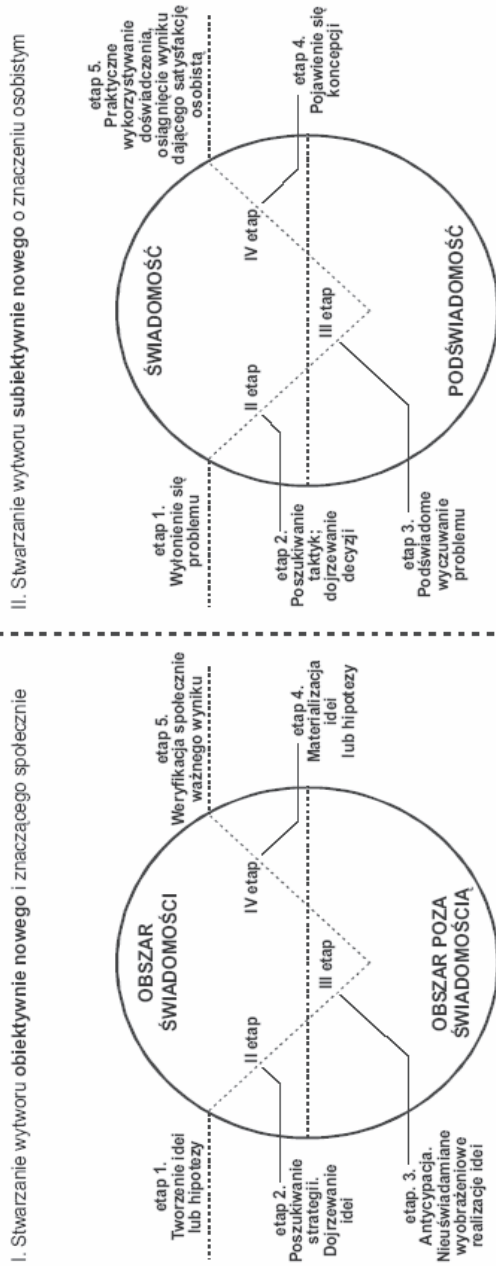
Etap 2. Poszukiwanie strategii i dojrzewanie idei (w przypadku modelu pierwszego) oraz poszukiwanie taktyk i dojrzewanie decyzji (w modelu drugim) to operacje umysłowe realizowane w okresie inkubacyjnym. Jest to okres dojrzewania zamysłu. Aby urzeczywistnienie idei, potwierdzenie hipotezy lub rozwiązanie problemu mogło nastąpić, konieczne jest gromadzenie informacji, które umożliwią wyszukanie strategii oraz taktyk działania. Wszystkie procesy oparte na myśleniu dywergentnym realizowane są w świadomości, która dokonuje porównań, analiz i uogólnień oraz systematyzuje zgromadzone informacje.

Etap 3. Można go umownie zaliczyć do procesów realizowanych poza obszarem świadomości: antycypacji (w ramach modelu pierwszego) oraz olśnienia (wglądu) i podświadomego rozwiązywania problemów (w drugim modelu). Etap olśnienia przeważnie nie jest zasługą wyteżonej pracy, lecz psychicznego odprężenia i rozproszenia uwagi. Intuicja, wyobraźnia, antycypacja jako procesy prognozowania stanu, który zaistnieje w przyszłości, umożliwiają znalezienie optymalnych i zarazem oryginalnych sposobów rozwiązania problemu. Intuicja, niczym akuszerka przyjmująca nowonarodzone dziecko (ideę), korzysta z olśnienia (wglądu), aby wprowadzić tę ideę do sfery świadomości.

Etap 4. Obszarem, w którym zachodzi materializacja idei, hipotezy lub urzeczywistnianie koncepcji jest świadomość. W tym obszarze psychiki prowadzona jest obróbka zgromadzonych danych oraz systematyzacja nowego materiału z udziałem procesów, które jednostka sobie uświadamia, oraz myślenia dywergentnego.

Etap 5. Weryfikacja wyniku mającego znaczenie dla społeczeństwa oraz zastosowanie w praktyce doświadczenia uzyskanego poprzez sukcesy w dziedzinie kreatywności.

Podsumowując można stwierdzić, że podstawę do wyodrębnienia takiej czy innej liczby etapów stanowią przesłanki metodologiczne przyjęte przez badaczy procesu twórczego. Etapy urzeczywistniane przy realizacji różnych zadań mogą się różnić liczbą oraz merytoryczną zawartością. Zmiany sytuacji mogą powodować zmiany kolejności występowania określonych etapów oraz czasu ich trwania: niektóre fazy urzeczywistniane są w ciągu kilku minut, a inne mogą trwać całe lata. Faktem niewątpliwym pozostaje jednak to, że proces twórczy posiada swoiste uporządkowanie czasowe. Zachowanie integralności podejścia przy rozpatrywaniu etapów procesu twórczego pozwala wychwycić specyfikę przebiegu tego procesu oraz prawidłowości jego dynamiki.

Rys. 1.8. Etapy procesu w świadomości i podświadomości w strukturach.

Źródło: opracowanie własne.

Dla specjalisty z zakresu rozwoju potencjału człowieka znajomość etapów procesu twórczego jest niezbędna, ponieważ dzięki niej mogą oni właściwie oceniać stan osobowości kreatywnej w poszczególnych stadiach jej twórczej działalności.

W pierwszej fazie wsparcie ze strony specjalisty powinno polegać na pomocy w sformułowaniu problemu oraz określeniu zasobów, którymi dysponuje dana osobowość. Należy przy tym stymulować pojawienie się pytań oraz własnych propozycji zainteresowanego. Szczególną ostrożność należałoby zachowywać w fazie dojrzewania idei w podświadomości. W okresie, gdy świadomość jest skupiona na niewyjaśnionych aspektach dotyczących nowej idei, mogą pojawiać się pytania rozstrzygające, które zapewniają lepsze ukształtowanie idei oraz jej urzeczywistnienie w praktyce. Dopiero w fazie końcowej powinny mieć miejsce pozytywne oceny werbalne oraz pochwały specjalisty.

Podsumowując całość rozważań zawartych w niniejszym rozdziale, można powiedzieć, że odpowiednia (tj. oparta na właściwych podstawach koncepcyjnych) interpretacja struktury kategorii związanych z kreatywnością daje możliwość scharakteryzowania całego systemu kategorii, który obejmuje:

- proces kreatywny traktowany jako szereg działań poszukiwawczych oraz działalność kreatywna ukierunkowana na twórczy rozwój, która aktywizuje sferę komunikacji; działalność kreatywna stanowi odzwierciedlenie jej heurystycznego meritum; proces kreatywny stanowi urzeczywistnianie idei, która może się przejawiać poprzez działania twórcze;
- proces twórczy, którego urzeczywistnieniem jest stwarzanie obiektywnie lub subiektywnie nowego wytworu mającego postać nowej rzeczy (wartości materialnej) lub nowego dokonania w sferze ducha, przy czym zaistnieniu zarówno jednego jak i drugiego wytworu kreatywności odpowiada rozwój twórczego potencjału osobowości;
- kreatywność jako kategorię, która służy charakteryzowaniu osobowości; obejmuje ona kreatywność potencjalną, kreatywność odzwierciedloną mentalnie oraz kreatywność urzeczywistnioną; rzutuje na dynamikę rozwoju osobowości – jej samoaktualizację poprzez kreatywne działania i ich wyniki.

Poznawaniu zawartości merytorycznej oraz formalnej specyfiki tworzonych kategorii powinno towarzyszyć narastanie zdolności retranslacyjnej, której przejawem jest płynne przechodzenie z jednego układu kategorii do drugiego przy równoczesnym uznawaniu całościowości przedmiotu badań. Mimo tego, że zagadnienie kategorii pojęciowych związanych z kreatywnością wymaga dalszych studiów, istnieją podstawy, aby wielopoziomowy układ kategorii stworzonych wokół kreatywności zyskał w świecie współczesnej psychologii rangę faktu naukowego oraz stał się przedmiotem studiów, których znaczenie dorównywać będzie badaniom dowolnej innej prawidłowości psychologicznej potencjału człowieka.

Rozdział II

Rozwój kreatywnego potencjału człowieka

2.1. Dojrzałość twórcza i rozwój kreatywnego potencjału

Dojrzałość twórcza to przejaw najbardziej efektywnego dochodzenia do szczytowego pułapu w rozwoju własnej osobowości. Oznaką osiągnięcia dojrzałości jest wzrost uzdolnień oraz wyższy poziom indywidualności twórczej, obserwowany u ludzi dorosłych w procesie ich samoaktualizacji.

Poziom osobowości dojrzałej pod względem twórczym oraz stopień jej samoaktualizacji zależy od sumarycznego wpływu ogółu oddziaływań ze strony otoczenia społecznego, którym podlega jednostka w procesie dynamicznego rozwoju. Wśród oddziaływań, które wywierają wpływ na osobowość, można wyróżnić wpływy:

1. makrospołeczne (społeczeństwa, państwa);
2. mezospołeczne (zespołów szkolno-wychowawczych oraz grup zawodowych);
3. mikrospołeczne (rodziny oraz krewnych).

Obwarowanie osobowości dojrzałej twórczo elementami i treściami społecznymi oraz zakres motywów społecznych w samorealizacji uzależniony jest od zapotrzebowania społecznego na dokonania twórcze. Okres dojrzałości twórczej człowieka dorosłego jest okresem jego największej wrażliwości na oczekiwania społeczne. W okresie dochodzenia do szczytu możliwości twórczych i utrzymywania się na tym poziomie opierając się na potencjale psychologicznym.

Składowymi dojrzałości twórczej osobowości są: dojrzałość duchowa, społeczna i obywatelska, zawodowa, osobista oraz fizyczna.

Dojrzałość duchowa powstaje na fundamencie zasobów psychicznych w procesie samoaktualizacji poprzez życie i działalność. W miarę dojrzewania duchowego zwiększa się potencjał twórczy człowieka, ulega pogłębieniu jego osobowość oraz wzbogacają się jego dokonania zawodowe.

Dojrzałość społeczną i obywatelską tworzy bogaty i skomplikowany zespół wartości, motywów oraz postaw aktywizowanych zarówno na poziomie mezospołecznym jak i makrospołecznym. Kształtowanie dojrzałości społecznej i obywatelskiej jest w ostatnim okresie mocno utrudnione ze względu na wielość opcji światopoglądowych, politycznych i społecznych oraz zmiany systemu wartości.

Dojrzałość osobista może znajdować potwierdzenie w większej autonomii osobowości oraz przekonaniu człowieka, że posiada prawa do dokonywania

własnych świadomych wyborów, za które przyjmuje pełną odpowiedzialność. Wyznacznikami osobistej dojrzałości człowieka są:

- sprawny przebieg procesów myślowych oraz bogate zasoby intelektualne;
- zdolność do współdziałania z innymi ludźmi przy realizacji przedsięwzięć twórczych;
- otwarcie na nowe rzeczy i idee; wysoki poziom twórczej aktywności oraz inicjatywy;
- bogaty świat wewnętrzny oraz dążenie do rozwoju własnej osobowości.

Szczególne znaczenie zyskuje dojrzałość zawodowa, która rozciąga się na walory intelektualne prawdziwego zawodowca. Współczesne społeczeństwo coraz intensywniej poszukuje wysokiej klasy specjalistów będących przedstawicielami różnych branż. W okresie burzliwych zmian ekonomicznych wysokie kompetencje zawodowe stały się społecznie niezbędne, a profesjonalizm spotyka się z dużym uznaniem społecznym szczególnie w tych branżach, które uznawane są za prestiżowe.

Dojrzałość fizyczna obejmuje dojrzałość fizjologiczną (w tym również dojrzałość płciową), dysponowanie siłami oraz zdolnościami fizycznymi. Dane statystyczne ostatniego okresu wskazują, że obserwowane w tych latach zmiany warunków ekonomicznych doprowadziły do osłabienia zjawiska akceleracji rozwoju fizycznego dzieci i młodzieży oraz do pogorszenia stanu zdrowia sporej części społeczeństwa. Można się zatem spodziewać, że okres dojrzałości fizycznej większości osób nie ulegnie w najbliższych latach rozszerzeniu. Nie poprawi się też zapewne wydolność fizyczna większości ludzi dorosłych.

Osiągnięty poziom twórczego rozwoju osobowości uzależniony jest od stopnia rozwoju twórczej indywidualności człowieka. Dojrzałość twórcza w swym najwyższym wcieleniu stanowi zespolenie z dojrzałością duchową i dzięki takiej postaci umożliwi osobowości twórczej osiągnięcie maksymalnego stopnia twórczej gotowości oraz dotarcie na szczyt zdolności kreatywnych. N.W. Kuźmina pisze: „Biorąc pod uwagę, że okres dojrzałości, w którym osadzony jest rozwój zawodowy człowieka, jest najdłuższym okresem w życiu człowieka realizującego własny scenariusz rozwoju z elementami powszechnych tendencji rozwojowych, warto dołożyć starań, aby jak najdokładniej zbadać prawidłowości tego okresu. Pozwoli to poprawić warunki osiągania twórczej dojrzałości oraz zawodowej samoaktualizacji człowieka dorosłego” (Kuźmina, 1990). Biorąc pod uwagę zasadę istnienia góry lodowej, można by stworzyć model osobowości człowieka dojrzałego i aktywnego zawodowo z własnym szczytem możliwości twórczych. W modelu tym dałoby się wyodrębnić:

1. widoczną część górną (sferę świadomości ze szczytem możliwości twórczych);

2. ukryty przed wzrokiem odpowiednik zagłębionej części góry lodowej (sferę podświadomości, w której mieszczą się psychiczne zasoby dojrzałości twórczej);
3. sferę nadświadomą – pierwiastek wyższy, który poprzez dany człowiekowi ponadziemski program genetyczny sprzyja temu, by rozwijał on swą osobowość.

Dalszą analizę poziomów osobowości będziemy prowadzić, posługując się powszechnie znanym modelem klasycznej góry, na której wyróżnimy siedem poziomów (rys. 2.1).

Pierwszym poziomem kreatywnej doskonałości jest najgłębiej położona część modelu góry, gdzie umiejscowione są (podświadome) zasoby niezbędne do tego, aby osiągnąć twórczą dojrzałość. Do zasobów zaliczany jest twórczy potencjał, na który składają się: oryginalność myślenia, wyobraźnia, intuicja, talenty, zdolność przejawiania inicjatywy, pamięć sensoryczna oraz naturalne zadatki osobowości.

Jeszcze głębszą i bardziej tajemniczą strukturą jest sfera nadświadomości, osadzona w Kosmicznej Akme (Jung, 1968) oraz w genetycznie przekazanych przesłankach autonomicznego rozwoju osobowości.

Do drugiego poziomu twórczej doskonałości odnieść można najniższą warstwę widocznej części góry lodowej: dojrzałość fizyczną, która obejmuje osiągnięcie zdrowego trybu życia, energię, siłę fizyczną, fizyczną doskonałość oraz harmonię fizjologiczną.

Trzeci z poziomów – dojrzałość osobowości człowieka oznacza jego zdolność do samodzielnego rozwijania swej osobowości, dążenie do jej rozkwitu. Sfera mentalna obejmuje dojrzałość intelektualną, zdolność do myślenia dywergentnego, oryginalność umysłu, pojętność. Konstrukcje mentalne wywodzą się od procesów myślowych i tworzących się wtedy myślokształtów będących wynikiem końcowym działalności ludzkiego mózgu. Na poziomie mentalnym twórczość ma postać nowej wiedzy, natomiast na poziomie synergetycznym stanowi nową strukturę dynamiczną. Dojrzałość osobowości opiera się na warstwie poznawczej, która obejmuje potrzeby poznawcze oraz zainteresowania.

Poziom czwarty – dojrzałość społeczna obejmuje następujące obszary kompetencyjne:

- komunikatywność, na którą składa się zdolność nawiązywania i podtrzymywania kontaktów, zyskiwania zaufania, bycia oraz pracy w zespole, a także pozostawania w dobrych stosunkach wzajemnych;

- zarządzanie, a w jego obszarze współdziałanie, relacje zawodowe oraz doświadczenie w kierowaniu ludźmi;
- twórczość zespołowa, w ramach której realizowana jest współpraca, wspólna twórczość, improwizowanie, empatia oraz twórcze poszukiwania.

Piąty poziom dojrzałości oraz dochodzenia do szczytu możliwości twórczych to dojrzałość zawodowa, w ramach której można wyróżnić:

- mistrzostwo zawodowe, powołanie zawodowe oraz samoaktualizacja poprzez działalność profesjonalną;
- dojrzałość społeczną;
- dojrzałość menadżerską obejmującą osobiste doświadczenia zawodowe oraz mistrzostwo zarządzania.

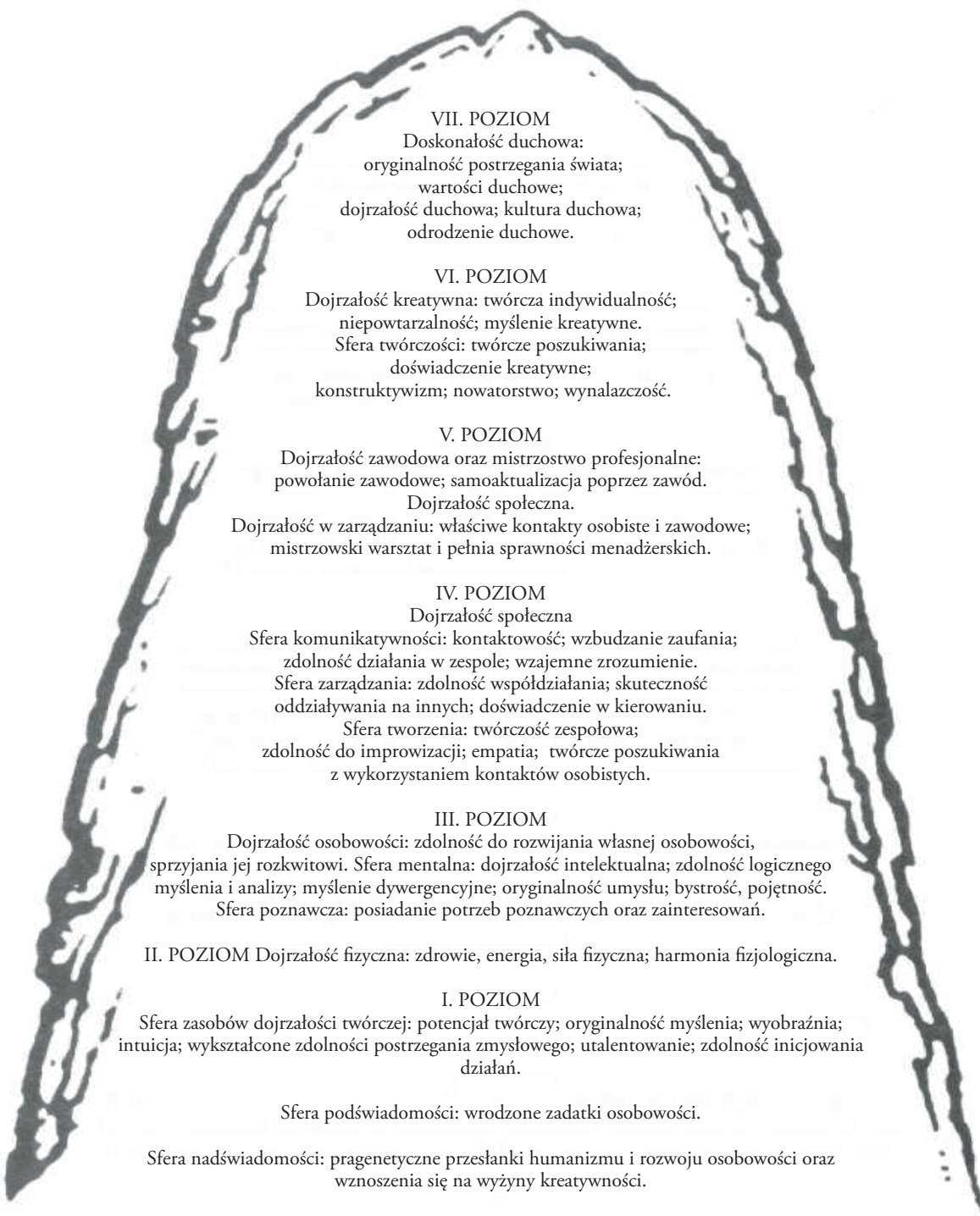
Szósty poziom to dojrzałość twórcza, na którą składa się:

- indywidualność twórcza oraz niepowtarzalność kreatywnej osobowości, a także twórczy typ myślenia (myślenie dywergentne);
- działalność twórcza, twórcze poszukiwania oraz zdolności do jakościowo nowych, znaczących społecznie dokonań;
- realizacje w dziedzinie kreatywności, nowatorstwa i wynalazczości.

Siódmy poziom – dojrzałość duchowa, na którą składa się:

- oryginalność postrzegania świata;
- wartości duchowe;
- dojrzałość duchowa;
- kultura duchowa;
- odrodzenie duchowe.

Będąc częścią procesu twórczego, kreatywne myślenie (określane mianem dywergentnego) ma postać wewnętrznego dialogu z porównywaniem różnych opcji, spośród których powinna zostać wybrana wersja najlepsza, zawierająca oryginalne formy. Proces mentalny twórczych poszukiwań znajduje odzwierciedlenie w nowym wytworze kreatywności, stanowiącym przejaw wyobraźni oraz twórczego natchnienia, które powinno być uznane za ważny bodziec rozwojowy dojrzałości twórczej.

VII. POZIOM

Doskonałość duchowa:
oryginalność postrzegania świata;
wartości duchowe;
dojrzałość duchowa; kultura duchowa;
odrodzenie duchowe.

VI. POZIOM

Dojrzałość kreatywna: twórcza indywidualność;
niepowtarzalność; myślenie kreatywne.
Sfera twórczości: twórcze poszukiwania;
doświadczenie kreatywne;
konstruktywizm; nowatorstwo; wynalazczość.

V. POZIOM

Dojrzałość zawodowa oraz mistrzostwo profesjonalne:
powołanie zawodowe; samoaktualizacja poprzez zawód.
Dojrzałość społeczna.
Dojrzałość w zarządzaniu: właściwe kontakty osobiste i zawodowe;
mistrzowski warsztat i pełnia sprawności menadżerskich.

IV. POZIOM

Dojrzałość społeczna
Sfera komunikatywności: kontaktowość; wzbudzanie zaufania;
zdolność działania w zespole; wzajemne zrozumienie.
Sfera zarządzania: zdolność współdziałania; skuteczność
oddziaływania na innych; doświadczenie w kierowaniu.
Sfera tworzenia: twórczość zespołowa;
zdolność do improwizacji; empatia; twórcze poszukiwania
z wykorzystaniem kontaktów osobistych.

III. POZIOM

Dojrzałość osobowości: zdolność do rozwijania własnej osobowości,
sprzyjania jej rozkwitowi. Sfera mentalna: dojrzałość intelektualna; zdolność logicznego
myślenia i analizy; myślenie dywergencyjne; oryginalność umysłu; bystrość, pojętność.
Sfera poznawcza: posiadanie potrzeb poznawczych oraz zainteresowań.

II. POZIOM Dojrzałość fizyczna: zdrowie, energia, siła fizyczna; harmonia fizjologiczna.

I. POZIOM

Sfera zasobów dojrzałości twórczej: potencjał twórczy; oryginalność myślenia; wyobraźnia;
intuicja; wykształcone zdolności postrzegania zmysłowego; utalentowanie; zdolność inicjowania
działań.

Sfera podświadomości: wrodzone zadatki osobowości.

Sfera nadświadomości: pragenetyczne przesłanki humanizmu i rozwoju osobowości oraz
wznoszenia się na wyżyny kreatywności.

Rys. 2.1. Poziomy dojrzałości osobowościowej oraz dochodzenia do szczytu
możliwości twórczych.

Źródło: opracowanie własne.

W ramach stymulowania twórczości należałoby aktywizować sferę emocjonalno-obrazową procesów podświadomych przy równoczesnym osłabieniu aktywności lewej półkuli mózgu. Takiemu stanowi sprzyja ogólne odprężenie i zrelaksowanie, a wewnętrzne wyciszenie, które temu towarzyszy, wzmacnia aktywność podświadomości, będącej źródłem mądrości tworzenia. Środkiem aktywnego wspomaganie kreatywności mogą być również techniki medytacyjne, które obniżają dominację lewej półkuli mózgu odpowiedzialnej za procesy logicznego i analitycznego myślenia. Zrównoważenie aktywności półkulowej stwarza optymalne warunki do zaistnienia procesów twórczych.

Ponieważ sen w naturalny sposób tłumi aktywność lewej półkuli mózgu, zwiększa się intensywność procesów podświadomych. Właśnie, dlatego wiele odkryć rodzi się poprzez sny. Przykładem mógłby być Mendelejew, który zobaczył swą tablicę pierwiastków we śnie. W stanie obniżonej aktywności lewej półkuli mózgu podświadomość często intuicyjnie podpowiada prawidłowe rozwiązanie.

Twórcze poszukiwanie wymaga zdolności przyspieszonego przeszukiwania dużych zasobów informacji. Rezonans z poszukiwanym motywem sprawia, że w akcie tworzenia najbardziej potrzebne informacje zgodnie z regułami funkcjonowania intuicji wynurzają się z podświadomości, a następnie ulegają systematyzującemu zespalaniu w nową ideę. Z punktu widzenia całości ludzkiego umysłu intuicja postrzegana jest jak zachodzące poza strukturami świadomości przetwarzanie zgromadzonego wcześniej doświadczenia, co sprzyja zyskiwaniu nowej wiedzy. Intuicja wzbogacana jest nawet przez informacje przypadkowe, oderwane i nieusystematyzowane, które nie muszą docierać do świadomości. Wrażenia i doznania, tworzące wiedzę, która nie dopływa do świadomości, poszerzają intuicję.

Wzbogaceniu intuicji sprzyjają następujące warunki:

- poszerzenie chaotycznego pola twórczości poprzez dopływ doznań związanych z przedmiotem twórczości;
- obezwładnienie lewej półkuli mózgu przez sen lub trans;
- rozpatrywanie nierealnych możliwości oraz idei z poddaniem w wątpliwość tradycyjnych poglądów i wyobrażeń;
- tworzenie paradoksów poprzez łączenie rzeczy, które wydają się nie do połączenia.

Dlatego też możliwe jest wspomaganie twórczego rozwoju poprzez stworzenie osobistego scenariusza samodoskonalenia twórczego. Najwyższy, siódmy stopień rozwoju osobowości oraz najwyższy poziom dojrzałości twórczej to duchowa doskonałość człowieka dorosłego związana z takimi cechami jak: oryginalność w postrzeganiu świata, posiadanie wartości najwyższych, dojrza-

łość kulturalna, przekonania aksjologiczne, dążenie do duchowego odrodzenia. Warto podkreślić, że każdy z siedmiu poziomów rozwoju osobowości jest ściśle związany z pozostałymi poziomami. Każda osobowość rozwija się jednak w innym tempie, toteż osiągnięcie osobistej dojrzałości uzależnione jest od posiadanego przez danego człowieka potencjału twórczego. N.W. Kuźmina wyodrębnia podstawowe kierunki badań potencjału twórczego oraz określa najważniejsze kryteria stosowane w tym celu (Kuźmina, 1985).

Przedmiotami psychologii potencjału w tej dziedzinie są rzeczywiste oraz umowne szczyty obierane do celów badawczych. Podstawowe aspekty realizacji twórczego potencjału specjalisty, które stanowią przedmiot porównawczych badań psychologii twórczości to:

- aspekty indywidualne – właściwości osób badanych (płeć, wiek, struktura rodziny, kolejność narodzin, stan zdrowia);
- poziom efektywności działań kreatywnych w realizacji poszczególnych rodzajów zadań twórczych (najwyższy, wysoki, średni, dostateczny, poniżej dostatecznego);
- schematy integracji dopływających informacji, odgrywanych ról, analizy sprzężenia zwrotnego i rozwiązywania zadań twórczych;
- psychologiczne przesłanki efektywnego rozwiązywania zadań twórczych (układ odniesienia, nastawienia, priorytety, wartości, motyw);
- talenty, uzdolnienia, struktura kompetencji;
- cechy poznawcze, emocjonalne i wolicjonalne, które wpływają na rozwiązywanie przez badaną osobę zadań twórczych;
- struktura umiejętności (teoretyczne, projektowe, konstrukcyjne, komunikacyjne, organizatorskie);
- wpływy kontekstu (czyli otoczenia zawodowego, pozazawodowego, rodzinnego);
- wpływy społeczne – notowania i oceny, poparcie, rola i pozycja społeczna;
- psychologiczna gotowość do zmiany form działalności poprzez poszukiwanie nowych sposobów rozwiązywania zadań twórczych (samoocena, poziom alienacji, stopień otwarcia, dogmatyzm, intuicja);
- uznawany system ograniczeń i preferencji rzutujących na rozwiązywanie zagadnień twórczych, które pojawiają się w praktyce zawodowej oraz w działaniach wytwórczych;
- uznawany system ograniczeń i preferencji rzutujących na rozwiązywanie kwestii związanych z zasadami moralnymi.

Powyższy wykaz podstawowych zagadnień, będących przedmiotami studiów psychologii kreatywnej, wskazuje, jak złożone, skomplikowane, kompleksowe i interdyscyplinarne są to badania (Kuźmina, 1985, s. 46). W okresach

trudności gospodarczych oraz przyspieszonych przekształceń ekonomicznych zapotrzebowanie społeczne na osobowości twórcze przejawia się szczególnie mocno. Na obecnym etapie społecznego rozwoju to właśnie ludzie kreatywni są w stanie wyprowadzić społeczeństwo na nowy poziom rozwoju, nie dublując stereotypowych rozwiązań znanych z przeszłości. Z drugiej strony dezaktualizacja starych stereotypów społecznych oraz zmiany, które zachodzą na poziomie makrosocjalnym, sprzyjają twórczemu samodoskonaleniu osobowości kreatywnej oraz osiągnięciu przez nią dojrzałości zawodowej oraz twórczej.

2.2. Podstawowe tendencje rozwoju talentu jako kreatywnego potencjału

Współczesne tendencje weryfikacji paradygmatu duchowego odrodzenia osobowości związane są z potrzebą poważnych badań psychologicznych nad rozwojem talentu osobowości duchowej w procesie duchowego odrodzenia.

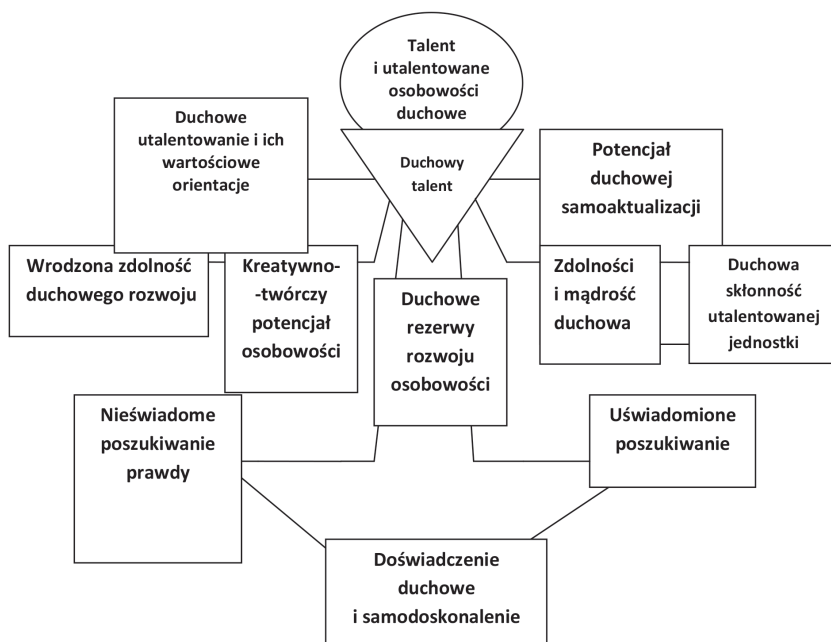
Talent osobowości duchowej to duchowa skłonność, wrodzona zdolność utalentowania człowieka, a źródłem i potencjałem duchowego rozwoju są: nieświadome korzenie (jako dar Boga) i otwartość osobowości – aż do osiągniętej najwyższe morale duchowego pojmowania – i ich samorealizacja.

Współcześni psycholodzy zadają sobie pytanie o możliwości jedności wewnętrznej utalentowanej osobowości, łącząc ją z jednością socjalnego i naturalnego rozwoju. Zaznaczają oni, że wielka tajemnica unikatowej jedności w większości wciąż pozostaje nieodgadniona. Te słowa również można odnieść do psychologii duchowości, która zawiera w sobie wiele tajemnic procesów głębinowych psychiki.

Na współczesnym etapie rozwoju społecznego duchowość przejawia się wielopostaciowo jak nadświadomość albo kolektywna nieświadomość (Jung, 1969): „...jest to duchowość kształcenia i samorozwoju”, a nie przymusu:

1. jest to duchowość nowych możliwości, a nie ograniczeń i zakazów;
2. jest to duchowość indywidualna, a nie powszechna;
3. jest to duchowość konkretna, a nie abstrakcyjna;
4. jest to duchowość zrodzona wewnątrz osobowości, nie pochodząca „z góry”;
5. jest to duchowość realna, a nie urojona – nie jest to duchowość izolująca i paranoidalna, a łącząca i kochająca – ona nie czeka, ona sama siebie zatwierdza, utwierdza wbrew okolicznościom, ona oświeca życie, a nie czeka na jej oświecenie;
6. duch sam realizuje swój potencjał, nie czeka, jak obiekt materialny, na nadanie mu energii ruchu; trzeba otworzyć swoje serce duchowości, tylko wtedy wejdzie ona do życia (Linde, 1998, s. 117).

Istnieją różne punkty widzenia dotyczące określania i pojmowania talentu osobowości duchowej. Niżej przedstawiamy „Hipotetyczny model typów i tendencji rozwoju talentu osobowości duchowej” (rys. 2.2).

Rys. 2.2. Hipotetyczny model typów i tendencji rozwoju talentu osobowości.

Źródło: opracowanie własne.

Talent osobowości duchowej nie tyle jest rozumiany przez każdego człowieka, ile odczuwany jako szlachetne, głębokie światło we wnętrzu osobowości duchowej:

- nieświadome i podświadomym korzenie talentu jako „dar” Boga;
- duchowa skłonność utalentowanej jednostki;
- wrodzona zdolność i uczuciowość duchowej wartości;
- nieświadome poszukiwanie prawdy;
- mądrość duchowa;
- harmonia świata wewnętrznego i zewnętrznego osobowości;
- podświadome źródło i potencjał duchowego rozwoju;
- uświadomione poszukiwanie sensu życia;
- duchowa samoaktualizacja osobowości;
- poszukiwanie indywidualnej drogi samoaktualizacji;
- zdolność duchowego odrodzenia;
- najwyższe morale duchownego pojmowania i samorealizacja.

Badając psychologiczny problem „nieświadomego jako praźródła świadomości” Jung zbadał prawdziwą produktywność jako źródło talentu: „Prawdziwa produktywność jest źródłem, którego nie można zatamować. Czy istnieje na świecie jakaś podstęp, przy pomocy którego możliwe byłoby przeszkodzić wielkim mistrzom – Mozartowi i Beethovenowi? Siła twórcza jest silniejsza niż człowiek” (Jung, 1995, s. 129). C.G. Jung podczas badania nauki o duszy odnotowuje właściwości skłonności duchowej utalentowanej osobowości: „U osoby utalentowanej jej skłonność duchowa obraca się w obszernym diapazynie przeciwstawności. Przecież talent nadzwyczaj rzadko jest w stanie scharakteryzować wszystkie duchowe obszary, bardziej lub mniej równomiernie.” (Jung, 1995, s. 156). W duchowym „Ja” łączą się trzy podstawy: ciało, dusza i duch, a panujący między nimi stan harmonii prowadzi do duchowego odrodzenia. W tradycji humanistycznej psychologii noszą one miano przeżyć najwyższych. A. Maslow podkreślał, że: „prawie każdy odczuwa uczucia najwyższe, ale nie każdy o tym wie” (Maslow, 1971, s. 114).

Współcześni badacze zadają sobie pytanie, czy możliwa jest wewnętrzna jedność człowieka rozumiana jako jedność współczynnika socjalnego i naturalnego, zaznaczając, że: „wielka tajemnica unikatowej jedności nie jest jeszcze do końca zbadana” (Bruszlinski, 1969, s. 4).

Duchowe relacje z Najwyższym Rozumem zachodzą dzięki wewnętrznej pracy intuicji. Relacje duchowe są realizowane poprzez odbiór, świadomość, pojmowanie oraz poprzez zrekonstruowanie – interpretację przejawów woli Boga albo Najwyższego Rozumu. Bezpośrednie relacje istnieją dzięki olśnieniu, intuicji, snu – jako mistyczny przekaz woli boskiej (James, [1902] 2001, s. 17).

Trudności, związane z zbadaniem talentu osoby duchowej, argumentowane są niemożliwością przeprowadzenia doświadczeń, związanych z czasową albo przestrzenną skalą badanych zjawisk, ciężkich dla obserwacji oraz zdiagnozowania.

Rozwój talentu osobowości duchowej jest to rozwój twórczej indywidualności jako niepowtarzalnej, oryginalnej i unikatowej właściwości osobowości, przejawiającej się w wewnętrznej treści, twórczych zdolnościach do wyrażania samego siebie i tworzenia nie tylko świata wewnętrznego, ale i zewnętrznego.

Podstawowe tendencje rozwoju talentu osobowości duchowej .

Osobowość duchowa rozwija się w połączeniu z formułowaniem osobistych poglądów, potrzeb oraz wartościami moralnymi i odkryciem rezerw świata wewnętrznego człowieka.

Podstawowe tendencje rozwoju:

- duchowa skłonność utalentowanej jednostki;
- wrodzona zdolność osobowości duchowej;

- duchowo-wartościowe orientacje;
- „moralne utalentowanie” według C.G. Junga;
- zdolności poszukiwania sensu życia;
- duchowne rezerwy osobowości;
- kreatywno-twórczy potencjał osobowości;
- doświadczenia duchowe;
- „talent serca” według C.G. Junga;
- zdolność duchowego odrodzenia;
- samorealizacja najwyższych moralnych duchowych zadań.

C.G. Jung również podkreśla duchowe funkcje talentu jako „anormalną wczesną dojrzałość”, czyli nad wyraz rozwiniętą osobowość. Jung wyróżnia moralne utalentowanie oraz pisze, że: „u utalentowanego dziecka istnieją trudności nie tylko w obszarze intelektualnym, ale również w moralnym, czyli w obszarze uczuć. Częste kłamstwa oraz inne niemoralne zachowania dorosłych mogą być ogromnym problemem dla moralnie utalentowanego dziecka. Tak jak nie docenia się i intelektualnej uczuciowości, i wczesnej dojrzałości, podobnie dzieje się z moralną i emocjonalną, krytyczną zdolnością utalentowanego dziecka” (Jung, 1995, s. 157).

Szczególnie interesująca jest propozycja Junga wyodrębnienia z ogólnie rozumianego talentu, „talentu serca”. „Talenty serca bardzo często nie są jawne i natarczywe, jak intelektualne i techniczne zdolności i w konsekwencji zasługują na szczególną uwagę nauczyciela, wychowawcy oraz stawiają mu stanowią dla wychowawcy poważne wymagania.

Jednocześnie ze zdolnością umysłową istnieje „zdolność sercowa”, nie mniej ważna, ale bardzo łatwo można ją przeoczyć, ponieważ w takich momentach umysł jest słabszy niż serce. Często jednak takie osoby przynoszą więcej pożytku dla dobra społeczeństwa w całości, niż inne talenty (Jung, 1969, s. 157).

Zgromadzone doświadczenie badań nad problemem talentów osobowości duchowej, pozwala wyjawiać nie tylko konstruktywne, ale też i dekonstruktywne procesy talentu. Jak zauważa Jung: „(...) potencjał twórczy, niestety, może oddziaływać destruktywnie. O tym, czy obróci się on w dobro, czy też zło, decyduje jednostka moralna. Przecież właśnie talent posiada wadę moralną – wywołuje on u swojego posiadacza uczucie wyższości i razem z nim pewną inflację, którą należałoby kompensować poprzez pokorę. Jednak utalentowane dzieci bardzo często są rozpieszczone i dlatego oczekują wyjątkowego traktowania.

Najlepiej nauczyć jednostkę, że ogromne możliwości prowadzą do wyjątkowości ze wszystkimi jej niebezpieczeństwami, w szczególności do wysokiej samoświadomości. Uchronić przed tym mogą pokora oraz posłuszeństwo, choć

nie zawsze. Geniuszowi właściwe są wysoka różnorodność oraz indywidualne wyróżnienia, które nauczyciel/wychowawca powinien brać pod uwagę; ponieważ oryginalna albo zdolna do oryginalności jednostka odgrywa ogromną rolę dla ogólnego dobra narodu. Człowiek utalentowany, z biologicznego punktu widzenia jest odchyleniem od ciężko wypracowanej normy, a ponieważ według japońskiej mądrości: »Wysokie stoi na głębokim« jest prawdą całkowitą, że odchylenie to jest skierowane jednocześnie do góry i do dołu. Utalentowany jest ten, kto niesie pochodnię i jest on wybrany, aby służyć samej przyrodzie». (Jung, 1969, s. 164).

Dorosły człowiek podczas procesu swojej dojrzałości twórczej często zastanawia się nie tylko nad swoim życiem, ale i nad losem swojego kraju, całego człowieczeństwa. Próbuje on analizować nie tylko zewnętrzne przejawy ważnych zdarzeń w życiu, ale i próbuje poznawać wewnętrzne przyczyny zachodzących zmian w państwie i na świecie. Bardzo często człowiek zadaje sobie pytanie, dlaczego tak się dzieje, że jednym żyje się lepiej, a inni muszą walczyć o swoje prawa, życie, wolność. Te filozoficzne pytania szczególnie interesują jednostki twórcze i indywidualne, zdolne do zmiany przez tworzenie i budowanie nie tylko swojego świata wewnętrznego, ale także zewnętrznego.

Człowiek przekracza granice swojej wewnętrznej warstwy duchowej, kiedy jego duchowe „Ja” spełnia się i realizuje się utalentowanie. Duchowy talent na podstawie wewnętrznego utalentowania jest tajemnicą póki nie zostanie spełniony na zewnątrz. Jest tajemnicą leżącą poza zasięgiem świadomości.

W początkowej fazie swojego życia człowiek funkcjonuje na trzech poziomach. Są to: poziom materii i biologii obejmujący organizm człowieka – jego ciało, zmysły, popędy oraz to, co jest w nim materialne; poziom psychiki wyrastającej z poziomu biologicznego i rozwijającej psychiczną, społeczną i kulturową stronę człowieka; oraz poziom duchowości realizujący się w życiu danej osoby poprzez nieuświadomione aspekty duchowe, które przejawiają się w świadomości i zachowaniu. Dwa pierwsze poziomy są uwarunkowane biologicznie, posiadają popędowe źródło. Są filogenetycznie udoskonaloną i wysublimowaną biologią w człowieku. Trzeci poziom jest filogenetycznym spadkiem duchowych archetypów człowieka.

Zachowania duchowe jak i warstwa duchowa charakteryzują się pewnymi właściwościami, między innymi:

- zachowanie duchowe nie jest wynikiem reakcji na bodźce płynące z zewnętrznej rzeczywistości;
- zachowanie duchowe nie jest wynikiem reakcji na organiczne czy psychiczne zapotrzebowanie człowieka;
- zachowanie duchowe nie jest zachowaniem motywowanym jakimkolwiek brakiem;

- duchowa warstwa nie jest do końca uświadomiona przez człowieka.;
- duchowość manifestuje się w różny sposób, w różnych postaciach. posiada różne przejawy;
- nie wszystkie uświadomione przeżycia wewnętrzne są wyrazem warstwy duchowej i nie wszystkie prowadzą do realizacji wymiaru duchowego;
- zachowania duchowe mogą być zasilane aspektami duchowości, a nie duchowym „Ja” – wówczas obracają się w kręgu warstwy „osobowej”; mogą być zasilane przez psychikę – wówczas obracają się w kręgu warstwy osobowościowej;
- duchowość człowieka w pierwotnym stanie stanowi nieuświadomione „Ja” duchowe;
- człowiek w swej duchowej najgłębszej warstwie nie jest świadomy siebie.

Podstawowe tendencje rozwoju talentu osobowości duchowej charakteryzują się:

- duchowo-wartościowymi orientacjami;
- zdolnościami mądrości duchowej osobowości, w harmonii świata wewnętrznego i zewnętrznego człowieka;
- ciągłym samodoskonaleniem osobowości duchowej na podstawie wysokiej wartości moralnej,
- zdolnościami do duchowych poszukiwań i samodoskonalenia się w procesie poznawania podstawowych struktur głębinowych życia.

Rozwój talentu dorosłej osoby bazuje na ich przejawach w dzieciństwie.

W rozdziale *Fenomen utalentowania* C.G. Jung bada psychologiczne właściwości tego fenomenu, zaznaczając trudności w określeniu utalentowanego dziecka: „U utalentowanego dziecka, nieuwaga, roztrzepanie i zaspany wygląd dojrzewają jako dodatkowa obrona przeciwko zewnętrznym wpływom, celem której jest pogrążenie się, w ciszy i spokoju, w wewnętrzny świat fantazji. Jednak utalentowanie można rozpoznać dzięki jakości fantazji. W tym celu należy umieć odróżniać fantazję mądrą od głupiej. Czynnikiem naprowadzającym, w tym odróżnianiu, jest oryginalność, konsekwencja, intensywność i subtelność fantazji oraz założona w niej możliwość wcielenia jej w życie” (Jung, 1995, s. 98–101).

Psychologia duchowości bada indywidualny rozwój duchowy jednostki, skupiając swoją uwagę na psychodynamicznej stronie jej procesu duchowego. Twórczość jest mechanizmem rozwoju duchowości. Osobowość, tworząc swoją indywidualność i gromadząc doświadczenie duchowe, rozwija się duchowo. Dusza sprzyja tworzeniu świata wewnętrznego jednostki. Jednak psychologia duchowości bada nie tylko duszę, ale również indywidualnego ducha człowieka jako źródła duchowej energii. Tradycyjna psychologia bada mechanizmy psychiki oraz jej zjawiska.

Psychologiczne problemy rozwoju talentu i utalentowania człowieka duchowionego są bardzo aktualne i przyczyny ich powstania interesują zarówno środowiska naukowe, jak i zwykłego człowieka. Jedną z hipotez brzmi, iż istnieje psychologiczna prawidłowość aktywizacji twórczego rozwoju i samorealizacji duchowej osobowości. Stymulacja procesu twórczego zachodzi w problematycznej sytuacji, kiedy powstają trudności wyjścia z niej. Dlatego teoretyczny rozwój jednostki oraz społeczeństwa aktywizuje się poprzez problemy i trudności, kiedy powstaje potrzeba zmiany, udoskonalenia albo stworzenia czegoś nowego.

Zarówno każdy naród, jak i jednostka mają swoje własne niepowtarzalne przeznaczenie, którym, w pewnym stopniu, kieruje Najwyższy. Chcąc aktywizować potencjał twórczy narodu, stwarza on określone trudności i problemy. W takich okolicznościach naród łączy się, aktywizując swoje najlepsze właściwości duchowe, aby osiągnąć szlachetny cel swojej wspólnej twórczości.

Jeżeli chodzi o jednostkę wybitną, to sytuacja jest analogiczna. Kiedy Najwyższy wybiera daną jednostkę do zrealizowania danych celów twórczych, osadza ją w ciężkich realiach życiowych, gdzie musi ona walczyć o przetrwanie. Jednocześnie dana wybitna jednostka, dzięki swojej duchowości i aktywnej twórczości, wpływa na społeczeństwo w którym mieszka, pobudza go do dalszego rozwoju talentu i samodoskonalenia się.

Talent osobowości duchowej jest problemem postawionym człowiekowi w stosunku do życia. Paradoks polega na tym, że wzrost duchowości realizuje się dzięki duchowej sile, dlatego nie może on być rezultatem nieduchowych stanów. Wyższe nigdy nie powstanie z niższego, niezawierającego w sobie żadnych załączników wyższego.

Rozwój talentu osobowości duchowej jest aktualizacją jej możliwości. Doświadczenie życiowe, nawet jeżeli nie zawiera w sobie nic duchowego, może obudzić siłę ducha, na przykład cierpienie z powodu choroby, nędzy, niesprawiedliwości czy zdrady. Siła duchowa, łącząca pierwiastek ludzki z boskim jest obecna u człowieka od samego początku. Człowiek w obszarze głębinowym swojej duchowości łączy się z boskością i otrzymuje od niej energię twórczą. Na filozoficzne pytanie: skąd pochodzi prawdziwa duchowość, N.A. Bierdiajew odpowiada: „My nigdy nie możemy dokładnie określić, gdzie znajduje się prawdziwa duchowość. Bardzo ważne jest zrozumieć, że duchowość nie przeciwstawia się duszy i ciału, ona opanowuje je i przeistacza. Duch jest, przede wszystkim, wyzwalającą i przeistaczającą siłą. Człowiek posiadający bardzo wyrazistą duchowość nie musi być jednostką rezygnującą z życia publicznego. Jest to człowiek, który bierze aktywny udział w życiu publicznym, ale jednocześnie przeistaczający się i wyzwolony spod jego wpływu” (Bierdiajew, 1993, s. 322).

Zbadanie talentów duchowych jest związane z określeniem właściwości tego fenomenu osobowości. C.G. Jung pisał: „na szczęście jednak wiele talentów posiada odróżniające je cechy: oni w znacznym stopniu sami potrafią o siebie zadbać i im bardziej dziecko jest genialne, tym większe są jego twórcze zdolności, zachowuje się on jak osobowość dalece rozwinięta jak na swój wiek, można powiedzieć boski demon, którego nie ma potrzeby wychowywać, a raczej należałoby chronić przed nim (demonem) dziecko. Wielki talent jest przepięknym, ale często niebezpiecznym owocem na drzewie człowieczeństwa. Wisi on na bardzo ciężkich gałęziach, które bardzo łatwo można złamać, jak już było wspomniane, rozwój talentu jest często nieproporcjonalny do dojrzałości jednostki i dlatego często wydaje się, że twórcza osobowość rozwinęła się kosztem humanitarnej (ludzkiej)” (Jung, 1995, s. 158–159).

W rozwoju talentu człowieka dorosłego duchowość i brak duchowości są bardzo ważnymi kategoriami. Te dwie kategorie są bardzo zbliżone do następujących dychotomii: żywe – martwe, dobro – zło, konstruktywne – dekonstruktywne itp. W duchowości dusza swobodnie żyje, rozwija się, tworzy i realizuje się. Przy braku duchowości – jest ona ciemniona, ponieważ bez życiowej energii nie są możliwe życie duchowe oraz rozwój duchowy.

Jeżeli sensem życia duchowego jest miłość, tworzenie i samotworzenie, to przy braku duchowości obserwujemy brak miłości, powodujący blokadę rozwoju talentu i zniszczenie systemów ochronnych jednostki, przejawiające się w różnorodnych chorobach ciała fizycznego.

Brak duchowości jest jak zniekształcony talent i twórczość, przejawiający się w naśladowaniu rzeczy już istniejących, natomiast duchowość jest prawdziwym twórczym początkiem rozwoju talentu.

Odrodzenie duchowości jest procesem rozwoju talentu, jaki realizuje się przez:

- twórczą aktywność osobowości jako życiodajnego źródła duchowości;
- odrodzenie miłości samopoznania;
- odkrycie twórczych rezerw, potencjału świata wewnętrznego jednostki;
- znajdowanie sensu życia oraz znaczących motywów duchowego samorozwoju osobowości.

Antagonizmem duchowości jest nie tylko jej brak, ale również negatywne przejawy emocjonalne. Przecież „od miłości do nienawiści jeden krok”. Od zwalczania negatywnych wpływów świata zewnętrznego człowiek jest zmęczony i dlatego dąży do duchowego odrodzenia.

Rozwój talentu osobowości duchowej zachodzi poprzez proces poszerzenia świadomości oraz wzbogacenia produktywnego doświadczenia człowieka. Podczas procesu poszerzania sfery poznawczej osobowości rozwija się nie tylko pamięć czy myślenie, ale także percepcja w procesie osiągnięcia duchowego Akme.

Na drodze osiągnięcia duchowego Akme spotykamy wiele trudności i pokus. Jedną z najbardziej niebezpiecznych pokus jest pycha, dlatego należy przestrzegać przed nią młodych, śmiało stąpających drogą duchowego odrodzenia. Duchowość rozpoczyna się od uświadomienia sobie grzeszności i niegodziwości człowieka pogrążonego w otchłani świata, jednak powinna ona utwierdzać godność człowieka jako istoty podobnej Bogu, przeznaczeniem której jest życie wieczne. Gorzkie poczucie ludzkiej niższości nie powinno zaćmiewać dążeń do stanu wyższego, które są zakodowane w naturze człowieka.

Talent człowieka dorosłego, wypływająca z głębin, jest siłą, która buduje i podtrzymuje rozwój talentu osobowości człowieka. Socjolodzy twierdzą, że ludzka osobowość jest formowana przez społeczeństwo i uwarunkowania socjalne. Stwierdzają również, że zorganizowane społeczeństwo jest źródłem moralnym. Ale wychodzące z niego wpływy socjalne, oddziałujące na człowieka, żądają przystosowania się do socjalnej codzienności, do wymogów państwa, nacji, ustalonych stereotypów. Wprowadza to człowieka w atmosferę słusznego i przydatnego, z jego punktu widzenia, kłamstwa, ochraniającego i zabezpieczającego patos prawdy, w konsekwencji doprowadzając do konfliktu z społeczeństwem. Najbardziej znaczące wartości duchowe człowieka pochodzą nie z socjalnego otoczenia, a z wnętrza duchowej osobowości. Twórczość często jest źródłem oraz mechanizmem duchowego odrodzenia osobowości.

Omylnie byłoby pojmowanie, wyżej wymienionych aspektów jako indywidualizmu i aspołeczności. Na odwrót, człowiek jest istotą społeczną i realizować się może wyłącznie w społeczeństwie. Jednak lepsze, sprawiedliwe, bardziej ludzkie społeczeństwo może składać się wyłącznie z rozwiniętych duchowo jednostek, które ciągle dynamicznie się rozwijają.

Praca psychologa w wielu momentach podobna jest do pracy malarza. Nieprzypadkowo w psychologii są używane takie pojęcia jak: portret osobowości, obraz osobowości. Współczesne metody pozwalają wykryć wiele cech osobowościowych. Ich połączenie w jednolity obraz jest dziełem artyzmu, w większości uzależnionym od sztuki, kwalifikacji, doświadczenia życiowego interpretującego malarstwo ikonowe, gdzie następstwem przedstawienia twarzy (dostępne wzrokowi) jest rozjaśnienie ludzkiego oblicza. Każde przedstawienie rzeczywistości, ze swojej konieczności otwiera swoją treść duchową w naszej wspinaczce duchowej od wizerunku do pierwowzoru, tj. podczas naszej ontologicznej styczności z pierwowzorem. Język malarstwa ikonowego jest symboliczny, ale w dawnych czasach był on zrozumiały nawet dla ludzi niewykształconych.

Po epokach europejskiego racjonalizmu, ateizmu oraz wypracowanego przyzwyczajenia do ufania tylko logicznemu myśleniu, zdolność do postrzegania symbolicznych znaczeń wśród ludzi osłabła. Język symboliczny, używany we

współczesnej psychologii, również wymaga uściśleń i wzbogacenia. Istniejąc od dawna w kulturze świata, dziś jest on jakby oddzielony od duszy niewidocznymi granicami, wybijają się zaś: wczesna racjonalizacja ludzi, ubogość ich dziecięcych wrażeń, pragmatyzm i ateizm.

Wyrazy „obraz”, „tworzyć”, „twór”, których znaczeniem jest nadanie zorganizowanej, uporządkowanej formy żywiołowej nieokreśloności wrażeń. Obraz – żywy, ruchomy. Może on rosnąć, łączyć się z innymi obrazami. Szczególnie ważne jest jego powiązanie ze słowem. Pierwotnie słowo to ustalony obraz, lecz dopiero potem może ono dostać samodzielne, niezwiązane obrazową konkretyzacją życie w abstrakcyjnym pojęciu.

Chociaż w psychologii przyjęte jest rozróżnianie (oprócz naocznie-rzeczywistego) obrazowe i rozumowe myślenie, to granicę między nimi uznaje się za umowną. S.L. Rubinsztein w *Podstawach psychologii ogólnej* odnotowywał, że obraz „karmi myślenie”, a „nie tylko pojęcie, ale i obraz występują na różnych, nawet na najwyższym poziomie myślenia” (Rubinsztein, 1973, s. 390).

Szczególne trudności mają psycholodzy – wychowawcy, ponieważ duchowe utalentowania jako talent serca często niezbyt wyraźnie przejawia się u dziecka. Utalentowane dziecko bardzo często, z mało dostrzegalną prędkością, wchłania wszystkie duchowe i moralne jakości wychowawcy bądź rodzica. Jung podkreśla znaczenie talentu serca, który w mniejszym stopniu przejawia się w produkcji twórczości i dlatego jest mniej doceniany. Jego rozwojowi jest rzadziej udzielana uwaga ze strony wychowawców i rodziców, ponieważ, jak twierdzi Jung: „w takim wypadku umysł wychowawcy jest słabszy niż serce” utalentowanego dziecka.

Sumienie jest ważną kategorią rozwoju talentu w psychologii duchowości. Sumienie jest głosem duchowości albo duszy, wiedzą uzyskaną „łącznie z umysłem wszechświata”. Jeżeli człowiek słyszy ten głos duszy, wtedy jest on duchowo ukierunkowany, natomiast jeżeli nie słyszy głosu swojego sumienia, wtedy zwykło się mówić o duchowym głodzie, czyli o człowieku pozbawionym duchowości.

Rozwój talentu osobowości duchowej jest indywidualny dla każdego człowieka, dlatego też jego punktem kulminacyjnym może być:

- rozwój przez daną jednostkę „Ja – realnego”, „Ja – idealnego”, „Ja – doświadczenia”, „Ja – duchowego” itp.;
- narodzenie wyższego duchowego uczucia wszechogarniającej miłości;
- zgromadzenie mądrości będącej poznaniem i uświadomieniem sobie często utajonych zjawisk życiowych;
- osiągnięcie rozwoju twórczych i duchowych zdolności do wyrażania samego siebie i pomoc innym;

- duchowne doskonalenie, doświadczenie i odpowiedzialność za rezultat;
- odrodzenie duchowe oraz osiągnięcie wewnętrznej harmonii i szlachetności.

Jeżeli wszystkie wyżej wymienione czynniki łączą się w człowieku, wtedy mamy podstawy mówić o duchowej doskonałości i możliwości osiągnięcia duchowego szczytu – Akme.

Perspektywy rozwoju talentu duchowej osobowości w procesie duchowego odrodzenia

1. Uświadomienie sobie własnego wielostronnego „Ja” poprzez: poznanie samego siebie, najwyższych wartości moralnych, samookreślenie, własnego powołania i swojego miejsca w życiu, dążenie do wewnętrznej harmonii.
2. Rozwój i osiągnięcie najwyższych uczuć duchowych poszerza granice przeżyć emocjonalnych, powoduje, iż stają się one głębokie. Osiąga się to na podstawie zaostzonego wychowania emocjonalnego, wspólnego przeżywania oraz współczucia innym ludziom.
3. Zgromadzenie mądrości podczas procesu życiowych i duchowych doświadczeń, poszukiwania sensu życia poprzez poznanie i uświadomienie sobie życiowych zjawisk oraz samorozwoju i rozwoju współuczestnictwa z Wyższym Duchowym źródłem mądrości.
4. Rozwój twórczej indywidualności jako niepowtarzalnej, oryginalnej i unikalnej właściwości osobowości, przejawianej we wnętrzu jednostki, twórczych zdolnościach wyrażenia samego siebie oraz tworzeniu nie tylko świata wewnętrznego, ale i zewnętrznego.

2.3. Ekologia rozwoju kreatywnego potencjału w procesie duchowego odrodzenia

Ekologia (grec. *oikos* – dom, rodzina, przybytek, miejsce przybywania) – nauka zajmująca się systemem w jakim występują i wzajemnie na siebie oddziałują dwa podmioty: człowiek i otaczający go świat, na przełomie różnej aktywności życiowej. Pojęcie „ekologia” związane jest nierozdzielnie z pojęciami takimi, jak „ochrona” otaczającego nas środowiska oraz człowieka i „odrodzenie”.

Ekologiczna personifikacja (łac. *persona* – maska, twarz i *facio* – robię) jest to uosobienie, czyli innymi słowy – sposób uświadomienia sobie świata i osobowości, a także wprowadzenie w życie jej obiektywnej rzeczywistości w momentach przełomowych dla indywidualności.

W sferze ekologii i człowieka, jego świadomości ekologicznej, najwyższą wartość w przyrodzie stanowi sam człowiek, jego humanitarna wiedza i rozwój

oraz formowanie duchowej ekologii. Owa ekologia duchowości jest ściśle uzależniona od miejsca, w jakim się w danym momencie znajdujemy.

Podjęcie ekologiczne w psychologii, twórcą którego jest G. Gibbon, pojawiło się w drugiej połowie lat 60. XX wieku w USA. Metodologiczną przesłanką ekologicznego podejścia w psychologii jest teza, mająca na uwadze odniesienie człowieka nie do świata fizycznego, lecz ekologicznego, który jest podstawą życia i wszelkich przejawów ludzkiej aktywności i duchowości.

Ekologia duchowości jest oparta na odnowie duchowej, kształtowaniu i rozwoju. Harmoniczny związek człowieka z przyrodą jest ważnym środkiem ich wzajemnych stosunków. W ten oto sposób odbudowując harmonię pomiędzy nami i przyrodą, odbudowujemy samych siebie, opierając się na uświadomieniu sobie znaczenia ekologii duchowej zarówno zewnętrznego jak i wewnętrznego świata. Świata naszej natury, jak i planety Ziemia, traktowanej w kategoriach naszego wspólnego domu. Degradacja natury naszej planety oraz naruszenie funkcjonowania różnorodnych systemów świadczy o braku możliwości istnienia poza systemem osobnych etosów.

W psychologii kreatywnej ekologia osobowości jest problemem odnoszącym się bezpośrednio do zdrowia psychicznego jednostki. Przedmiotem zainteresowań psychologii ekologicznej jest oddziaływanie faktów, związanych z ekologią, na ludzką psychikę, ekologiczną świadomość badaną w ujęciu różnych aspektów psychologicznych.

Zadania, jakie stawia przed sobą psychologia ekologiczna związane są z wyodrębnieniem najbardziej znaczących dla ludzkiej psychiki bodźców ekologicznych, oddziaływania ich na zdrowie, świadomość i zachowanie jednostki, określenia metodyki optymalnego funkcjonowania i oddziaływania na siebie wszystkich czynników ekologicznych odnoszących się do rozwoju psychicznego osobowości.

Harmonia występująca pomiędzy człowiekiem i środowiskiem, w jakim żyje, a także związana z jego aktywnością życiową, nie może występować bez zachowania ekologii obydwu początków. Harmonia ta ma swój początek na osi oddziaływania człowiek – otaczające go środowisko. A.N. Leontjew uważał, że „prawdziwa, źródłowa a nie formalna charakterystyka psychicznego zdrowia dziecka, nie może być traktowana osobno w stosunku do jego indywidualnego stosunku do świata, w oderwaniu od zawartości jego świadomości. Powinna ona wychodzić z analizy obydwu tych czynników, ponieważ inaczej nie można pojąć jego świadomości” (Leontjew, 1987, s. 517). Psychologia ekologiczna posiada swoje podstawowe kategorie: „ekologiczna świadomość”, „ekologiczna percepcja”, „personifikacja ekologiczna” i inne.

Świadomość ekologiczna to wyższy stopień psychicznego odbicia otaczającego świata, stosunek do „świata i prawidłowości nim rządzących na podstawie

kompleksów emocjonalnych i mentalnych obrazów, tworzących jego wewnętrzne przekonanie/ doświadczenie związane ze światem zewnętrznym.

Percepcja ekologiczna jest to kompleksowe odzwierciedlenie otaczającego świata, pojawiającego się przy niebezpośrednim kontakcie z nim.

Ziemia i Natura są Domem, w którym żyjemy. Na ziemi istnieje królestwo przyrody: roślin, zwierząt oraz wszystkiego, co nie jest organiczne. Harmonia pomiędzy człowiekiem, ziemią oraz naturą to problem ekologii duchowości, ponieważ odnosi się to nie tylko do zachowania czystości w obrębie świata wewnętrznego, ale także ma to związek z duchowością świata wewnętrznego jednostki. Naruszenie harmonii pomiędzy wewnętrznym i zewnętrznym światem doprowadziło do poważnych ekologicznych skutków: naruszeń, obumierania, zanieczyszczenia, co jest typowe nie tylko dla przyrody jako dla reprezentanta świata zewnętrznego, ale także dla ludzkiej psychiki jako reprezentanta wewnętrznego świata jednostki. „Otrzymaliśmy w spadku niewyobraźalnie piękny i różnorodny sad, ale problem polega na tym, że jesteśmy kiepskimi sadownikami. Nie byliśmy zainteresowani nawet w tym, aby posiąść podstawowe zasady związane ze sztuką sadownictwa. Mamy lekceważący stosunek do naszego ogrodu. Gotujemy sobie w niedalekiej przyszłości globalną katastrofę o rozmiarach niewiele ustępującym gabarytom wojny jądrowej. Przy czym wszystko to zachodzi przy akompaniamencie bez troski i zadowolenia” – pisał w książce *Droga kangurka* Gerard Darrell. Na drodze odnowy duchowości oraz kształtowaniu i rozwoju ekologii duchowości jest wiele trudności i pokus. Jedną z takich pokus jest duma. Dlatego należy ostrzegać młodych ludzi, odważnie idących duchową drogą odrodzenia.

W duchowości osobowość żyje swobodnie, rozwija się, tworzy i realizuje się. W obszarze pozbawionym duchowości degraduje się, ulega destrukcji i umiera, ponieważ bez energii życiowej jest niemożliwe życie i rozwój osobowości. Skoro sensem duchowości jest twórczość, tworzenie i samotworzenie, to brak duchowości – zniszczenie (zwalczenie) i samozniszczenie (chciwość, dążność).

Proces duchowego odrodzenia, rozwoju, wzbogacenia doświadczenia, doskonalenia i osiągnięcia Akme potrzebuje wysiłku i siły woli. Wraz z tym twierdzenie, że rozwój duchowy ludzkości porusza się w linii wznoszącej, może wydawać się wątpliwe dla naszego pokolenia, które dawno już zatraciło wszelakie iluzje odnośnie progressu.

Siłą ewolucyjną, pomagającą człowiekowi za cenę wielkiego wysiłku, zwalczyć niewiarę we własne siły i niszczące lenistwo, ale pewnie przemieszczać się po drodze odrodzenia duchowego, jest miłość człowieka do samego siebie i innych.

Czym jest ta siła, która zmusza nas – indywidualnie, bądź razem – rosnąć, zwalczać naturalne przeciwstawienia naszego własnego lenistwa? Już mówi-

liśmy o niej. Jest nią miłość. Właśnie miłość była określana jako dążenie do poszerzenia granicy własnego ja po to, aby umacniać duchowy wzrost samego siebie i innych. Jeżeli rozwijamy się duchowo, to dlatego, że pracujemy nad sobą, a pracujemy nad sobą dlatego, że kochamy siebie.

Miłość jest naszym przedłużeniem i w swoim sensie – aktem ewolucji. Jest to ewolucja w ruchu. Właśnie poprzez miłość wyrastamy ponad siebie. I właśnie poprzez miłość do innych, pomagamy im rosnąć ponad siebie. Siła ewolucji, której obecność w życiu jest oczywista dla każdego, przejawia się w ludziach poprzez miłość. Ludzka miłość – cudowna siła, rzucająca wyzwanie naturalnej zasadzie entropii (Pek, 1996, s. 257).

Istnieje jeszcze jeden punkt widzenia odnośnie podstaw pierwotnych duchowej ewolucji ludzkości. „Aby wyjaśnić cuda rozkoszy i ewolucji, postawiliśmy hipotezę odnośnie istnienia Boga, który nas kocha i chce abyśmy rozwijali się. Wielu hipoteza ta wydaje się dziecinnie naiwna. Ale jaką odpowiedź możemy dać jeszcze? Uciec się do ratującego obrazu tunelu i zupełnie zignorować pytanie – to nie jest wyjście. Nie wolno uważać za dostateczną odpowiedź i odmowę postawienia pytania. Chcecie wierzyć, chcecie – nie wierzyć, ale nikt, kto badał te fenomeny i zadawał sobie podobne pytania, nie był w stanie przedstawić lepszej hipotezy, jeżeli w ogóle przedstawiał jakąkolwiek. Tak więc do momentu, kiedy ktoś nie zaproponuje lepszej hipotezy, nie pozostaje nam nic innego, jak albo zadowalać się tą dziecinnie naiwną hipotezą o kochającym Bogu, albo pozostać w teoretycznej próżni” (Pek, 1996, s. 258):

1. Rozpatrując ewolucyjne wyznaczniki wzrostu duchowego trzeba rozjaśnić wartość i antywartość, oraz sens inwolucyjnych tendencji;
2. Do nich zalicza się wiele elementów składowych naszego życia, wśród których najbardziej niszczącym jest lenistwo i niewiara we własne siły. „Jeżeli nie zwalczymy własnego lenistwa, nie będziemy mogli zwalczyć innych przeszkód na drodze wzrostu duchowego” (Popielski, 1996, s. 260).

Lenistwo jest antypodą albo „cieniem” miłości. Należy wyjaśnić, że ewolucyjna droga rozwoju duchowego jest oparta na wielkiej, ciągłej pracy miłości. Przecież przesuwanie się do góry po trudnych ścieżkach duchowego wzrostu to wielka odpowiedzialność wyboru kierunku, zgromadzenie doświadczenia duchowego na drodze do nowych horyzontów Akme (szczytu) duchowości. Właśnie lenistwo, strach i niewiara we własne możliwości, będące niszczącą siłą wewnętrznej ewolucji, przesuwają osobowość w dół, a nie do góry, paraliżując naszą siłę i zdolność dokonywania ewolucji. Ważnym regulatorem lenistwa jest strach przed zmianami, strach utracenia tego, co mamy.

Człowiek ze strachem patrzy na nową informację i czekającą go pracę obawiając się, że zmęczy się i przepracuje. Dlatego człowiek instynktownie unika pracy nad sobą. Przeciwwstawienie się to jest wywołane strachem, lenistwem i niewiarą we własne siły i możliwości samodoskonalenia, które żądają przyjęcia odpowiedzialności za wybór drogi duchowego odrodzenia. Uświadomienie sobie swoich negatywnych przejawów braku duchowości: lenistwa, strachu i niewiary, już jest początkiem odrodzenia duchowego.

Odrodzenie – ponowne narodziny, rozkwit, wznowienie, podniesienie się po upadku i zniszczeniu, przejawianie się w odbudowywaniu i rozwoju jakiegokolwiek procesu.

Odrodzenie realizuje się w socjalnej, naukowej, kulturowej, psychologicznej i duchowej sferze. Odrodzenie przejawia się w socjalnych zewnętrznych i wewnętrznych działaniach, kiedy po upadku i zniszczeniu zachodzi odbudowywanie tradycji, rozkwit kultury i nauki. Jednak socjalne odrodzenie społeczeństwa nie jest możliwe bez duchowego odradzenia osobowości, która odbudowuje i tworzy wartości duchowe dla społeczeństwa.

Proces duchowego odrodzenia – jest to dynamika rozwoju duchowego człowieka i zgromadzenie doświadczenia duchowego w czasie i przestrzeni, w wewnętrznym i zewnętrznym świecie osobowości. Proces duchowego odrodzenia sprowadza osobowość do zdrowia psychicznego i dojrzałości duchowej. Ukierunkowuje i reguluje proces duchowego odrodzenia człowieka, najwyższe duchowe „Ja” w procesie samorozwoju. Proces odrodzenia duchowego realizuje się w ukrytej i jawnej, świadomej i nieświadomej formie. Przypomina to burzliwy rozwój duchowej energii osobowości. Nie można iść pod prąd odrodzenia, ponieważ jest to bardzo trudne i nie zawsze bezpieczne. Ta droga prowadzi do pozbawienia duchowości.

Rozwój duchowej osobowości zaczyna się od jej duchowego odrodzenia. Przejawia się ono w odbudowie i uzewnętrznieniu straconego albo zapomnianego doświadczenia duchowego. Odrodzenie – ponowne narodzenie, rozkwit twórczej osobowości, bezgranicznych możliwości człowieka. Odrodzenie przejawia się w socjalnych zewnętrznych czynach, kiedy po upadku i zniszczeniu następuje odbudowa tradycji, rozkwit kultury i nauki. Jednak odrodzenie socjalne nie jest możliwe bez odrodzenia duchowego osobowości, które samoaktualizuje się i buduje nowe wartości duchowe dla społeczeństwa.

Proces duchowego odrodzenia – dynamiczny rozwój osobowości, jej ducha oraz zgromadzenie twórczych doświadczeń w świecie zewnętrznym i wewnętrznym, czasie i przestrzeni. Proces duchowego odrodzenia człowieka ukierunkowuje Wyższe duchowe „Ja” poprzez proces samopoznania osobowości. Odrodzenie jest realizowane jawnie albo nie jawnie, świadomie bądź nieświadomie.

Przypomina ono burzliwy prąd rzeki podczas powodzi, kiedy energia duszy i ducha dąży do ziszczenia się w twórczości osobowości. Droga pod prąd jest zawsze trudna i nawet niebezpieczna, prowadzi ona do kompletnego zniszczenia osobowości poprzez zniszczenie jej psyche.

Odrodzenie duchowe realizuje się w wielu kierunkach, poprzez proces:

- formułowania duchowo-wartościowych orientacji;
- rozwoju samopoznania i samoaktualizacji;
- określenia sensu życia;
- odnalezienia rezerw duchowych osobowości;
- uświadomienia sobie własnych problemów i kompleksów;
- zwalczania własnych kryzysów;
- duchowego kształtowania twórczej indywidualności.

Duchowe odrodzenie jest możliwe dzięki uświadomieniu sobie wartości kulturowej oraz literackiej spuścizny, która wywiera znaczący wpływ na kształtowanie się świata wewnętrznego osobowości. Jednak należy pamiętać, że prawdziwe odrodzenie duchowe nie może zaistnieć bez wewnętrznych zmian w sercach, duszach i myślach, bez skruchy, pokuty i wybaczenia oraz głębokiej wewnętrznej wdzięczności.

Człowiek pozbawiony duchowych i twórczych chęci tworzenia czegoś nowego jest podobny do wahadła, które ciągle wykonuje te same, stereotypowe ruchy, jego typy zachowań, potrzeby, myśli i uczucia są przewidywalne. Jest to najbardziej widoczne wtedy, kiedy człowiek jest zadowolony z siebie, ze swojej pozycji w towarzystwie i swojego stanu materialnego. Jednak, kiedy stereotypowe zachowania przestają przynosić efekty, a utarte schematy myślowe nie przynoszą oczekiwanych rezultatów, osobowość koncentruje się na pokładach swojej duszy w celu realizacji twórczych poszukiwań i samodoskonalenia się. Twórcza idea, powstała na podstawie rozwoju duchowego osobowości, posiada wewnętrzną treść, która przeistacza się w materialną realność podczas procesu jej wdrażania do oryginalnego produktu twórczego. Duchowe poszukiwania osobowości twórczej są źródłem gromadzenia jej wewnętrznej treści i dynamiką jej wewnętrznego rozwoju duchowego, ponieważ twórczość ludzka jest jednym ze źródeł rozwoju duchowego.

Odrodzenie duchowe jest analogiczne do metafory człowieka budzonego ze snu. Przebudzenie może zachodzić stopniowo i nieświadomie albo zająć gwałtownie, natychmiast i naturalnie. Możliwe jest także przebudzenie na podstawie aktywnego wtrącenia się. Wtedy może to być związane z kryzysem psychicznym, powiązany z cierpieniem duchowym i poszukiwaniem prawdy i sensu życia. Brak duchowego odrodzenia jest oparty na strachu, złości i lenistwie.

Psychologia, która powinna badać te przejawy osobowości „prócz nielicznych wypadków, zachowuje się jakby zło zupełnie nie istniało w przyrodzie”. Tymczasem, psychologia potencjalnie mogłaby wnieść bardzo znaczący wkład w badania tego zagadnienia. „Zło jest lenistwem, doprowadzonym do swoich granic. Jak już mówiłem, lenistwo – pisze M.S. Pek – jest antonimem miłości. Zwyczajne lenistwo jest pasywnym zaprzeczeniem. Zwyczajnie leniwi ludzie, jeżeli do tego nie zmuszą ich okoliczności, nie ruszą nawet paluszkami, aby się samodoskonalili. Są oni uosobieniem braku miłości, ale jeszcze nie zła. Prawdziwi nosiciele zła raczej aktywnie, niż pasywnie unikają pracy nad samodoskonaleniem. Oni są gotowi zrobić wszystko, żeby uratować swoje lenistwo, zachować w nienaruszonym stanie swoją chorą część osobowości. Jeżeli jest to konieczne, mogą nawet zabić bliźniego swego, aby tylko nie narażać siebie na dyskomfort duchowego wzrostu. Jeżeli ich uszczerbek, w porównaniu do psychicznego zdrowia otoczenia, wygląda wyjątkowo żałośnie, oni postarają się znaleźć jakikolwiek sposób, aby bezlitośnie zniszczyć ich zdrowie. W ten sposób mogą określić lenistwo jako wykorzystywanie środków politycznych po to, aby uniknąć rozwoju własnej osobowości – przecież, otwarta albo skryta manipulacja innymi i narzucanie im swojej woli jest niczym innym, jak polityką. Zwyczajne lenistwo jest brakiem miłości, zło – jej antypodą. Nasze uczestnictwo w walce z wszechobecnym złem to jeden ze sposobów naszego wzrostu duchowego.” (Pek, 1996, s. 266–268).

Ważnym kryterium określenia poziomu duchowości jest *mądrość* – jest to intelektualnie duchowa jakość człowieka, posiadającego rozum, intelekt i wiedzę, opierające się na głębokim doświadczeniu życiowym. Mądrość to intelektualna i moralna charakterystyka osobowości, pojawiająca się podczas procesu życia, będąca wynikiem, posiadania dużego doświadczenia społecznego.

Człowiek mądry jest w stanie, w sposób optymalny, rozwiązać wszelkiego rodzaju problemy. Jego ruchy i czyny są głęboko przemyślane, jego zachowanie odpowiada danej sytuacji i własnym możliwościom. Człowiek, który osiągnął w swoim indywidualnym rozwoju psychicznym szczyt dojrzałości, tworzy znany wzór mądrości, który jest potem naśladowany. Starożytni filozofowie, wielcy starcy–mędrcy często dyskutowali o istocie mądrości i jej właściwościach. Arystoteles pisał: „Należy zbadać, czym są te przyczyny i początki, nauką o których jest mądrość. Jeżeli zbadać te poglądy, jakie mity mamy o mądrości, to, być może, osiągniemy więcej jasności. Po pierwsze, przypuszczamy, że człowiek mądry wie wszystko, na ile jest to możliwe, chociaż nie posiada on informacji o każdym przedmiocie z osobna. Po drugie, my uważamy za mądrego tego, kto jest w stanie poznać ciężkie i niełatwo zrozumiałe dla człowieka rzeczy. Po trzecie, uważamy, iż bardziej mądry, w każdej nauce, jest ten, kto jest dokładniejszy

i bardziej zdolny do nauczenia się wyjawiania przyczyny i że mądrość z nauki jest taka, jaka jest pożądana z niej korzyść, a ta, która dominuje, – w większym stopniu, niż pomocnicza, ponieważ mądrym wypada pouczać, a nie być pouczanym i nie on ma się podporządkowywać się, a jemu – ten, kto jest mniej mądry” (Arystoteles, 1983, 67–69). Całokształt mądrości oddzielnych ludzi, w przeszłości, terażniejszości i przyszłości, jest mądrością ludzkości jako jednolitej wspólnoty.

Jednym z najważniejszych kryteriów duchowości jest altruizm jako wartość. Altruizm – bezinteresowna troska człowieka o dobro innych ludzi, gotowość do działania na korzyść innych, nawet nie zawsze licząc się z własnymi interesami.

Przeciwstawne osobowościowe cechy człowieka – egoizm, jako antywartość, która zmienia osobowość w żalosego konsumenta, myślącego tylko i wyłącznie o sobie, o zaspokojeniu własnych pragnień i potrzeb, który jest gotowy, do zaspokojenia tych potrzeb, działając, szkodzić innym, nie liczyć się z ich zdaniem. Egoizm przejawia się w lekceważeniu przez człowieka społecznych interesów i potrzeb.

Aby człowiek mógł rozwijać się i odradzać własną duchowość, musi być altruistą i swoimi bezinteresownymi czynami pomagać ludziom, przeżywać wraz z nimi i współczuć im, jego myśli muszą być czyste, a serce otwarte na dobro i miłość. W życiu człowieka zdarzają się różne sytuacje, jego stosunek do nich określa poziom altruizmu w charakterze człowieka.

W ekologii osobowości odrodzenie duchowe i rozwój człowieka zaczyna się od altruistycznych czynów, egoizm, natomiast prowadzi człowieka do duchowego głodu. Chciwość egoizmu pochłania do swojego łona wszystkie dobre i szlachetne pragnienia człowieka. Ona zmienia osobowość w żalosego konsumenta, który myśli tylko o sobie i w imię swojego sukcesu i wygody działa na niekorzyść innych. Egoizm, będąc rdzą duchowości, przejawia się w samouwielbieniu, przekładaniu własnych interesów nad interesy innych ludzi. Przejawia się on również w lekceważeniu przez człowieka nawet społecznych interesów i potrzeb. Egoizm i odrodzenie duchowe to pojęcia sprzeczne.

Aby osiągnąć duchowe odrodzenie osobowości trzeba być altruistą i swoimi bezinteresownymi czynami pomagać cierpiącym ludziom przejść próby duchowe, które oczyszczają duszę i serce każdej osobowości. Próby duchowe nie są związane z samoudręką, a z oczyszczeniem swoich myśli (nie myśleć o złym), duszy i serca, uświadomieniem sobie swojej czystości, prawdziwości, wartości i unikalności. Prowadzi to do zrozumienia istnienia wielkich możliwości, danych każdemu człowiekowi pod postacią talentu. Realizacja tych możliwości na korzyść ludzi przekształca otaczający ich świat, powoduje, że jest on lepszy i czystszy.

Próby duchowe rozpoczynają się od szczerej skruchy i pokuty za dawne nieszlachetne uczynki, złe i brudne myśli, obrazę i agresję skierowaną przeciw-

ko pozornym wrogiem. Ich zamiana na współczucie prowadzi do duchowego oczyszczenia. Należy rozpocząć je od oczyszczenia duszy i serca, przejawiając szczerą troskę i życzliwość do bliskich sobie ludzi, bezinteresownie pomagać im we wszystkich sprawach, rozumiejąc ich i współczując im, odczuwać skruchę za dawną nieuwagę w stosunku do nich. Bardzo ważne jest, aby serce i myśli były czyste, otwarte na dobro i miłość. I wtedy one podpowiedzą właściwą drogę do odrodzenia duchowego, poprzez altruizm, miłosierdzie i miłość. Jednak jest to dopiero początek drogi. Aby móc ją kontynuować, pożądane jest zrozumienie i uświadomienie wielu tajników duchowości, jej podstaw oraz kryzysów.

Zanieczyszczenie i naruszenie naturalnego mikrosystemu, barbarzyński stosunek do natury, znalazło swój wyraz także w zgubnych dla ekologii osobowości faktach, duchowym i psychicznym zdrowiu człowieka. Jest to związane z tym, że prowadzi do utraty harmonii, piękna i różnorodności otaczającego świata, która jest duchową spuścizną ludzkości.

Źródłem naruszenia dotychczasowego zachowania ludzi jest pustka duchowa i izolacja. Jest to zauważalne w postaci rozbratu człowieka i natury (atomizacji obydwu czynników), co prowadzi do degradacji w sferze zarówno ludzkiej jak i odnoszącej się do natury. Człowiek wg Alberta Schweitzera, nie odczuwa uczucia wdzięczności w stosunku do samego życia. Przy tym naruszona zostaje ekologiczna harmonia duszy, ciała i natury, naruszony zostaje duchowy bilans.

Ludzie coraz lepiej pojmują znaczenie potrzeby odbudowy harmonii pomiędzy narodami i nacjami żyjącymi na naszej planecie. Odrodzenie ekologii planety powinno być traktowane jako psychiczne i duchowe odrodzenie a także jako rozwój życia na ziemi. Jeśli chcemy przeżyć na ziemi powinniśmy doprowadzić do procesu harmonizacji stosunków panujących stosunków, a także żywiołowej troszczyć się o nasz wspólny dom tj. planetę Ziemię.

Duchowe „Wyższe Ja” każdego człowieka znajduje się w harmonii z poznaniem i życiem planety. Powinniśmy być odpowiedzialni nie tylko za duchową ekologię człowieka, naturę planety, ale także za życie we własnym otoczeniu. Ocalenie i przetrwanie ludzi to nasz wspólny problem związany z odrodzeniem duchowości wg harmonicznego rozwoju oraz duchowej ekologii, która doprowadzi do odnowy duchowej. Związek kultury z ekologią uważa się za jednoliniowy i dlatego bez zmian zachodzących w kulturze nie można liczyć na pozytywne zmiany w sferze ekologii.

Kultura jest sferą działalności człowieka, w której należy szukać rozwiązań problemów ekologicznych, ponieważ w jej podstawach legły wartości sensu życia, które z kolei są osadzone na fundamentach odwiecznych wartości. Powszechna tradycja kulturowa, przekazywana z pokolenia na pokolenie za pomocą wartości moralnych, w sposób świadomy, bądź też znajdujący się w ob-

szarze leżącym poza wszelką świadomością jednostki, znacząco określa sposób, w jaki jednostka postrzega świat. Ten bądź inny stopień kultury ekologicznej jest rezultatem wychowania dokonywanego w sposób samoistny.

Kształtowanie kultury ekologicznej jest to proces połączony z powtórny formułowaniem osobowości, które rodzi się pod wpływem rozwoju motywacyjnej, intelektualnej, a także emocjonalnej sfery działań życiowych danej osobowości, i realizują się na płaszczyźnie ich wzajemnych stosunków z naturalnym i socjalnym otoczeniem.

Wydaje się, że ekologiczne wychowanie samego siebie może mieć miejsce w procesie rozwoju duchowego uwzględniając formowanie wewnątrz siebie dyrektyw wartościowych, a także moralność na osi ja–otoczenie, co związane jest z poszerzeniem repertuaru stanów emocjonalnych. „Wartości – zachowanie – odpowiedzialność” są to pojęcia podstawowe, którymi należy się posługiwać, aby przyczynić się do stopniowej eliminacji z życia konsumpcyjnego stosunku do natury. Związane jest to z tym, aby przestrzegać zasady głoszącej to, iż otaczający nas świat jest obiektem opieki innych i za jego wygląd i stan odpowiada każdy z osobna i wszyscy razem. Pojęcie „stosunek” tym ujęciu odnosi się do układu ekologicznego samostanowienia, włączając duchowe potrzeby, motyw, oraz orientację wartościową osobowości. Przy takich założeniach, poziom wychowania ekologicznego jest mierzony nie tylko przy pomocy sformalizowanej ekologicznej wiedzy, ale także w oparciu o duchowe odrodzenie i rozwój kreatywnego potencjału człowieka.

Rozdział III

Kształtowanie się duchowości i sensu życia w strukturze kreatywnego potencjału

3.1. Kształtowanie się duchowe rozwoju potencjału

Duchowość (z łac. *genius* – duch) – jest konstruktem złożonym, wielowymiarowym, często rozumianym jako proces lub zespół procesów psychicznych, jaki charakteryzuje się wartościowo-duchowym nastawieniem, doświadczeniem duchowym i mądrością osoby. Przejawia się on w harmonii wewnętrznego i zewnętrznego świata człowieka i ich ciągłym samodoskonaleniu. Rozwija się w połączeniu z formowaniem się osobistych spojrzeń, potrzeb, wartościami moralnymi, doświadczenia życiowego i wykryciu (odkryciu) rezerw wewnętrznego świata człowieka. „Narodziny psychologii duchowości nie należy odbierać jako kolejnej próbie stworzenia konkurencyjnej dziedziny nauki, lecz jako próbę przedstawienia problematyki w odpowiednio szerszym kontekście, tj. pojmowania psychologii jako nauki o duszy i osobowości stanowiących żywy system” (Zieliczenko, 1996, s. 16–17).

Duchowość – to świat wewnętrzny człowieka, jego uczucia wyższe, kreatywny potencjał, jakość i właściwości osobowości. Osiągnięcie stanu dojrzałości duchowej realizuje się na podstawie wartościowych orientacji w poznaniu głębinowych podstaw życia. Duchowe kształtowanie się i rozwój kreatywnego potencjału przejawia się w poznaniu i ujawnieniu osobistych uczuć wyższych i nagromadzeniu duchowego doświadczenia. A twórczość i kreatywny potencjał są mechanizmami rozwoju duchowości człowieka, ponieważ człowiek jest stworzony na podstawie idei duchowej z celem duchowego samodoskonalenia.

Każdy człowiek przychodzi na świat po to, aby odkryć swój wewnętrzny świat duchowy, doskonaląc świat zewnętrzny. Po to, aby człowiek mógł kształtować i tworzyć, podczas narodzin dawana mu jest olbrzymia energia twórcza, będąca uczuciem wyższym i natchnieniem tworzenia, potencjalną siłą duchową. Właśnie płynąca z głębin duchowość jest siłą, odradzającą, kształtującą i wspierającą osobowość. To, co jest dla człowieka najbardziej znaczące duchowo, nie zawsze wypływa z wpływów środowiska społecznego.

Duchowość wyraża się w nieuświadomionym poszukiwaniu prawdy i świadomym poszukiwaniu sensu życia. Duchowne odrodzenie przejawia się w odrodzeniu i znalezieniu zgubionego albo zapomnianego doświadczenia duchowego. Psychologia duchowości zgłębia indywidualny rozwój duchowy i po-

tencjalny dorosłej osoby, akcentując swoją uwagę na psychodynamiczną stronę jej procesu twórczego.

Psychologia bada mechanizmy psychiki i jej objawy psychiczne. W ten sposób, „psychika pojmowana jest jak maszyna, która kieruje zachowaniem i zabezpiecza przystosowanie indywiduum do środowiska obcowania” (Zieliczenko, 1996, s. 16–17). Zamiast ludzkiej duszy, w psychologii bada się jej szkielet, bezduszne modele zachowania indywiduum. Nie jest tajemnicą, że studenci studiujący na uniwersytetach akademicką psychologię, mówią o niej jak o suchej, nieciekawej i ciężkiej nauce. Oczekiwania ich często były nieuzasadnione, przede wszystkim u tych, którzy uważali, że psychologia jest nauką o człowieku, pomagającą człowiekowi zrozumieć siebie i okiełznać świat wewnętrzny człowieka.

W rezultacie otrzymywali oni interpretacje – „fotografie” samych siebie. Dusza jako kategoria psychologii okazała się „martwym dzieckiem w łonie matki”. Miał miejsce proces, który można określić mianem obumierania duszy w nauce o duszy.

Większość psychologów może zaprzeczać takiemu stanowi rzeczy, argumentując to tym, iż w psychologii badania obejmują najczęściej takie zagadnienia jak: samoświadomość, samorealizację, aktywność osobowości, samoaktualizacja i inne. Jednak próby zbadania najbardziej głębinowych zagadnień psychiki przybierają postać albo oderwanych (abstrakcyjnych) rozważań albo operacyjnych i mechanicznych konstrukcji. Jesteśmy w stanie, w większym lub mniejszym stopniu, pojmować człowieka jako mechanizm, ale nie jako żywą (aktywną i swobodną) istotę. Tym gorzej rozumiemy człowieka, im bardziej jest on swobodny i aktywny.

Psychologia przeistacza się w psychologię duchowych ignorantów. Negowanie dynamiki i aktywności psychiki w istocie (uwzględniając coraz to nowsze peany na ich cześć) skazuje psychologię na przedłużenie „mąk porodowych” permanentnego kryzysu, w którym znajduje się ona od pierwszego dnia swojego kształtowania się jako samodzielnej dyscypliny (Zieliczenko, 1996, s. 33–34). Lecz co raz więcej profesjonalnych psychologów uświadamia sobie niezbędność zbadania procesów duchowych podczas kształtowania się osobowości.

Termin „duchowość” w psychologii traktowany jak synonim lub określenie bliskoznaczne, jak samorealizacja (Maslow, 1970), transgresja (Kozielecki, 1986), autokreacja (Pietrasiniński, 1988), rozwój perspektywy biograficznej (Niemczyński, 1993) czy poszukiwanie sensu (Frankl, 1959), pojmowana jako kategoria egzystencjalna teoria dezintegracji pozytywnej (Dąbrowski, 2000).

Polscy naukowcy zadają retoryczne pytanie: Czy dzisiaj można formować duchowość bez psychologii? – „Zapewne można, ale czy wolno nam nie korzy-

stać z dorobku tej dziedziny nauki, która pomaga lepiej zrozumieć człowieka, mechanizmy rządzące jego zachowaniami, wpływającymi na to, co w człowieku jest źródłem porażek, a co pomaga wzrastać duchowo? Psychologia ukazuje ludzki wymiar funkcjonowania osoby. Pomaga więc otworzyć się na łaskę, współpracować z działaniem Ducha Świętego i wskazuje na dynamiczny charakter odpowiedzi na łaskę i dynamiczny charakter duchowego rozwoju. W wielu sytuacjach człowiek nie może sobie sam poradzić. Psychologia pomaga stanąć w prawdzie przed Bogiem, może zwiększyć wolność wewnętrzną i odpowiedzialność za działanie. Nie można więc nie korzystać z dorobku psychologii. Byłoby to zmarnowaniem daru i zlekceważeniem talentu danego dziś przez Boga” (*Czy dzisiaj można...*, red. Kozuch, Poznański, 2002).

Integracja psychologii i teologii duchowości stała się w dużej mierze możliwa dzięki Viktorowi Franklowi, który podkreślał potrzebę współpracy duchownego i psychologa w odrodzeniu nieuświadomionej religijności. Interesującym przykładem integracji różnych szkół psychologicznych z duchowością człowieka jest twórczość jezuita (w badaniach O. Luigiego i M. Rulli.) Niestety, psychologia nie bada takich kategorii, jak: mądrość, wiara, grzech, miłosierdzie, los, świętość, łaska, cierpliwość, szczodrość, oddanie, bogobojność, cnotliwość, pobożność, religijność, ale pokazuje, w jaki sposób człowiek religijny się zachowuje. Niestety, teologii duchowości nie próbuje ona nawet objaśniać.

Psychologia kreatywna może służyć jako twórczy sposób otwarcia do wglądu w ludzkim doświadczeniu i zapewnić zrozumienie doświadczenia duchowego i religijnego. Podejście takie jest oparte na teorii osobowości Junga i jego rozumieniu psychologicznego punktu widzenia religii w analitycznej psychologii. Postulat archetypu zbiorowej nieświadomości nadaje bardziej fundamentalne znaczenie głównych pomysłów na osobowość (Jung, 1969).

W artykule *Duchowość dnia dzisiejszego* T. Legere wyznacza różnicę między duchowością a religią: „Duchowość związana jest z doświadczeniem, podczas gdy religia konceptualizuje to doświadczenie. Duchowość skoncentrowana jest na sercu, religia utrzymuje szczerłość w systemie. W wypadku idealnym system religijny powinien doprowadzać do tego, aby jego wyznawca odczuwał to samo doświadczenie. Religia – jest to system przekonań, produkt racjonalnego umysłu. Duchowość – jest ruchem ku sensowi, wyrażającym się w rozmyślaniach i działaniach, celem których jest ujawnienie i przyjęcie Obecności Bożej. Nie istnieją żadne podstawy, aby duchowość była zagrożona ze strony psychologii czy fizyki. Prawda jest jedna, chociaż dróg do jej poznania wiedzie wiele” (Legere, 1984, s. 200).

Pozytywną relację teologii i psychologii można lepiej ukazać nawiązując do encykliki Jana Pawła II *Fides et ratio*. Papież pisze we wstępie: „Wiara i rozum są jak

dwa skrzydła, na których duch ludzki unosi się ku kontemplacji prawdy”. I dalej: „Nie można (...) rozdzielać wiary i rozumu nie pozbawiając człowieka możliwości właściwego poznania siebie, świata i Boga” (Jan Paweł II, 1998). O stosunku do duchowości we współczesnej humanistycznej psychologii świadczy materiał J.J. Shea o spojrzeniu V. Frankla: „Egzystencjalna analiza skoncentrowana jest na wymiarze duchowym człowieka. Tutaj wolność, odpowiedzialność i wola znalezienia sensu życia. Wewnątrz duchowego wymiaru znajdują się drogi transcendencji, które ukazują religijność: jako wrodzoną, tak i represjonowaną” (Frankl, 2009, s. 179–186). Viktor Frankl podkreślał potrzebę współpracy duchownego i terapeuty w odkrywaniu nieuświadomionej religijności.

Ale jednak duchowość to nie tylko religia, nie tylko kultura i nie tylko miłosierdzie. Jeżeli opierać się na psychologicznym, subiektywnym przeżyciu duchowości, to we wszystkich wypadkach daje ono człowiekowi możliwość oddzielenia siebie od czegoś nędznego i pozwala mu traktować swoje istnienie jako drogę do czegoś nieskończonego. V. Frankl nazywał to samotranscendencją, tworzeniem sensu życia. Upatrywał on sensu życia w elemencie poświęcenia się człowiekowi ideom wyższym niż konkretny człowiek, przede wszystkim w służbie jakiejś sprawie albo innemu człowiekowi (Frankl, 2009, s. 119).

Próbę psychologizującego podejścia do fenomenu duchowości można prześledzić w pracach A. Deikmana, proponującego koncepcję „bimodalnej świadomości”. Zgodnie z jego teorią mistycznego doświadczania, to ostatnie oznacza jedynie uświadomienie sobie obecności Boga, podczas gdy inni psycholodzy określają podobne przeżycia jako transcendentalne albo szczytowe doświadczenie (*Peak experience*), albo stany ekstatyczne itp. Arthur J. Deikman rozróżnia dwa modusy świadomości – obiektywny (aktywny) i receptywny (spozstrzegawczy). W monografii *The Observing Self: Mysticism and Psychotherapy (Obejrująca Ja. Mistycyzm i psychoterapia)* wskazuje on na to, że „przy urodzeniu dominuje modus receptywny, lecz w trakcie osiągnięcia dojrzałości jest on tłumiony, ponieważ przeżycie wymaga manipulacji obiektami” (Deikman, 1983, s. 19). Duchowość wg Heszen-Niejodek można traktować jako transcendencję, która w psychologii rozumiana jest jako aktualne doświadczanie „Ja realnego”: samo-realizacja, samodoskonalenie, rozwój osobisty (Heszen-Niejodek, 2003).

Twórczy potencjał występuje jako mechanizm rozwoju duchowości. Osobowość tworzy swoją indywidualność i, uzyskując duchowe doświadczenie, rozwija się duchowo. Tworzenie duchowe – przede wszystkim jest samotwórczością osobowości, wyrażającą się w pojmowaniu sensu swojego życia w oparciu o samopoznanie, samouświadomienie jej roli i przeznaczenie (zadanie, powołanie) w życiu.

W psychologii kreatywnej właściwości duchowego kształtowania się i rozwoju potencjału są badane i realizowane w wielu kierunkach:

- duchowe kształtowanie się twórczej indywidualności;
- samopoznanie i samoaktualizacja dorosłej osobowości;
- określenie przez osobowość sensu życia;
- uświadomienie własnych trudności, przeszkadzających w osiągnięciu dojrzałości duchowej;
- przezwyciężenie kryzysów duchowych;
- rozwój wyższych duchowo-moralnych uczuć: szlachetności, miłosierdzia i mądrości w poznawaniu prawdy.

Duchowość człowieka rozwija się pośrednio, przez wewnętrzną pracę intuicji. Duchowy, samoczynny rozwój realizuje się poprzez upośrednione postrzeganie, a także uświadomienie i rozumienie sensu życia. Często realizuje się ono nie tylko poprzez doświadczenie życiowe, lecz także jako wgląd i intuicyjne rozjaśnienie (oślnienie). „W psychologii zawsze zwalczały się dwie tendencje – «naturalnie naukowa» i «humanitarna»” – pisze A. Zieliczenko (Zieliczenko, 1996). Zwolennicy naturalnie naukowego podejścia uważają za zadanie psychologii (zgodnie z pozytywistyczną europejską tradycją naukową) ujawnienie mechanizmów życia psychicznego i wypracowanie metod kierowania nimi. Pojęcie „mechanizm” w psychologii nie jest metaforą. Psychika rozumiana jest jako maszyna, która kieruje zachowaniem człowieka i zabezpiecza przystosowanie (adaptację) indywiduum do środowiska obcowania. Cybernetyka (nauka o systemach kierowania) wywarła bardzo silny wpływ na różne obszary naturalnie naukowej psychologii, zapewniając tym ostatnim rozwiniętą (w sensie matematycznego aparatu modelowania) metodologię.

Co mianowicie znika w psychice podczas prób jej interpretowania z pozycji współczesnych naukowo-psychologicznych teorii? Odpowiedzieć na to pytanie pomaga znana od wielu wieków, jednak ciągle ignorowana przez psychologów, dychotomia dusza – duch. Przedmiotem psychologii jest kognitywnie określany obszar badań kategorii duszy, który fenomenologicznie przedstawia psychiczny produkt.

Carl G. Jung traktuje psychologię jako naukę o duszy. Wszystkie bez wyjątku nauki o duszy obracają się wewnątrz psychicznego, jeżeli posłużyć się tym pojęciem, w jego naturalnym naukowym sensie. Z tego punktu widzenia „dusza” jest psychicznym fenomenem duchowości (Jung, 1995, s. 98–101).

Zamiast ludzkiej duszy, w psychologii, bada się jej szkielet, bezduszne typy zachowań indywiduum. Nie jest tajemnicą, że studenci studiujący akademicką psychologię mówią o niej, że jest to sucha, mało interesująca i ciężka nauka. Bardzo często oczekiwania studentów nie mogły być spełnione, szczególnie tych, którzy uważali, że psychologia jest nauką o człowieku, pomagającą zrozumieć samego siebie i uświadomić sobie swój wewnętrzny świat. W rezultacie

otrzymywali oni nie odpowiedzi na osobiste pytania, a własną „foto-karykaturę”, co powodowało stan frustracji.

Niektóre obszary wiedzy duchowej o człowieku istnieją od tysiącleci, jednak nie są one badane przez tradycyjną psychologię. W związku z czym duchowość, rozumiana jako harmonijna całość osobowości, traci swoją naturę.

Pojęcie „dusza” w psychologii nie jest badane pod kątem rdzenia wyrazu „duchowość”. Duchowość celowo rozpatruje się z punktu widzenia makro- i mikrokosmosu, pogrążając psychologię duchowości w bardzo szerokie spektrum badanego problemu. Na przykład, odrzucane zjawisko ezoteryczne – proskopia – aktualizowało się w teorii prognozowania. Dana tendencja znajduje coraz większe rozpowszechnienie (Rogers, 1959, s. 412). Większość psychologów twierdzi, że psychologia jest nauką o duszy. Wszystkie bez wyjątku nauki o duszy obracają się wewnątrz psychicznego, jeżeli stosujemy dane pojęcie w *stricte* naukowym sensie. Z punktu widzenia ostatniego, dusza jest psychicznym fenomenem. Jednak nawet w charakterze nauki o duszy, psychologia odgrywa wyjątkową rolę.

Przedmiotem badań psychologii duchowości jest pojęciowo określający obszar rozumienia duszy, który fenomenologicznie reprezentuje sobą produkt psychiczny.

Jednak coraz więcej profesjonalnych psychologów zdaje sobie sprawę z konieczności zbadania procesów duchowych w rozwoju osobowości. Dusza jest nie tylko inną rzeczywistością niż rzeczywistość świata naturalnego, ale również rzeczywistością w innym sensie.

Dusza jest wolnością, wolną energią, wychodzącą z wnętrza jednostki i najwyższą wartością człowieka. Duchowe zalety oraz duchowa wartość człowieka określane są nie tylko poprzez „psyche”, ale również poprzez połączenie wolności wyboru z duchowym „Ja” osobowości. Rozmyślając o wolności, N.A. Bierdiajew podkreślał jej ścisły związek z duszą. „Dusza jest nie tylko wolnością, lecz również sensem. Sens świata jest uduchowiony” (Bierdiajew, 1993, s. 7). Kiedy mówią, że życie i świat nie mają sensu właśnie tym przyznają istnienie sensu. Dusza i duchowość przerabiają, przekształcają, rozjaśniają otaczający nas świat oraz wnoszą do niego wolność i sens. Pozbawienie psychologii wszystkiego, co duchowe, jest równoznaczne z uśmierceniem psychiki (duszy, wewnętrznego świata człowieka).

Bez dogłębnego zbadania nauki o duszy psychologia przeistoczy się w psychodramę albo psychografię (Zieliczenko, 1996, s. 16). Zwolennicy ściśle naukowego podejścia uważają, że głównym zadaniem psychologii (zgodnie z pozytywistyczną naukową tradycją europejską) jest zgłębienie mechanizmów życia psychicznego oraz opracowanie metod sterowania nimi. Pojęcie „mechanizm” w psychologii nie jest metaforą. Ludzka psychika jest rozumiana jako maszyna,

która kieruje zachowaniami oraz zapewnia adaptację indywiduum w otaczającym go środowisku. Cybernetyka (nauka o systemach sterowania) wywarła bardzo mocny wpływ na różne obszary psychologii, zapewniając im rozwinięty aparat metodologiczny. Co traci psychologia podczas jej interpretacji z punktu widzenia współczesnych teorii? Odpowiedzieć na to pytanie pomaga istniejąca od wielu wieków, ale ignorowana przez psychologów, idea duchowego rozwoju osobowości. Jesteśmy w stanie, bardziej lub mniej, pojmować człowieka jako mechanizm, ale nie jako żywą (aktywną i wolną) istotę. Im bardziej człowiek jest wolny i aktywny, tym bardziej go nie rozumiemy. Kształtowanie się psychologii duchowości nie jest próbą wyodrębnienia nowej dziedziny, lecz poszerzenie kontekstu zapatrywań psychologii jako nauki o duszy oraz nauki o jednostce rozpatrywanej jako żywy system (Zieliczenko, 1996, s. 16).

Duchowość jest zawsze obiektywna, podobnie jak wewnętrzny świat osobowości. Obiektywność ducha, według Georga W. Hegla „należy rozumieć nie konkretnie, a obrazowo. Duchowość jako harmonia wewnętrznego świata osobowości przejawia się w zewnętrznym świecie socjalnym poprzez czyny, zachowania i działania człowieka, i naturalnie jej przejawy zobiektywują się w realnym świecie. Odrodzenie oraz dynamika rozwoju duchowości zachodzi w wewnętrznym świecie człowieka” (Hegel, 2002).

Dusza sprzyja tworzeniu świata wewnętrznego osobowości. Jednak psychologia duchowości bada nie tylko duszę, ale i indywidualnego ducha człowieka jako źródła duchowości. Psychologia będąc nauką o człowieku, jego świecie wewnętrznym i jego przejawianiu się w świecie zewnętrznym niestety, jak dotąd, nie wykształciła dostatecznego aparatu metodologicznego, pomocnego przy analizie duchowości. Psychologia jednak zaistniała jako osobna dziedzina, zerwawszy ciasne więzi łączące ją ze starożytną filozofią i dlatego wydaje się logicznie uzasadnione zgłębianie badanych przez filozofię obszarów duchowości.

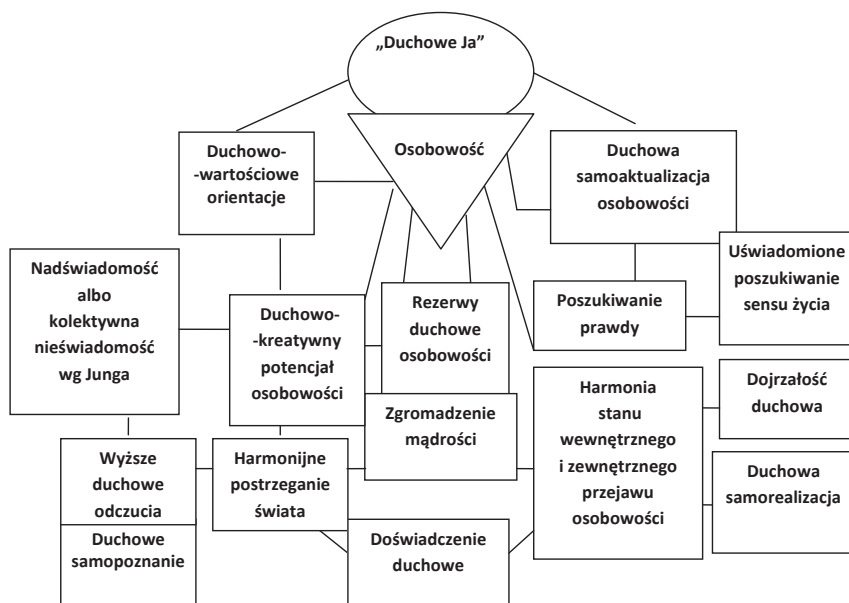
Istnieje wiele punktów widzenia, określeń i pojmowania duchowości. Filozofowie rozumieją duchowość jako wysokie wartości moralne, zdolność do poszukiwań duchowych i doskonalenia w procesie poznania najgłębszych podstaw życia. Duchowością jest otwartość (jawność) i zdolność osobowości do twórczych poszukiwań, poprzez osiągnięcie moralnych szczytów rozumienia i porozumienia (wzajemnego zrozumienia). Duchowość jest nie tyle rozumiana przez każdego człowieka, ile odczuwana jako szlachetny stan wewnątrz osobowości.

Człowiek według filozofów składa się z ducha, duszy i ciała. Zdaniem psychologów człowiek jest subiektem społecznego rozwoju indywiduum. W religii oraz idealistycznej psychologii dusza jest traktowana jako początek wszelkiego życia i poznania. Dusza w psychologii jest psychiką, wewnętrznym światem człowieka, jego świadomością.

W duchowym „Ja” łączą się trzy początkujące podstawy: ciało, duch i dusza i osiągnięcie harmonii między nimi prowadzi do duchowego kształtowania się i rozwoju. „W tradycji psychologii humanistycznej noszą one nazwę «przeżyć wyższych»”. Psycholog Abraham Maslow podkreśla: „praktycznie każdy doświadcza przeżyć wyższych, ale nie każdy o tym wie” (Maslow, 1971, s. 114). Proponujemy „hipotetyczny model rozwoju duchowego” (rys. 2.3).

Model duchowego samorozwoju osobowości hipotetycznie (w postaci hipotezy) składa się z:

1. duchowo-wartościowych orientacji, opartych na duchowo-kreatywnym potencjale osobowości i jej nadświadomością (nieświadomością kolektywną według Junga) i wyższych odczuciach duchowych;
2. duchowej samoaktualizacji osobowości, która jest realizowana na podstawie poszukiwania prawdy, uświadomionego poszukiwania sensu swojego życia, osiągnięcia duchowej dojrzałości osobowości;
3. duchowego doświadczenia, które bazuje na rezerwach duchowych osobowości, harmonijnym stanie jego wewnętrznego i zewnętrznego przejawu, harmonicznym postrzeganiu świata, ciągłym samopoznaniu duchowym, zgromadzeniu mądrości i duchowej samorealizacji osobowości w otaczającej rzeczywistości.
4. duchowo-kreatywny potencjał osobowości i rezerwy duchowości.

2.3. Hipotetyczny model rozwoju duchowego.

Źródło: opracowanie własne.

Harmonijny odbiór rzeczywistości osobowości przejawia się w jednolitym postrzeganiu siebie poprzez wewnętrzną harmonię i świat zewnętrzny. Postrzeganie świata realizuje się na podstawie harmonijnego postrzegania świata zewnętrznego, łącząc go z duchownym światem wewnętrznym, co jest źródłem duchowego samorozwoju. „W życiu ludzi ogromne znaczenie ma stan harmonii, wewnętrznego spokoju, świata duchowego, otrzymywanej poprzez przywrócenie materii jego ciała – przyrody. Ona z dzieciństwa uczy go litości i współczucia, pobudza sumienie” (Pargament, 1997, s. 22–28). Wyłonione podstawowe komponenty modelu razem przedstawiają orientacyjnie ważne kierunki duchowego samorozwoju i dojrzałości duchowej osobowości w procesie jej rozwoju duchowego.

Duchowość, wolność i odpowiedzialność to trzy egzystencjały rozwoju „Ja duchowego”. One nie tylko charakteryzują byt „Ja duchowego”, ale i konstytuują go w jakości. W tym sensie duchowość człowieka to nie tylko jego charakterystyka, a konstytuująca osobliwość. Duchowość jest tym, co odróżnia człowieka od pozostałych żywych organizmów, jest właściwa tylko człowiekowi.

Biorąc pod uwagę przedstawione powyżej aspekty, prezentujemy perspektywy rozwoju talentu osobowości duchowej w procesie duchowego odrodzenia człowieka dorosłego:

1. uświadomienie sobie własnego wielowarstwowego „Ja” poprzez poznanie samego siebie, wyższych wartości duchowych, samookreślenie własnego przeznaczenia i miejsca w życiu, dążenie do wewnętrznej harmonii;
2. rozwój i osiągnięcie wyższych uczuć duchowych poszarza granice przeżyć emocjonalnych, powoduje, że uczucia stają się bardziej głębokie i napełnione; osiąga się to poprzez wyostrzony odbiór emocjonalny, wspólne przeżycia, współczucie bliźniemu;
3. zgromadzenie mądrości podczas procesu życiowych i duchowych doświadczeń, poszukiwania sensu życia poprzez poznanie, uświadomienie sobie zjawisk życiowych oraz rozwój samego siebie i swojego współuczestniczenia z Wyższym Duchowym źródłem mądrości.

Przejawy duchowe i duchowe mechanizmy zjawisk psychicznych obejmują całe życie psychiczne osobowości. Viktor Frankl twierdzi, iż „duchowość, wolność odpowiedzialność – to trzy »egzystencjały« ludzkiego istnienia. One nie charakteryzują ludzkiego bytu jako właśnie ludzkiego, raczej konstruują go w tej jakości. W tym sensie duchowość człowieka nie jest zwyczajną jego charakterystyką, ale konstytuowaną osobliwością: duchowość nie jest właściwa człowiekowi na równi z cielesnością i psychiką, które są również właściwe zwierzętom. Duchowość jest tym, co odróżnia człowieka od nich, jest właściwa tylko jemu” (Frankl, 2009, s. 93). Waga zbadania zjawisk duchowych zach-

dzących w psychice potwierdza się tym, iż ich subiektywna wartość jest wyższa niż wartość zjawisk tradycyjnie badanych w psychologii.

Duchowość jest podstawowym i życiodajnym źródłem harmonii wewnętrznej i zewnętrznego świata człowieka, jego mądrością, ciągłym kształtowaniem się w procesie duchowych poszukiwań prowadzących do dojrzałości duchowej i samostanowienia.

Duchowe przejawy i mechanizmy zjawisk psychicznych przenikają w całe psychiczne życie osobowości. Wartość badań nad zjawiskami rozwoju osobowości duchowej w psychice potwierdza się tym, że ich subiektywna wartość jest większa, niż wartość zjawisk, tradycyjnie badanych przez psychologię, na przykład takich, jak odczuwanie uwagi.

Nikołaj Bierdiajew w swojej książce *О назначении человека (O przeznaczeniu człowieka)*, w rozdziale *Duchowość*, określając filozoficzne rozumienie duchowości, analizuje istotę ducha (Bierdiajew, 1991): „Duch jest nie tylko inną realnością niż realność świata naturalnego, lecz i realnością w innym sensie. Duch jest wolnością i swobodną energią, przebijającą się w naturalny i historyczny świat. Duch jest swobodą, a nie przyrodą. Duch nie jest częścią składową ludzkiej natury, lecz najwyższą jakościową wartością. Duchowa jakość i duchowa wartość człowieka określa się nie poprzez naturę, lecz poprzez połączenie wolności i łaski. Kiedy mówią, że życie i świat nie mają sensu, to właśnie tym przyznają istnienie sensu, wznoszącego się ponad życie i świat, czyli sądzą /rozważają o bezsensie światowego życia z punktu widzenia ducha”, obrazowo pisze też, że „radość światła słonecznego jest radością duchową. Słońce jest uduchowione. Kształt ciała ludzkiego, ludzka twarz jest uduchowiona” (Bierdiajew, 1993, s. 320–321).

Niektóre wiadomości duchowe o człowieku istnieją od tysiąclecia, jednak nie są one badane w tradycyjnej nauce psychologicznej. Z tego powodu duchowość jako harmonijność i jednolitość osobowości traci swoją psychologiczną naturę, na przykład pojęcie „duch” jako podstawa, korzeń wyrazu duchowość w psychologii nie jest zbadana.

Sensowne wydaje się rozpatrywać duchowość z pozycji mikro- i makrokosmosu, zaliczając psychologię duchowości do szeroko badanego kontekstu. I tak, na przykład, negowane zjawisko ezoteryczne uroscopii (przewidywania) aktualizowało się w teorii prognozowania. Dana tendencja prognozowania jest w nauce coraz bardziej rozpowszechniana.

Kwestia problemów zgłębienia duchowości w nauce psychologicznej jest argumentowana trudnością przeprowadzenia eksperymentu, związanego z czasowymi i przestrzennymi skalami badanych zjawisk, trudnych do obserwacji i diagnostyki. Jednak ta tendencja jest obecna w nowych kierunkach w nauce.

W badaniu psychologii duchowości kryje się jeszcze jeden problem: tendencja związana z pogłębieniem wiedzy o osobowości, która kończy się zazwyczaj odrzuceniem ogólnie obowiązujących prawideł, w związku z czym znajomość oddzielnych procesów psychicznych, zjawisk i osobliwości staje się wartościowa sama w sobie i znacznym stopniu mało pożyteczna, jeżeli odnosi się to do jednolitej osobowości.

A.I. Zieliczenko, autor książki *Psychologia duchowości*, pisze: „W 1972 albo 1973 roku, podczas »drzwi otwartych« na kierunku psychologia Uniwersytetu Moskiewskiego, przemawiał do nas, wówczas studentów, dziekan wydziału, akademik Leontjew. W jego przemówieniu poraziła mnie jedna fraza. Sens jej sprowadza się do następujących słów: »Ten, kto zamierza zostać specjalistą od spraw duszy ludzkiej, nie ma co robić na tym wydziale«. Ta uwaga wywołała u mnie sprzeciw: »Jak to?! Tak nie może i nie powinno być!« Później przekonałem się, że profesor miał rację” (Zieliczenko, 1996, s. 16–17).

Jednak coraz więcej zawodowych psychologów uświadamia sobie potrzebę badania procesów duchowych w psychologii rozwoju osobowości. Kategorie: duchowość, dusza i duch są bardziej związane z religią i dlatego uformowany stereotyp pojęć niełatwo jest akceptowany przez psychologię jako naukę. Dusza jest najwyższą psychiczną wartością człowieka. Duchową jakość i wartość człowieka określa się nie tylko przez psychologiczną przyrodę „psyche”, ale także poprzez połączenie wolności wyboru i „duchowego Ja” osobowości. Rozmyślając o wolności człowieka N.A. Bierdiajew (Bierdiajew, 1991) podkreślał jej ścisłą więź z duszą. Dusza jest nie tylko wolnością, ale i sensem. Sens świata jest uduchowiony.

Kiedy mówi się, że życie i świat mają sens, poprzez to przyznaje się istnienie duchowego sensu. Dusza i duchowość przeobrażają, rozjaśniają naturalny i spersonifikowany świat, wnosząc do niego wolność i sens (Bierdiajew, 1993). Wyłączyć kategorię duchowości z psychologii oznacza uśmiercić psychikę, czyli wewnętrzny świat człowieka. Bez zbadania „nauki o duszy” psychologia staje się „psychodramą” albo „psychografią”.

Według psychologów J. Partnera i D.B. Garsona religia pozytywnie koreluje z psychicznym zdrowiem człowieka. Garson w przeglądzie badań psychologicznych, rozróżnia trzy pozycje:

- 1) religia pozytywnie koreluje ze zdrowiem psychicznym;
- 2) ich stosunki są ambiwalentne;
- 3) istnieje korelacja religii z psychologią.

Ostatni punkt widzenia przeważa w badaniach psychologicznych przeprowadzanych przy pomocy testów: pierwsza – z podejściem zachowawczym, włączającym analizę zdarzeń. Zauważona została korelacja o niskim stopniu religijności

z zaburzeniami, podczas których wyjawia się niewystarczalność samokontroli, podczas gdy wysoki stopień korelacji związany jest z zaburzeniami podczas których dominuje wzmożona kontrola (Partner, Garson, 1991, s. 6–25).

Nie ma sensu przeciwstawiać psychologii religii, pożądane jest odszukanie mechanizmów ich działania w badaniu zagadnienia duchowości i zdrowia psychicznego. Psycholog S.A. Bielorusow, studiując psychologię duchowości, wiarę i religię pisze: „Nierzadko specyficzne zjawiska, odnoszące się do doświadczeń religijnych, znajdowały się w ognisku uwagi psychologów” (Bierdiajew, 1991, s. 21).

Rozwój duchowy zachodzi podczas procesu poszerzenia doświadczenia duchowego i wzbogacenia uczuć wyższych, jakości i właściwości osobowości w procesie uświadomienia sensu życia i osiągnięcia dojrzałości duchowej.

Duchowość nie tyle jest rozumiana przez każdego człowieka, ile jest odczuwana, na podstawie uczuć wyższych i wartości moralnych osobowości w procesie pojmowania i uświadomienia sensu swojego życia. Duchowość przejawia się w dynamice, ciągłym wzbogacaniu się oraz poszerzeniu swoich wartości moralnych w procesie poznawania życia. Duchowość, podobnie jak życie, jest również dynamiczna, różnorodna, zawsze nieprzewidywalna, i poznaje się podczas procesu poszukiwań jej sensu duchowego i rozumienia jej wartościowej treści.

Kształtowanie się duchowe i dynamika rozwoju zachodzi poprzez poszukiwanie sensu życia.

„Duchowość jest celem postawionym przed człowiekiem i zorientowanym na odnalezienie sensu życia. Paradoksem jest to, że wzrost duchowości realizuje się przez osadzaną w człowieku siłę duchową. Wzrost ten nie może być rezultatem nieduchownych stanów. Wyższe nigdy nie wyjdzie z niższego, niezawierającego w sobie żadnych załączków wyższego, żadnych jego potencji” (Bierdiajew, 1993).

Należy zbadać zdolności duchowe, które pozwalają pojmować sens życia. Są to zdolności służące do samopoznania, samouświadomienia, samoprzeżycia, łączenia siebie ze światem, łączenia siebie z innymi ludźmi.

Współczesna psychologia – pisze A.I. Zieliczenko (1996) – jest to nie tyle psychologia bez duszy, ile psychologia bez człowieka. Zieliczenko wyróżnia następujące pojęcia znaczące dla psychologii duchowości, rzadko badane przez psychologię klasyczną:

- poszukiwanie, zapomnienie, spontaniczność, olśnienie, poryw, natchnienie, dążenie, zamiysł, marzenie;
- oświecenie, dostępność, czystość, odczucie istnienia, lekkość, odczucie głębi, wewnętrzna harmonia, spokój, przepełnienie, uniesienie, zachwyty, estetyczna rozkosz, szczęście;
- wiara, dreszcz, uwielbienie, skrucha, oczarowanie, wzruszenie, tajemnica, pogodzenie się, pokusa;

- samozgłębienie, kontemplacja (obserwowanie, postrzeganie), ironia, filozoficzność, oczekiwanie, cierpienie – brak cierpienia, wątpliwość, walka wewnętrzna, sprzeczność, miotanie się, zagmatwanie;
- zatwardziałość, beznadziejność, smutek, skazanie, boleść, odgrodzenie się, tęsknota, samotność, gaśnięcie, gniew, oderwanie, samooszukiwanie się, samobiczowanie, pustka, zmęczenie, mizantropia, żal pragnień, rozczarowanie, oziębłość, szkoda, uszczerbek, załamanie, obojętność;
- osobiste postanowienie, śmierć, grzech, odkrycie, upadek, wzniesienie, pojednanie, wybaczenie;
- bogactwo wewnętrzne, srogość, występowanie słabych punktów, siła wewnętrzna, skostniałość, odwaga wewnętrzna, stałość – zmienność;
- mądrość, przenikliwość, poszukiwanie prawdy, romantyczność, poetyczność, mistyczność;
- pesymizm – optymizm, miłość, nadzieja, bogobożność, cnotliwość, pobożność, niewinność czystość;
- dobroć, miłosierdzie, czujność, wdzięczność, cierpliwość, współczucie, szczodrość, oddanie;
- praca wewnętrzna, twórczość, dążenia, poznanie i samopoznanie, służenie;
- duchowość, zasady wewnętrzne (prawo), rozwój duchowy, więź psychologiczna, głos wewnętrzny, dogmat wewnętrzny, swoboda wewnętrzna;
- psychiczna energia, intuicja, kryzys, odczucie piękna, wartość znaczeniowa, poczucie obowiązku, zmienne stany świadomości, poczucie humoru;
- duch, życie, sztuka, czas, los, nieśmiertelność, maska, materia, piękno, kultura, droga, religia, paradoks, prawda, zagubienie – kłamstwo, dobro – zło;
- Bóg, świętość, łaska.

W systemie tych pojęć są wyraźnie widoczne perspektywy badań psychologii duchowości, szczególnie ważnej na współczesnym etapie rozwoju społecznego. Widocznie, w organizacyjnym planie, psychologia duchowości jest skazana na długie, niezależne (albo konkurujące) współlistnienie z psychologią tradycyjną. Jednakże czas zmienia stereotypy i kiedyś psychologia będzie jednolitym systemem wiedzy o człowieku, jego duszy i Duchu. Duchowość, wolność, sumienie i odpowiedzialność są prądródłem ludzkiego istnienia.

W tym znaczeniu duchowość człowieka, to nie tylko jego charakterystyka, ale i ważna właściwość osobowości i wartości (Zieliczenko, 1996, s. 9).

Wartości są wielopostaciowym zjawiskiem w zależności od punktu widzenia i metody badań. Wartość w psychologii duchowości – ważne i znaczące pozytywne właściwości przedmiotu albo rzeczywistości otaczającego nas świata, zjawisko wyboru celu, dążeń, oraz ustosunkowanie się do tego celu, doświadczenia i dojrzałości osoby, mające wysoką wartość dla człowieka dorosłego, jego działalności życiowej, bądź społeczności.

C. Matuszewicz w książce *Psychologia wartości* (1975), cytując Weiskopfa analizuje istnienie trzech pojęć wartości: naturalistycznej, humanistycznej i ontologicznej. „Ujęcie naturalistyczne polega na tym, że w badaniach wykorzystuje się wyobrażenie i pojęcia z nauk przyrodniczych. Podejście humanistyczne charakteryzuje się uwzględnieniem całokształtu doświadczenia ludzkiego wewnętrznego i zewnętrznego opierającego się nie tylko na doznaniach zmysłowych, ale także na refleksji, wczuwaniu się, przewidywaniu następstw i akceptowania wartości. Ujęcie ontologiczne charakteryzuje się transcendencją wobec doznań zmysłowych, refleksji opartych na doświadczeniu” (Matuszewicz, 1975).

Wartość w psychologii duchowości bazuje na motywacji i orientacji osoby. Orientacja wartościująca – (*orientation* – nastawienie) w psychologii oznacza pojęcia wyrażające dla osobowości otaczającej rzeczywistości, pozytywną albo negatywną ocenę wartości znaczeniowej oraz orientację w tej rzeczywistości na podstawie stosunku osobowości do zjawisk, zachodzących w wewnętrznym i zewnętrznym świecie czy system moralnych i duchowych wartości człowieka dorosłego. System odzwierciedla indywidualną osobliwość, światopogląd, spojrzenia, kulturę człowieka, oparte na wewnętrznym rozumieniu i stosunku osobowości do różnorodnych materialnych, moralnych i duchowych wartości. Wartościowe ukierunkowania mogą być ukierunkowane na osiągnięcie ideału, poszukiwanie prawdy, odrodzenie i rozwój duchowy.

Wartość określa się poprzez wartości znaczeniowe zjawisk albo przedmiotów życiowych, które odpowiadają potrzebom społeczeństwa, grup społecznych bądź osobowości, będące w stanie zadawać jej interesy i potrzeby. Będąc rezultatem ludzkiej działalności, w swojej jednolitości określają one motywy i sens postępów w zachowaniu ludzi oraz ich obraz życia.

Rozpatrując kwestię natury duchowych wartości i stosunku wartościowego, ważne jest rozgraniczenie pojęć „znaczenie” i „sens”, które, chociaż są ściśle powiązane między sobą, jednak nie są one równoprawne. Sens, w odróżnieniu od znaczenia, które wyraża to, co przedstawia sobą dany obiekt (jakie są jego obiektywne właściwości), pokazuje jakie wartości znaczeniowe posiada cokolwiek w świecie według konkretnego człowieka i jego działalności życiowej. Znaczenie jest tym, co odsłania się w przedmiocie i zjawisku poprzez system obiektywnych związków, stosunków, wspólnych działań.

Znaczenie, sens i wartość w rozwoju kreatywnego potencjału – pojęcia te są nierozłączne. Znaczenie, w wartości, odsłania element obiektywny, a sens odzwierciedla stosunek indywiduum do tego obiektywnego elementu, który akurat „tworzy” wartość. Wartość i sens powstają na podstawie wspólnej działalności świata obiektywnego i duchowych potrzeb człowieka.

W takim wypadku, istnienie wartości jest możliwe tylko w dwóch wypadkach:

1) Kiedy „coś” stanowi dla człowieka wartość, ponieważ rzeczywiście zaspokaja jego duchowe potrzeby;

2) Kiedy człowiek jest pewien, że dla tego „czegoś” właściwe jest zaspokajanie jego duchowych potrzeb.

Z tego wynika, iż istnieją dwa samodzielne typy wartości:

1. Wartości instrumentalne, które „same z siebie nie zaspokajają żadnych potrzeb, są jedynie środkiem do ich zaspokojenia.”

2. Wartości duchowe, nierozzerwalnie związane z duchowymi potrzebami człowieka.

Biorąc pod uwagę zasięg i znaczenie w działalności człowieka, wartości można przedstawić je w postaci odwróconej do góry nogami piramidy, w której są one rozmieszczone następująco:

- ogólnoludzkie – są to wartości i wartościowe orientacje, charakterystyczne dla wszystkich ludzi. Osobowość, w zgodzie z wyobrażeniami o nich, reguluje swoje zachowanie;

- społeczne – są to wartości i wartościowe ustawienia/uwarunkowania społeczności tj. ludzi określonych społecznych więzi, norm moralnych i wyznania;

- grupowe – wartości i wartościowe ustawienia odpowiedniej grupy.

Wartościowe ukierunkowania są powiązane z poziomem duchowej, osobowościowej i socjalnej dojrzałości osobowości.

Wartości społeczne – są najważniejszą charakterystyką osobowości, występującą w postaci zasady duchowości stosunku do świata, oceny i regulacji swojego rozumowania i zachowania.

Wartości duchowe są źródłem motywacji osiągnięcia dojrzałości duchowej i wzbogacenia doświadczenia duchowego osobowości. U osobowości istnieje indywidualna hierarchia osobowościowych i duchowych wartości, które są ogniwem łączącym duchową kulturę społeczeństwa i świat duchowy osobowości, są pomostem między tym, co społeczne i tym, co indywidualne.

Wartości duchowe służą za bodziec regulacji wzajemnych stosunków między ludźmi, zachowania osobowości, jego wyboru wartościowych kierunków, celem którego są nie materialne, a duchowe dobra. Wartości duchowe są uzależnione od interesów i potrzeb, świadomości i samouświadomienia osobowości, które zawierają takie ideały jak: sprawiedliwość, dobro i zło, zasady moralne, stanowiska światopoglądowe człowieka, szczególnie ważne w procesie duchowego odrodzenia osobowości.

Filozofowie rozpatrują duchowość jako wyższe wartości moralne, zdolność do poszukiwań duchowych i doskonalenie osobowości w procesie zgłębiania tajników życia.

Wartość duchową człowieka określa się na podstawie stosunku zestawienia wolności z mądrością. Zastanawiając się nad wolnością człowieka, filozof N.A. Bierdiajew podkreślał jej ciasną więź z duchem. „Duch jest nie tylko wolnością, lecz także sensem. Sens świata jest uduchowiony. Duch i duchowość przeobrażają, przekształcają, wyjawiają naturalny i historyczny świat, wnoszą do niego wolność i sens” (Bierdiajew, 1991, s. 321). Duchowy rozwój osobowości przejawia się w całkowitej samoaktualizacji jej rezerw duchowych, możliwości i doświadczeń.

Sumienie jest ważną kategorią psychologii duchowości. Sumienie jest „głosem duchowości” albo duszy, „wspólna wieść”, wiedza otrzymana „wspólnie z wiedzą kosmosu”. Jeżeli człowiek słyszy ten „głos duszy”, na podstawie intuicji, jest on duchowo ukierunkowany, a jeżeli „nie słyszy głosu” swego sumienia, mówi się o głodzie duchowym, a więc bezdusznym człowieku.

Badanie kategorii „sumienie” zapoczątkowali filozofowie. Naukowe badanie sumienia, jako osobistego współczynnika zaistniało w duchowo psychologii zorientowanej humanistycznie. Psycholodzy – humaniści badają przyczyny duchowe, leżące u podstaw duchowych cierpień osobowości, które zatraciły sumienie. Rozwój duchowy osobowości zachodzi podczas procesu poszerzania świadomości, rozwoju procesów psychicznych i wzbogacania duchowego doświadczenia człowieka. Przy tym rozwija się nie tylko pamięć, myślenie, ale i percepcja w procesie poszerzania sfery poznawczej osobowości.

Duchowość jest bardziej subiektywizowana w wewnętrznym świecie człowieka dorosłego, czym jest obiektywizowana w świecie zewnętrznym. Obiektywność ducha według Hegla trzeba rozumieć abstrakcyjnie – obrazowo (Hegel, 2002). Duchowość jak harmonia świata wewnętrznego osobowości przejawia się w zewnętrznym socjalnym świecie poprzez czyny, zachowanie i działania człowieka i, oczywiście, jej przejawienia jakby zobiektywizują się w świecie realnym. Dlatego odrodzenie i dynamika rozwoju duchowości zachodzi przede wszystkim w świecie wewnętrznym człowieka. Duchowość na podstawie duchowo-wartościowych orientacji, doświadczenia i samoaktualizacji duchowej osobowości przejawia się w jej stosunku do życia.

Odnosnie filozoficznego pytania „skąd bierze swoje korzenie prawdziwa duchowość?” Bierdiajew deliberuje: „Nie jesteśmy w stanie dokładnie określić gdzie można zaobserwować prawdziwą duchowość, nie koniecznie należy wiązać to zjawisko z postępowaniem cywilizacyjnym. Bardzo ważne jest również zrozumienie, że duchowość nie przeciwstawia się duszy i ciału, lecz opanowuje i przeistacza je. Duch jest przede wszystkim uwalniającą i przeistaczającą siłą. Człowiek o wyrazistej, głębokiej duchowości nie jest człowiekiem stroniącym od światowego życia. Jest to człowiek aktywnie uczestniczący i kształtujący życie, będący wolnym od jego wpływów.” (Bierdiajew, 1993, s. 322).

W „duchowym Ja” zawierają się trzy pierwotne podstawy: ciało, dusza i duch. Osiągnięcie harmonii między nimi prowadzi do duchowego odradzenia. W tradycji psychologii humanistycznej określa się je mianem „przeżyć wyższych”. A. Maslow zaznaczał: „praktycznie każdy doświadcza przeżyć wyższych, ale nie każdy o tym wie” (Maslow, 1971, s. 114).

Duchowość pochodząca z głębi jest siłą, stanowiącą i podtrzymującą kreatywną osobowość człowieka. Krew, dziedziczność, rasa mają tylko fenomenalne znaczenie – pisze N.A. Bierdiajew – jak i w ogóle biologiczne indywiduum. Socjologowie twierdzą, że ludzka osobowość jest formułowana przez społeczeństwo, stosunki społeczne, że zorganizowane społeczeństwo jest źródłem wyższej moralności. Jednak wynikające z niej społeczne oddziaływanie na człowieka potrzebuje przystosowania do społecznej powszedniości wymogów państwa, nacji, ukształtowanych usposobień. To, co jest najbardziej znaczące duchowo u człowieka, pochodzi nie tylko z wpływów społecznych, ale i z wnętrza osobowości. (Bierdiajew, 1993) Procesem tworzenia rozwoju duchowości osobowości jest twórczość. Filozof A.N. Bierdiajew pisał, że „głębinowe Ja” człowieka jest związane z duchowością. Duch jest syntetycznym początkiem, podtrzymującym jednolitość osobowości. Człowiek powinien cały czas odbywać proces twórczy duchowego samopoznania i samorozwoju. W tym procesie twórczym zachodzi samostworzenie” (Bierdiajew, 1993, s. 97).

Duchowość idąca z głębi jest siłą tworzącą i podtrzymującą obdarowaną nią osobowość. Duch i wolność mają osobiste znaczenie. Elementy najbardziej znaczące duchowo u człowieka, nie zawsze wypływają ze społecznych wpływów i środowiska, lecz z wnętrza samej duchowości. Twórczość często jest źródłem i mechanizmem odrodzenia duchowości.

C. Rogers, założyciel humanitarnej psychologii, twierdzi, że „(...) istnieje gwałtowna społeczna potrzeba twórczości i twórczych ludzi. Właśnie ta potrzeba tłumaczy opracowanie teorii twórczości – natury aktu twórczego, warunków jego istnienia oraz środków, sprzyjających jego pomyślnemu rozwojowi” (Rogers, 1959, s. 39).

Taka teoria może sprzyjać naukowym poszukiwaniom w tym obszarze i naprawiać go. Kiedy liczba naukowych odkryć i wynalazków zwiększa się w postępie geometrycznym, pasywny i kulturowo ograniczony człowiek nie może sobie poradzić z wracającymi ciągle pytaniami i problemami. Jeżeli jednostki genialne, grupy ludzi oraz całe nacje nie będą w stanie wyobrazić sobie, wymyślić oraz twórczo przeanalizować, w jaki nowy, lepszy sposób można doprowadzić do tych trudnych zmian – zginiemy. Jeżeli człowiek nie będzie w stanie znaleźć nowego, lepszego sposobu, aby zaadaptować się w otaczającym go świecie, tak szybko, jak szybko zmienia go nauka, nasza kultura zginie. Ceną za

brak twórczości będzie nie tylko złe przystosowanie się indywiduum oraz grupowa nerwowość, ale i całkowita zagłada całej ludzkości. Twórczość zawsze pozostawia ślad wybitnej jednostki na swoim produkcie, ale ten produkt nie jest indywiduum ani jego materiałem, jest on wynikiem stosunków między nimi.

Poznanie jak oryginalnie i efektownie ktoś przekształca sam siebie podczas psychoterapeutycznych sesji daje pewność istnienia twórczego potencjału u wszystkich ludzi. Proces twórczy jest rozumiany jako stworzenie nowego produktu, wyrastającego z jednej strony z unikatowości każdego człowieka i realizacji twórczego potencjału, a z drugiej – uwarunkowanego materiałem, zdarzeniami, duchowymi ludźmi oraz okolicznościami życia.

Warto przedstawić kilka krytycznych uwag do tego określenia. Nie ma w nim rozróżnienia na „dobrą” i „złą” twórczość. Jeden człowiek może szukać sposobów złagodzenia bólu, drugi – wymyślać nowe, bardziej wyrafinowane sposoby tortur. Te dwie czynności wydają się być przykładem twórczości, nawet jeżeli ich społeczne znaczenia są inne. Chociaż w dalszym ciągu rozpatruję te społeczne oceny, wstrzymałam się od włączenia ich do określenia z powodu ich skrajnej chwiejności. Galileusz i Kopernik dokonali odkryć, które w tamtych czasach były uważane za bluźnierstwo i zło, natomiast w naszych czasach są uważane za odkrywcze i konstruktywne.

Głównym pobudzającym motywem twórczości jest „dążenie człowieka do samorealizacji, przejawienia swoich możliwości” (Rogers, 1959, s. 409–412).

Jakie warunki odnoszące się do samego indywiduum są najbardziej związane z twórczymi czynami? C. Rogers uważa, że zaliczają się do nich:

- A. Otwarcie na doświadczenie: ekstensjonalność. Jest to przeciwstawność psychologicznej osłony. Osłona struktury własnego „Ja” przeszkadza uświadomieniu sobie niektórych doświadczeń, doświadczeń otwartych, każdy bodziec swobodnie jest przekazywany przez system nerwowy, nie zniekształca się jakimś systemem obronnym.
- B. Wewnętrzny lokus oceniania. Możliwe jest, że główny warunek twórczości zawiera się w tym, że źródło, albo lokus, oceniania znajduje się wewnątrz indywiduum. Dla osoby twórczej wartość jego tworu zależy nie od pochwały bądź krytyki innych, lecz jest ustalana przez niego samego. Czy stworzyłem coś, co mogłoby mnie zadowolić? Czy wyraża to część mnie – moje uczucia, myśli, ból oraz zachwyty? Są to jedyne pytania, które tak naprawdę coś znaczą dla twórczej jednostki albo dla każdego człowieka podczas procesu tworzenia. Nie oznacza to, że dana osoba lekceważy zdanie innych osób albo nie chce go zrozumieć. Oznacza to, że podstawa oceniania znajduje się wewnątrz niego, w reakcjach jego organizmu oraz w jego własnej ocenie produktu twórczości. Jeżeli człowiek „odczuwa”, że jego „Ja” działa, że jest to realizacja jego możliwości, które do tego momentu nie przejawiały się, a teraz są powo-

łane do życia, wtedy jego tworzenie jest „na poziomie”, jest twórcze i żadna ocena spoza niego nie może poruszyć tego niezachwianego faktu.

C. Zdolność do nadzwyczajnego łączenia elementów i pojęć. Chociaż nie jest to prawdopodobnie na tyle ważne, jak punkty A i B, ale również jest warunkiem twórczości. Zdolność ta dopuszcza spontaniczną grę z ideami, odcieniami, formami, stosunkami, jest to żonglowanie elementami oraz ułożenie z nich nieprawdopodobnych połączeń, wysunięcie zwariowanych hipotez, znajdowanie dziury w całym, obracanie różnych rzeczy w sztuczną całość. Właśnie dzięki tej spontanicznej grze – badaniu – rodzi się intuicja, twórcze postrzeganie nowego oraz znaczącego w życiu, jakby z ogromnego sklepienia tysiąca możliwości pojawia się jedna albo dwie ewaluowane formy z właściwościami, które nadają im niezmienną wartość.

C.G. Rogers pisał, że „sama natura wewnętrznych warunków twórczości polega na tym, że ich powstania nie można sprowokować, ale trzeba im sprzyjać. Farmer nie może zmusić kielka, by rósł, może tylko stworzyć warunki, które pozwolą kielkowi przejawić swoje skryte możliwości. Podobnie jest z twórczością. W jaki sposób można stworzyć warunki zewnętrzne sprzyjające wyżej opisanym warunkom wewnętrznym? Moje doświadczenie w psychoterapii skłania mnie do stwierdzenia, że tworząc warunki psychologicznej ochrony/osłony i wolności, maksymalnie zwiększamy prawdopodobieństwo przejawu twórczości” (Rogers, 1959, s. 419).

Harmoniczna percepcja świata osobowości przejawia się poprzez odbiór siebie jako jedności wewnętrznej harmonii i szczerego szczęścia. Percepcja realizuje się na podstawie harmonijnego odbioru świata zewnętrznego oraz wewnętrznego świata duchowego, jest to źródło rozwoju talentu duchowego człowieka dorosłego. „W życiu ludzi duże znaczenie odgrywa harmonia wewnętrznego spokoju, świata duchowego, otrzymywanego poprzez powrót do materii jego ciała – natury. Od dzieciństwa uczy ona ludzi współczuciu, pobudza sumienie” (Wulff, 1999, s. 14).

Badając psychologiczne zagadnienie „nieświadomości jako twórczego protoplasty świadomości” Jung badał „prawdziwą/rzeczywistą produktywność, jak źródło twórczości”: „rzeczywista produktywność – źródło, którego i tak nie można zagłuszyć. Czyżby istniały na świecie fortele, zastosowanie których mogłoby spowodować zatrzymanie duchowego rozwoju takich mistrzów jak Mozart czy Beethoven? Siła twórcza jest silniejsza od człowieka. Tam, gdzie nie jest tak, jest ona po prostu słaba i karmi miły talencik tylko w sprzyjających warunkach” (Jung, 1995, s. 129).

Ważnymi kategoriami psychologicznej duchowości są duchowe i pozbawione duchowości elementy psychiki. Kategorie te są bliskie dychotomii: „żywe

i nieżywe”, „dobro i zło”, „konstruktywne i dekonstruktywne” itp. W duchowym „dusza” swobodnie żyje, rozwija się, tworzy i realizuje się. W pozbawionym duchowości – jest ona przytłoczona, ponieważ bez życiowej energii nie jest możliwe życie duchowe i rozwój osobowości.

Skoro sensem życia duchowego jest miłość, twórcze tworzenie i kreatywny potencjał, to z brakiem duchowości związany jest brak miłości, prowadzący do zniszczenia obronnych systemów osobowości, przejawiający się w różnorodnych chorobach psychicznych. Brak duchowości jest zniekształceniem duchowości, zniekształceniem twórczości, przejawiającym się w naśladowaniu już istniejącego, natomiast duchowe jest prawdziwym twórczym początkiem.

Przejście braku duchowości w psychologii duchowości jest realizowane poprzez:

- odrodzenie potrzeby samopoznania;
- aktywność twórcza osobowości, będącą życiodajnym źródłem duchowości;
- wyjawienie rezerw twórczych, kreatywnego potencjału świata wewnętrznego osobowości.

W psychologii ważny jest również psychologiczny przejaw fałszywego doświadczenia duchowego, o którym pisze S.A. Bielorusow: „znaczące miejsce w współczesnych badaniach psychologicznych zajmują opisy różnorodnych zniekształceń doświadczenia duchowego. Podobne patologiczno-psychologiczne fenomeny powstają zarówno wewnątrz konwencyjnalnych religii, jak i wśród pseudoreligijnych kultów nowych czasów (*New Age Spirituality*)” (Bielousow, 1998).

K.D. Johnson wprowadza koncepcję teopatologii. Mowa o tych wypadkach, kiedy zachowanie osobowości w stosunku do Boga uwarunkowane jest psychopatycznymi rozstrojami. W charakterze obszernych przykładów są przytaczane zdarzenia, w których człowiek demonstruje swoją pasywność, odbierając chorobę jako karę, albo doznaje uczucia niemożliwości uzyskania przebaczenia (Johnson, 1991, s. 244–252). W artykule *Ciemna strona przekonań religijnych* P. Pruyser rozpatruje różne formy neurotyzmu w religii. Przepuszcza, że religijność może produkować neurotyczne symptomy wynikające z:

- 1) zniekształcenia odbioru rzeczywistości (*reality testing*);
- 2) regresji od normalnych procesów kognitywnych do fiksacji w archaicznych sposobach myślenia;
- 3) przeszkody konstruktywnego zwalczania agresji;
- 4) utknięcia w infantylnych stadiach poprzez fałszywie rozumiane poskromienia (pohamowania);
- 5) poparcia bezbronności z żądaniem autorytatywnego poparcia (Pruyser, 1977, s. 329–348).

Rozważając prawdziwą i pozorną duchowość N.D. Linde pisze: „Dlatego prawdziwa duchowość zawsze wyraża się w dynamice, w ciągłym poszerzaniu horyzontów, rozwoju i umiejętności pozbawia się ograniczających punktów widzenia i stereotypów. Dlatego duchowość jest rzeczą nieuchwytną, jak samo życie, nie można jej mieć, nie można nią władać, można nią tylko żyć. Dlatego duchowość jest przede wszystkim wolnością, a nie służalczością, jest to prawdziwość, nie formalizm, jest to otwartość, nie izolacja, jest to uznanie i zrozumienie pozostałych, nie tylko siebie, jest to jedność z całym różnorodnym światem i jednocześnie zachowanie swojej unikalności i wartości” (Linde, 1998, s. 120).

Rozwój duchowy zachodzi w procesie poszerzania świadomości i wzbogacenia produktywnego doświadczenia człowieka. Rozwój nie tylko pamięci, myślenia, wyobraźni, ale także poszerzenie sfery poznawczej osobowości.

Kulminacja (Akme) rozwoju duchowości u każdego człowieka ma postać indywidualną. Może to być:

- uświadomienie: „Ja – duchowego”, „Ja – realnego”, „Ja – idealnego”, „Ja – doświadczenia” i „Ja – koncepcji”;
- poznanie wyższych uczuć duchowych: wolności, sumienia, miłości i odpowiedzialności;
- zgromadzenie mądrości i formułowanie się sumienia w procesie życiowego i duchowego doświadczenia;
- samookreślenie swojego przeznaczenia i miejsca w życiu;
- rozwój twórczej indywidualności, przejawianej w twórczej zdolności do samowyrazu i tworzeniu nie tylko zewnętrznego, ale i wewnętrznego świata;
- odrodzenie duchowe, kształtowanie się, rozwój i uświadomienie sensu życia oraz powołanie przez poznanie siebie i wyższych wartości duchowych, osiągnięcie dojrzałości duchowej w procesie dorastania osobowości.

Wyższy stopień (Akme) duchowości określa się nie tyle stosunkiem do siebie, rozwojem wewnętrznego świata duchowego i odpowiedzialnością za swój los, ile przyjęciem odpowiedzialności za rozwój duchowy najbliższych i za los swojego narodu, człowieczeństwa i świata. Jeżeli wszystko to łączy się w człowieku, możliwe jest mówienie o duchowej dojrzałości osobowości, badanej jako ważne kategorie psychologii duchowości i kreatywności.

W ten sposób perspektywy rozwoju osobowości w procesie jej duchowego kształtowania się są następujące:

1. samopoznanie, uświadomienie swojego wielopostaciowego „Ja”, wyższych wartości duchowych osobowości;
2. rozwój i osiągnięcie wyższych duchowo-moralnych uczuć poszerza granice przeżyć emocjonalnych, czyniąc je głębokimi i wypełnionymi. Jest to osiągnięcie przez duchowe emocjonalne postrzeganie świata oraz współprzeżycia tj.

- kontemplacji cierpienia, współczucia innym ludziom w procesie miłosierdzia;
3. poszukiwanie sensu życia poprzez świadomość objawów życiowych i zbierania / zgromadzenia mądrości;
 4. zdobycie duchowego doświadczenia i samoaktualizacja w procesie rozwoju duchowo-twórczej indywidualności jako niepowtarzalnej, oryginalnej i unikalnej osobowości.

3.2. Zagadnienia sensu życia w strukturze potencjału człowieka

Kategoria sensu życia jest podstawowym zagadnieniem psychologii rozwoju kreatywnego potencjału i procesu dojrzałości człowieka. Historia kształtowania się pojęcia sensu życia, szczególnie w ostatnim dziesięcioleciu, świadczy o wielkim zainteresowaniu tym zagadnieniem nie tylko w środowiskach naukowych, ale i praktycznej psychologii. W literaturze przedmiotu można znaleźć dane na temat związku poczucia sensu życia z ogólnym systemem wartości, a także z wartościami duchowymi. Życie ludzkie związane z wyborem, jaki będzie miało ono kształt i jakie wartości będą w nim afirmowane, wiąże się również z nurtem chrześcijańskiej filozofii egzystencjalnej, w którym podstawą do rozważań stała się teza, że człowiek sam tworzy swoje życie, a nie jest tylko realizatorem planu przyjętego odgórnie. To właśnie filozofia chrześcijańska zwraca uwagę na wolną wolę człowieka, na możliwość kształtowania siebie samego i swojego życia.

Życie jest sensowne wtedy, kiedy posiada jakiś cel. Życie sensowne to tyle, co życie celowe, nie ma takiej możliwości, aby człowiek nie nadał swojemu życiu sensu, ponieważ potrzeba sensu jest potrzebą pierwotną, z którą człowiek się rodzi. W tym kontekście najważniejszy jest indywidualny rozwój każdego człowieka, wspinanie się po szczeblach drabinki na coraz wyższy poziom rozwoju gwarantuje nie tylko samorealizację, ale i stopniowe odnajdywanie sensu życia.

Początkowo poglądy psychologów na temat sensu życia opierały się na przekonaniach filozofów, później sens życia zaczął pojawiać się jako jeden z bocznych tematów w koncepcjach między innymi Alfreda Adlera (1929) i Gordona Allporta (1961). Według G. Allporta człowiek w swoim życiu doświadcza wielu przeciwstawnych pragnień i dążeń, czuje się w tym wszystkim osamotniony, co może wpływać na powstanie problemów ze zrozumieniem własnego istnienia. Może rozwiązać te problemy w tzw. „jedności interpersonalnej”, czyli w złączeniu się w miłości z drugim człowiekiem. Sensem życia jest innymi słowy

osiągnięcie dojrzałej osobowości, odrębnej od innych, i zintegrowanej, a może się to dokonać poprzez „jedność interpersonalną” (Allport, 1961).

C.R. Rogers (1959) nie mówi bezpośrednio o sensie ludzkiego istnienia, jednak proces samoaktualizacji ma wiele wspólnego z procesem tworzenia sensu. Oba procesy wymagają od człowieka spojrzenia we własne wnętrze i poszukiwaniu, w oparciu o introspekcję, własnej drogi ku szczytowi rozwoju. Odnalezienie tej drogi może być odczuwane jako potrzeba lub wartość, która z czasem staje się celem życia człowieka; nie tylko wartości obecne w społeczeństwie mogą sprzyjać lub hamować rozwój.

Abraham Maslow zaproponował również system wartości człowieka, których realizacja prowadzi do rozwoju. Sensowność to jedna z wymienionych przez niego wartości – jeżeli nie zostanie zrealizowana, to powstaje poczucie bezsensu, co z kolei może doprowadzić do rozpacz, braku sensu życia. Tak więc i w koncepcji Maslowa znalazło się miejsce dla rozważań związanych z bytem ludzkim, którego istota sprowadza się raczej do motywacji i potrzeb duchowych (Maslow, 1971).

Poszukiwanie wartości i życiowych celów, które wychodziłyby poza egoistyczne potrzeby i koncentrowałyby się na innych ludziach, jest związane z noetycznym (z greckiego *noetikós* – dosł. „dotyczący poznania intelektualnego”) wymiarem osobowości w koncepcji V.E. Frankla – twórcy logoterapii, czyli terapii związanej z tworzeniem sensu życia. Logoterapia nie narzuca określonego sensu, lecz zmierza do tego, aby człowiek sam odkrył sens swojego życia. Frankl podstawową potrzebę ludzką, jaką jest odnalezienie sensu życia, nazywa w swojej koncepcji metapotrzebą, związaną z noetycznym wymiarem doznań (Frankl, 2009).

Życie w teorii Frankla rozumiane jest raz jako dane nam jestestwo ludzkie, a raz jako zadany nam byt, który powinniśmy ukształtować i za który jesteśmy odpowiedzialni. Takie rozumienie życia pozwala na analizę sensu życia tylko w odniesieniu do konkretnej jednostki, która na „zadania życia” odpowiedziała w indywidualny, swoisty sposób. Sens życia w koncepcji Frankla jest związany z noetycznym poziomem funkcjonowania. Według Frankla, życie człowieka realizuje się bowiem na trzech poziomach: somatycznym i psychicznym, które wspólne są ludziom i zwierzętom, i noetycznym – specyficznym tylko dla ludzi. Jest to poziom osiągany w procesie rozwoju ontogenetycznego, począwszy od rozwoju świadomości i samowiedzy. W miarę rozwoju możliwości fizycznych oraz procesów i mechanizmów psychicznych osobowości, umacniają się noetyczne: refleksja egzystencjalna, zdolność do dystansu wobec siebie i transcendencji ku wartościom, poczucie godności i wolności. U człowieka dojrzałego kompetencje noetyczne mogą osiągnąć poziom, który umożliwia przekraczanie ograniczeń wynikających z potrzeb somatycznych i psychicznych.

W koncepcji Frankla wymienione są procesy poznawcze i mechanizmy motywacyjne charakterystyczne dla człowieka. Według niego tym, co motywuje człowieka do funkcjonowania w taki właśnie sposób, jest chęć poczucia sensu życia i tego, co nas otacza, a także sensu siebie samego. Człowiek dąży do tego, aby jego życie miało sens, a poczucie bezsensu odczuwane jest jako coś przykre i mogącego powodować niebezpieczne skutki w postaci zaburzeń nerwicowych i depresyjnych.

Według Frankla człowiek codziennie nadaje sens poszczególnym sytuacjom, ustala swój system wartości, z którymi się zgadza i które uznaje, ale dokonuje również refleksji nad życiem, porównując i rozpatrując je w odniesieniu do tych wartości i sytuacji. Każdy człowiek dokonuje wyborów, podejmuje decyzje i konkretne działania, robi to świadomie i z pełną odpowiedzialnością i tylko taki wolny w swoim działaniu człowiek może poszukiwać sensu życia. Człowiek nie może być twórcą sensu, nie może powiedzieć sobie: „od dzisiaj najważniejsza jest dla mnie praca i to dla tej wartości będę żył, i to ona będzie dawała mi poczucie sensu życia”, ale też nikt inny oprócz człowieka nie może uczestniczyć w poszukiwaniu i odnajdywaniu sensu (Frankl, 2009). Tak więc, chęć poczucia sensu życia jest mechanizmem zarówno motywacyjnym, jak i rozwojowym, który spełnia się przez realizację afirmowanych wartości we własnym życiu. Sens życia polega na możliwości dokonywania wyborów. „Życie można realizować tylko tu i teraz, co wynika ze stwierdzenia, że sens życia tkwi w samym życiu” (Konarska, 2002).

Człowiek silnie dąży do odnalezienia sensu i może uczynić to trzema drogami:

- po pierwsze, może znaleźć sens w działaniu, w stworzeniu czegoś;
- po drugie, może widzieć sens w przeżywaniu czegoś i znaleźć sens w tym, żeby kogoś kochać.
- po trzecie, także w beznadziejnej sytuacji można odnaleźć sens; można to wyjaśnić tym, że poznając negatywne strony człowieczej egzystencji, czyli osobiście doświadczając tragicznej triady obejmującej cierpienie, winę i śmierć, można przekształcić je w coś pozytywnego, w osiągnięcie sukcesu, jeżeli podchodzimy do nich z prawidłowej pozycji i z adekwatnymi postanowieniami.

Z powyższych rozważań można wysunąć wniosek, że ludzkie życie zawsze niesie ze sobą okazję do odnalezienia sensu, każda sytuacja, nawet ta związana z cierpieniem, może przynieść nowe spojrzenie na życie i jego sens. To, w jaki sposób zinterpretujemy i wykorzystamy daną sytuację, zależy między innymi od samego człowieka i od sytuacji, która jest niepowtarzalna.

W całej teorii Frankla widoczne jest rozumienie sensu życia jako ciągłego poszukiwania, jako ciągłego odpowiadania na zadania życia i w tym kontekście

można przyjąć, że nie ma takiego momentu, kiedy sens życia jest odnaleziony raz na zawsze. Z drugiej strony należy zwrócić uwagę na pojawiającą się około 40. roku życia pewną stabilność sensu życia. W jego koncepcji człowiek, poprzez dokonanie wyboru wartości i celów, próbuje odpowiedzieć na zadania i pytania, jakie stawia mu życie, realizując jednocześnie swoje człowieczeństwo.

Według Frankla, człowiek może poszukiwać sensu życia poprzez pracę, tworzenie dzieł, czyli działanie, poprzez doświadczanie wartości, czyli przyjmowanie tego, co świat oferuje i daje, lub poprzez zajmowanie odpowiedniej postawy w sytuacji, kiedy spotyka nas choroba, kalectwo, czy inny rodzaj cierpienia. Jak pisze: „człowiek nie istnieje bowiem po to, by być, ale po to, by się stawać. Staje się zaś poprzez podejmowanie odpowiednich decyzji, których wymaga od niego życie” (Frankl, 2009).

Według A. Masłowa o tym, jaki jest system wartości danego człowieka, możemy dowiedzieć się z przekonań, gustów i wyborów, jakie są przez niego przejawiane. U Masłowa (1971) i Rogersa (1959) sens życia związany jest z samoaktualizacją. Aby zrealizować potrzeby wyższego rzędu, człowiek musi zaakceptować takie wartości, jak godność i wolność osobista, a także jednostkowość i odrębność każdego człowieka. Afirmacja tych wartości jest równoznaczna ze zdobyciem możliwości odnalezienia sensu życia.

Logoterapia znalazła licznych zwolenników. Jednym z nich jest Kazimierz Popielski, który na niej opiera swoje dociekania i rozważania o sensie życia człowieka. Popielski tworzył swoją koncepcję opierając się na koncepcji V.E. Frankla. Dlatego również u Popielskiego sens życia jest podstawą rozwoju osobowościowego. Również „noetyczny wymiar osobowości” – zaproponowany przez niego konstrukt teoretyczny – opiera się na Franklowskim podziale na aspekt fizyczny, psychiczny i noetyczny życia człowieka. W skład osobowości, oprócz właściwości wynikających z wymiarów somatycznego i psychicznego, wchodzi również właściwości typowo ludzkie, należące do wymiaru noetycznego (Popielski, 2008).

Dopełnieniem psychologicznego postrzegania sensu życia jest postrzeganie socjologiczne, w którym do indywidualnego wymiaru sensu życia dodaje się wymiar społeczno-kulturowy. Nie sposób z życia człowieka wyeliminować czynników makrospołecznych – ważnego źródła sensu życia i pozytywnego doświadczania wartości. Sens życia konstytuuje się w komunikacji społecznej, w relacjach z innymi ludźmi. Jednostka przeżywa go, gdy wychodzi poza siebie, poświęca się dla innych, daje swoje dobro i prawdę innym (Popielski, 2008). Problematyka zawarta w tej pracy jest wskazaniem na szczególne znaczenie wartości i sensu w procesie bycia i stawania się człowieka oraz w jego jednostkowej, społecznej i kulturowej egzystencji. Podczas życia człowieka między tymi

wymiarami zachodzą liczne relacje. „Z logoteoretycznej koncepcji egzystencji wynika również całościowe ujęcie człowieka, które uwzględnia jego podmiotową właściwość i aktywność włączoną w proces kształtowania struktury osobowości i indywidualnej egzystencji” (Konarska, 2002). Człowiek w tej koncepcji jest aktywizatorem zachowań związanych z mechanizmami motywacyjnymi – oznacza to, że sama motywacja nie wystarcza, aby człowiek rozpoczął jakieś działanie, poza tym wpływa na proces wchodzenia w relacje ze światem zewnętrznym. Niepodważalny jest też udział samego człowieka w kształtowaniu się jego osobowości.

Rollo May (1975; 1950; 1953; 1967; 1969; 1983, 1991), zajmuje się głównie utratą własnej tożsamości w momencie, kiedy zagrożone są wartości, które człowiek utożsamia z własnym życiem. W takiej sytuacji człowiek może odczuwać niepokój i lęk, a może stać się tak w każdym momencie życia. Zagrożenie poczucia tożsamości może dotyczyć konkretnego człowieka lub całej społeczności. Szczególnie w momencie przemian społecznych, kiedy całe systemy wartości ulegają zmianie, a tradycyjne sposoby zachowania, dające do tej pory poczucie stabilizacji, utraciły swoje funkcje, ponieważ stały się niepotrzebne i niefunkcjonalne. W takim momencie każdy człowiek może czuć się nie tylko zagubiony, z niepokojem patrzeć w przyszłość, może mieć również problem z odpowiedzią na pytanie: kim jestem i czego szukam? Szczególnie ważne, i to nie tylko w momentach społecznych zmian, jest pytanie: czego szukam? May uważa bowiem, że w procesie rozumienia człowieka jest to kluczowe pytanie. Jeżeli będziemy wiedzieli do czego dany człowiek dąży, będziemy mogli go zrozumieć.

Każdy człowiek jest bowiem niepowtarzalny. Ważne jest, aby sam człowiek zdawał sobie z tego sprawę, aby umiał odróżnić „ja” od „nie ja” i aby dokonał wyboru, w jaki sposób pragnie istnieć, jaki model życia wybiera. W procesie wyboru sposobu istnienia kluczowym momentem jest uświadomienie sobie jego skończoności – wtedy aktualizuje się poczucie obecnego istnienia.

Podsumowując, należy wykreślić kilka tez, które powstały na temat człowieka w trakcie rozwoju tej filozofii, a mianowicie: człowiek posiada zdolność do samoświadomości, a także uświadomienia sobie swoich działań i zachowań, człowiek ma wolną wolę i potrafi decydować o kształcie swojego życia i dokonywać wyborów, człowiek ponosi odpowiedzialność za dokonane wybory i jest tego świadomy.

Odnajdywanie sensu Kazimierz Dąbrowski w swojej teorii dezintegracji pozytywnej (TDP) pisze, że: „dążenie do rozwoju (samorealizacja) jest najsilniejszym dążeniem człowieka, dającym największe poczucie szczęścia, pomimo że samorealizacja bywa opłacana trudnościami i cierpieniem” (Dąbrowski, 2000).

Dojrzała osobowość przejawia altruistyczne postawy. Jest życzliwa, sympatyczna, potrafi współodczuwać i poświęcić się dla drugiego człowieka.

Proces rozwoju i dochodzenia do coraz wyższego etapu rozwoju (Akme) wymaga wielu wyrzeczeń i przewartościowań, ale jest dojrzewaniem ku wartościom wyższym. Jeżeli człowiek będzie cierpiał, przeżywał duchowe rozterki, będzie to cena, jaką trzeba zapłacić za przejście na coraz wyższy poziom rozwoju i coraz lepsze rozumienie sensu życia – do rozwoju osoby konieczne są bowiem fazy dezintegracyjne, podczas których człowiek odczuwa niepokój, lęk, rozbitcie, poczucie winy, jest rozdrażniony i nadpobudliwy, nie wierzy w siebie i we własne umiejętności oraz jest zmuszony dokonać wewnętrznych zmian i przekształceń.

Dezintegracja (Dąbrowski, 2000) może zmierzać w dwóch kierunkach: w górę i w dół. Jeżeli kierunek dezintegracji zmierza w górę, to człowiek znajduje się na drodze integracji wtórnej, która jest poziomem życia charakterystycznym dla niego, łącząc go z uczuciami wyższymi, postawami społecznymi, moralnością, itp., jeżeli dezintegracja jest negatywna, to znaczy zmierza w dół, człowiek znajduje się na poziomie integracji pierwotnej, prymitywnej, która prowadzi do rozwoju zachowań patologicznych.

Czesław Matuszewicz dokonuje kilku interpretacji sensu życia: jako wybieranie wartości społecznych i moralnych, jako potrzebę rozumienia zdarzeń, jako włączanie się w mechanizmy życia społecznego, jako atrakcyjność życia związaną z doznawaniem wrażeń, jako możliwość kontynuowania dzieła osobniczego lub dzieła ludzkości w perspektywie śmierci, jako ukierunkowanie na osiągnięcie określonego celu, jako subiektywne poczucie własnej wartości (Matuszewicz, 1975).

Duże znaczenie poczucia sensu życia w procesie rozwoju osobowości podkreśla również Kazimierz Obuchowski. W jego koncepcji sens życia jest rozumiany jako świadome ustosunkowanie się do własnej aktywności i jej sensu, który powinien być postrzegany jako jej nadrzędna wartość. W koncepcji Obuchowskiego pojawia się termin „potrzeba sensu życia” (Obuchowski, 2000). Według tego psychologa jest to potrzeba rozwijana w ciągu życia człowieka w trzech następujących po sobie fazach.

1. Faza pierwsza związana jest z przyjmowaniem za swoje gotowych wzorów osobowości, czyli tzw. identyfikacja. Są to zachowania wystarczające do zaspokojenia potrzeby sensu życia.
2. W drugiej fazie, aby utrzymać stan zaspokojenia potrzeby, człowiek tworzy własne koncepcje sensu, nie biorąc na razie po uwagę okoliczności życia codziennego.
3. W trzeciej fazie koncepcje sensu życia krystalizują się i stają się konkretniejsze, człowieka zaczyna interesować sens konkretnej aktywności

i konkretnego działania, głównie tego związanego z jego osobą. W koncepcji Obuchowskiego potrzeba sensu życia jest potrzebą obejmującą wiele ludzkich potrzeb łącznie z potrzebą samorozwoju (Obuchowski, 2000).

Obuchowski podczas trwania życia i realizowania jego zadań dopuszcza pewne zmiany w osobowości, aczkolwiek podkreśla, że aby te zadania móc realizować, człowiek musi dysponować osobowością dojrzałą. Nie każde zadanie, jakie realizuje jednostka, przynosi korzystne rezultaty dla rozwoju osobowości, nawet jeżeli są to zadania, które człowiek podejmuje uznając je za wyznaczające jego sens życia. Mogą to być bowiem zadania niewymagające od człowieka niczego poza adaptacją do danego stanu rzeczy. W większości przypadków jednak zadania wyznaczane przez sens życia wspomagają proces rozwoju osobowości.

Józef Pieter uważa, że sens życia to jedna z najważniejszych potrzeb człowieka (Pieter, 1933). Jest ona rezultatem specyficznego dla człowieka ukierunkowania, uporządkowania życia. Ludzka egzystencja musi zawierać w sobie element uporządkowania i reguły, które tym porządkiem kierują. Człowiek chce wiedzieć dlaczego i w jakim kierunku podąża, czyli jaki jest sens jego życia. Podstaw potrzeby sensu życia Pieter poszukuje w naturalnych potrzebach poznawczych.

Janusz Reykowski, twórca Regulacyjnej Teorii Osobowości, w swoich rozważaniach na temat rozwoju osobowości zawarł elementy związane z poczuciem istoty życia człowieka (Reykowski, 1992).

W odróżnieniu od Józefa Pietery czy Kazimierza Obuchowskiego, Reykowski rozumiał sens życia nie jako potrzebę, ale jako składnik doskonalenia się osobowości. „Samodoskonalenie się osobowości dokonuje się w dążeniu do celów, zaspokajaniu pragnień, ale i w umiejętności określania planów. Każdy człowiek w toku rozwoju osobowości wybiera określony światopogląd, tworzy system wartości, którymi będzie kierował się w życiu, krystalizuje emocjonalny stosunek do siebie samego i innych ludzi, co z kolei daje obraz własnej osoby, czyli odpowiedź na pytanie, jaki jestem i do czego dążę. Jest to pewnego rodzaju stymulacja do określonego sposobu zachowania się i do podejmowania działania, wyniki tego działania podlegają ocenie, ale sam człowiek również dokonuje pod ich wpływem samosądu.”

U Reykowskiego odnajdujemy pojęcie samodoskonalenia się będące wyjaśnieniem procesu realizacji sensu życia. W jego koncepcji osobowość integruje i reguluje wszystkie czynności człowieka, wykorzystując do tego celu informacje ze struktur poznawczych oraz mechanizmów emocjonalnych, łącznie z mechanizmami odpowiadającymi za popędową siłę motywacyjną. Osobowość rozwija się dzięki tworzeniu odpowiedniej wizji świata. „Sens życia staje się integralną

częścią osobowości dzięki dokonywaniu wyborów i określaniu celów” (Reykowski, 1992).

Badania nad rozwojem kreatywnego potencjału i sensem życia cieszą się wśród psychologów dość dużą popularnością przede wszystkim dlatego, że utrata sensu życia może nieść ze sobą bardzo poważne konsekwencje w rozwoju kreatywnego potencjału. Dlatego też większość badań skoncentrowana jest na wystąpieniu zjawiska bezsensu w sytuacji kryzysowej czy patologicznej. Na temat wkładu poczucia sensu życia w rozwój kreatywnego potencjału osoby w ciągu jej życia mamy mało wiedzy empirycznej.

Podstawową sprawą jest zrozumienie wpływu poczucia sensu życia na rozwój kreatywnego potencjału osobowości. Dlatego zagadnienie sensu życia pojawia się prawie we wszystkich teoriach rozwoju osobowości – A. Maslow, V. Frankl, A. Adler, K. Dąbrowski podkreślają, że im wyższy poziom rozwoju osobowego człowieka, tym lepsze rozumienie istoty własnej egzystencji i tym wyższy poziom poczucia sensu życia.

U Frankla i Dąbrowskiego człowiek ciągle poszukuje sensu swojego istnienia. Przejście na kolejny etap rozwoju pozwala na lepsze zrozumienie istoty egzystencji, ale też nie jest zakończeniem podróży człowieka. Człowiek nigdy nie osiąga bowiem *ad quem*, zawsze po jakimś czasie zacznie odczuwać niedosyt, pustkę, a nawet bezsens i wyrusza w dalszą drogę, osiągając coraz wyższe etapy rozwoju osobowości. Alfred Adler również uważa, że głównym motywem jest dążenie do doskonałości, które może dać jednostce poczucie sensu życia (Adler, 1929).

Pojęcie potrzeby w kontekście zagadnienia sensu życia nabiera szczególnego znaczenia, kiedy rzecz dotyczy takich potrzeb, których realizacja wspomaga zachowania związane z podejmowaniem ryzyka, ze zwiększaniem wymagań stawianych samemu sobie, czyli takich, które przynoszą rozwój, samorealizację, zadowolenie i satysfakcję z własnej egzystencji. Łatwo jest sobie wyobrazić jak negatywne konsekwencje może przynieść człowiekowi niezaspokojenie tych potrzeb. Przejawiałby on zachowania, które w ogólnym rozrachunku doprowadziłyby do niezadowolenia z życia.

Potrzeba to również pewien spójnik między systemem wartości a sensem życia, bowiem to na bazie zaspokojenia lub niedoboru potrzeb człowiek stwarza swój własny system wartości, który ustala, co jest dla niego ważne, a co najważniejsze i w ten sposób ustosunkowuje się do własnych potrzeb. Żadna wartość przyjęta przez człowieka nie może od początku posiadać statusu wartości naczelnej ponieważ wybór wartości wiodącej należy do człowieka.

Poszukiwanie własnego systemu wartości jest jednym z elementów samorozwoju i prób odnalezienia swojego miejsca w świecie. Istotną rolę w tym procesie

spełnia zdolność do oceny samego siebie, czyli umiejętność umiejscowienia siebie w hierarchii ogólnych wartości. Poczucie własnej wartości może ona zmieniać na plus lub na minus. Jednakże sytuacje, w których człowiek jest narażony na obniżenie poczucia własnej wartości, są dla niego mało pociągające. Odwrotnie jest z sytuacjami, w których poczucie własnej wartości może zmienić się na plus. W tym momencie pojawia się związek między poczuciem własnej wartości a potrzebą osiągnięć, która w tym przypadku pełni funkcję usługową.

Działania podejmowane w związku z potrzebą osiągnięć mają swoje źródło w chęci utrzymania poczucia własnej wartości. W społeczeństwie osoby mające dużą potrzebę osiągnięć uznawane są za osoby ambitne, a ambitny, to w naszej kulturze twórczy, posiadający stabilny system wartości, konsekwentny, dążący do realizacji celu oraz posiadający dobre mniemanie na temat własnej osoby. Poczucie własnej wartości to element samowiedzy człowieka. Informacje, jakie człowiek posiada na temat własnej osoby są bardzo ważne, ponieważ pozwalają one na mniej lub bardziej sprawne działanie, które z kolei wpływa na zakres i rodzaj pojawiających się emocji i doświadczeń związanych z życiem społecznym. Doświadczenia emocjonalne i społeczne wpływają z kolei na kształt osobowości człowieka.

Jeżeli człowiek akceptuje siebie, a ocena własnej osoby jest pozytywna, to znajduje się na najlepszej drodze do ukształtowania takich cech, jak pewność siebie, rzetelność, uczciwa ocena siebie samego i swoich stosunków z innymi, poczucie godności, co w efekcie daje osobę dobrze przystosowaną. Jeżeli człowiek nie akceptuje siebie takim, jakim jest, to posiada skłonności do zaniżonej samooceny. Taki człowiek nie wierzy we własne umiejętności, ma poczucie niższości i nie spełniania podstawowych wymagań społeczeństwa, co utrudnia mu nawiązanie prawidłowych relacji interpersonalnych. Jest bardzo wrażliwy na krytykę, dlatego woli nie brać udziału w sytuacjach, w których jego działania mogłyby być oceniane przez innych. Zwykle jest to osoba nieprzystosowana zarówno pod względem społecznym, ponieważ unika kontaktów z innymi, jak i psychologicznym, ponieważ takie cechy sprzyjają powstawaniu neurotycznych cech osobowości. Jeżeli samoocena jest zaniżona, to człowiek może izolować się od społeczeństwa, co w konsekwencji może spowodować destrukcję potrzeby sensu życia i rozpoczęcie procesu samozniszczenia w postaci wpadnięcia w nałóg, z samobójstwem włącznie.

Relacje interpersonalne mają duży wpływ na to, w jaki sposób oceniamy swoją osobę. W szczególności chodzi o implikowane przez te relacje emocjonalne stany, nastawienia czy postawy. Głównie chodzi tutaj o nastawienia i postawy innych ludzi do nas. Jeżeli mowa o innych ludziach, to nie należy zapominać, że każdy człowiek posiada w swoim najbliższym otoczeniu, tzw. ludzi znaczących, których ocena naszej osoby jest szczególnie ważna.

W teoriach humanistycznych samoocena jest wyrazem nadawania wartości działaniom. Jeżeli proces rozwoju z różnych przyczyn jest zakłócony, to również zakłócona jest wizja świata, a dobre funkcjonowanie w tym świecie staje się mało prawdopodobne. Pojawia się wyraźna różnica między tym, co człowiek osiągnął, a tym, co było jego zamierzeniem. W takiej sytuacji człowiek zaczyna zastanawiać się, czy wybrane cele rzeczywiście posiadały dla niego taką wartość, a także pojawia się refleksja na temat własnej osoby i efektywności działania.

Podsumowując, można powiedzieć, że w koncepcjach nurtu psychologii humanistycznej, w której samorealizacja staje się celem i wartością życia, pozytywna samoocena łącząca się z samorealizacją nabiera szczególnego znaczenia. W inny sposób drogę do pełnego rozwoju widzą „zwolennicy”, dla których życie bez konfliktów, w pełnej zgodzie z obowiązującymi normami i kulturą nie jest pełnowartościowym życiem. Jedyna droga do samorealizacji wiedzie poprzez pełne rozwijanie kreatywnego potencjału i własnej indywidualności, nawet jeżeli proces ten wymaga przeciwstawienia się ogólnym zasadom i normom. Negatywna ocena społeczeństwa, która w takiej sytuacji jest bardzo prawdopodobna, może obniżyć samoocenę, a głównym zadaniem w sytuacji obniżonej samooceny jest wyjście z niej obronną ręką.

Rozwój samooceny w trakcie trwania życia przebiega etapowo. Najwyższym etapem rozwoju samooceny jest samoocena dojrzała, w której człowiek jest w stanie krytycznie spojrzeć na siebie, uczciwie przyznając się zarówno do swoich słabych, jak i mocnych stron. Nie każdy człowiek osiąga ten etap rozwoju samooceny, niektórzy zatrzymują się na etapach wcześniejszych, nie idąc dalej. Najbardziej burzliwym etapem rozwoju samooceny jest okres dorastania.

Reasumując, należy jeszcze raz podkreślić, iż zagadnienie sensu życia nie może być rozpatrywane bez uwzględnienia kontekstu społecznego i psychologicznego. Niezaprzeczalne jest również wzajemne przenikanie się obu tych kontekstów. Tak szerokie spojrzenie na zagadnienie poczucia sensu życia sprawia, że jest ono bardziej zrozumiałe, ale też pokazuje jego skomplikowaną naturę.

Poszukiwanie i uświadomienie sobie strategii sensu życia w rozwoju kreatywnego potencjału i duchowości to długotrwała droga jednostki i dosyć trudne zadanie. Czasami przeznacza się na to wiele lat życia. Uświadamiając sobie sens swojego życia, człowiek poznaje siebie i swoje życiowe przeznaczenie.

Psychologiczne strategie i główne pytanie o sens życia stawiane są przez cały okres dojrzewania osobowości. Na początku każde życie jest jak horyzont – im bliżej chcemy podejść, tym bardziej się od nas oddala. Pod koniec życia większość to nasze doświadczenie, postępowanie i przeżycia, które nagromadziliśmy na swojej życiowej drodze. Człowiek jest podobny do rzeźbiarza, który pracuje nad bezforemnym kamieniem, po to, aby ta materia przybrała formę. Człowiek

tworzy swoje życie z takiego materiału, jaki dany mu jest „z góry”: w procesie rozwoju kreatywnego, przeżywaniu albo w cierpieniu, człowiek tworzy wartości własnego życia. Każdy człowiek w miarę swoich sił formułuje wartości twórczości, czy wartości przeżywania, czy wartości stosunków.

Poszukiwanie sensu życia zawsze łączy się z pojęciem doli, losu człowieka. Czym jest los? Los to jakby podarunek „z góry”, albo coś przez nas tworzonego. W tym problemie ludzkiego losu znowu stykamy się z większą liczbą pytań niż odpowiedzi. V.E. Frankl tak traktuje to pojęcie: „Los może być przedstawiony człowiekowi w trzech pryncypialnych formach:

- jako jego egzystencjalna skłonność lub naturalny dar;
- jako sytuacja, czyli całość zewnętrznego otoczenia człowieka;
- jako współdziałanie skłonności i sytuacji, które formują pozycję człowieka” (Frankl, 2009).

Człowiek zajmuje jakąś pozycję w ustosunkowaniu się do stwierdzeń „dlaczego?” I oznacza to, że to on formuje stosunki. Zając pozycję albo ustosunkować się do „dlaczego?” – to pytanie o wolny wybór. Dowodem tego wydaje się być fakt, że człowiek ma możliwość zmienić swoją pozycję, zmienić swoje stosunki. Zmiana pozycji w tym sensie łączy się z tym wszystkim, co nazywamy formowaniem siebie i samorozwojem.

Techniki samorozwoju kreatywnego potencjału i poznania najważniejszego przeznaczenia w swoim życiu i uświadomienie sobie dróg jego realizacji to dosyć trudne zadanie. Czasami poświęca się temu wiele lat życia. Indyjscy mędrcy uważają, że aby wcielić w życie swoje wyższe przeznaczenie, koniecznie trzeba poznać najważniejsze wartości przyrody, takie jak: przyczynowo-skutkowe prawidłowości rozwoju człowieka, ewolucyjny i duchowy rozwój, plany udoskonalenia jedności, źródła życiowej energii, które znajdują się w delikatnym świecie zewnętrznym i wewnętrznym, i są odczuwane jako energetyczna siła, intuicja, która doprowadza do osobistych i społecznych odkryć. Głównymi kryteriami poprawności tych odkryć i wyboru odpowiedniej drogi życiowej wydaje się być sumienie. Przy braku sumienia nie możesz zorientować się nie tylko w złożonych, ale i w prostych pytaniach, które zawsze będzie podrzucać ci życie.

Od czego więc zacząć poznanie i uświadomienie sobie swojego najwyższego przeznaczenia, czyli sensu swojego życia? Po pierwsze od pytań, które koniecznie należy zadać, nie tylko innym, lecz również samemu sobie. Konieczne jest też uświadomienie sobie, że nie ma uniwersalnych pytań, pytania są różne, jak różni są ludzie. Pytania, które zadaje sobie człowiek, by zaspokoić swoje bytowe potrzeby, nie mają nic wspólnego z poznaniem sensu życia.

Do poznania sensu życia i rozwoju kreatywnego potencjału człowieka są ważne następujące pytania:

- o sens ludzkiego życia w ogóle i o jego różne scenariusze;
- o duchowość jako wyższe źródło energii wewnętrznego świata człowieka i o duchowy rozwój;
- o sumienie, które wiedzie nas do głębokiego poznania swojej istoty i szczytu duchowości.
- o dług i odpowiedzialność przed tymi, którzy bezpośrednio lub pośrednio pomagali osobowości w pojęciu tego świata i jego udoskonalenia. Dzięki pomocy innych osobowość znalazła swoje przeznaczenie jako sens życia;
- o kreatywność potencjału indywidualności i niepowtarzalność osobowości.
- o swoje życiowe doświadczenie, które pomaga realizować pomysły i plany, i dalej samoaktualizować się w wewnętrznym świecie.

Duchowo wypełnione odpowiedzi na te pytania przyczyniają się do duchowego rozwoju i poznania sensu życia.

3.3. Kryzys duchowości i rozwój kreatywnego potencjału

Kryzys – etap przejściowy rdzennych przemian strategii rozwoju osobowości charakteryzujący się gwałtownymi, społeczno-psychicznymi jakościowymi przekształceniami. Proces przejścia osobowości do nowego, wiekowego albo duchowego poziomu rozwoju kreatywnego potencjału często związany jest z poszerzeniem stosunkowo ostrych sprzeczności między tradycyjnymi, wcześniej sformułowanymi poglądami, wzorami a nowymi współzależnościami z otaczającym światem i powstałymi możliwościami zmiany czegokolwiek, mającymi na celu przekształcenie osobowości.

Współczesne teorie kryzysu czerpią w dużej mierze z klasycznych ujęć Lindemanna (1944), Janisa (1958) i Caplana (1964). „Istotą tej teorii jest jej aspekt rozwojowy, gdyż opiera się na założeniu, że osobowość człowieka kształtuje się pod wpływem stresu nie stopniowo, ale skokowo, tj. od kryzysu do kryzysu” (Caplan, 1964, s. 36). Zdaniem Caplana każdy okres w życiu charakteryzuje się specyficzną dynamiką i łączy się z określonymi sytuacjami kryzysowymi, „które człowiek musi rozwiązać sam, na podstawie aktualnych możliwości wyznaczonych poziomem dojrzałości biologicznej, psychologicznej i społecznej lub powinien szukać wsparcia” (Caplan, 1964, s. 37).

W teorii tej ważne jest pozytywne znaczenie kryzysu, który Caplan traktuje jako szansę rozwoju i samodoskonalenia. Podobny wydzźwięk ma teoria dezintegracji pozytywnej Dąbrowskiego. Podobnie, jak w teorii kryzysów, ma ona charakter rozwojowy i jest związana z sytuacjami pojawiającymi się w danych okresach naszego życia.

Również Dąbrowski uważa, że stan dezintegracji wiąże się z późniejszą integracją osobowości na wyższym poziomie, a co za tym idzie, zapewnia rozwój jednostki. „Kryzysy pojawiają się w fazach przejściowych [...] i mają własne prawidłowości. To, co niedawno było jeszcze ważne i wydawało się niezawodne, musi stanąć pod znakiem zapytania. Powiększa się frustracja, coraz bardziej narasta niepokój. Początkowo nowe wyobrażenia celów jawią się jeszcze niejasno oraz bardziej w formie krytyki zastanej sytuacji niż nowych idei i planów” (Dąbrowski, 2000, s. 21).

W procesie kryzysu duchowego kreatywny potencjał nadaje nowy sens tradycyjnym spojrzeniom i światopoglądom, przekształcając się w znaczeniowe struktury samoświadomości i następuje zwrócenie się człowieka ku nowym życiowym perspektywom, prowadzącym do jakościowej zmiany kreatywnego potencjału, wzajemnych stosunków osobowości z otaczającym ją światem czy innymi ludźmi.

Kryzys duchowy charakteryzuje się okresem niezadowolenia, wewnętrznej pustki, brakiem perspektyw, samotnością, niepowodzeniami, niewiarą we własne siły i możliwości, niemożnością kochania innych, utraceniem sensu życia. Kryzys duchowy jest stanem wewnętrznych sprzeczności wielopostaciowego „Ja” w strukturze osobowości, związany jest z jej wewnętrzną pustką i głębokimi przeżyciami albo utratą sensu życia.

Kryzys duchowy można porównać do „błądzenia po omacku” i (nieokreślonym) poszukiwaniem sensu swojego celu. I jeżeli osobowość zacznie uświadamiać go sobie, powstaje przed nią możliwość wyboru kierunku rozwoju duchowego.

Duchowość stanowi potencjał psychologicznego rozwoju człowieka dorosłego. Ale rozwój duchowy związany jest z kryzysowymi stanami osobowości. Przeżywanie kryzysów jest nieodłączną częścią wewnętrznego rozwoju duchowego człowieka, ponieważ procesowi rozwoju i kształtowania się często towarzyszy niezadowolenie teraźniejszością, zwrócenie się do przyszłości i twórczemu poszukiwaniu prawdy.

Dorośli ludzie zwracają się do psychologów z problemami, które można nazwać „kryzysem duchowości”. Wśród nich wysuwają się na czoło takie kwestie, jak:

- poszukiwanie sensu życia;
- narastające poczucie egzystencjalnej pustki;
- poszukiwanie prawdy w globalnym, przeładowanym informacją świecie;
- poszukiwanie własnej tożsamości i odbudowa utraconego poczucia wspólnoty.

Kształtowanie się i rozwój duchowy zawsze są skierowane na osiągnięcie określonego celu i rezultatu. Duchowe odrodzenie jest świadomie i osobowościowo znaczące, posiada ono określony kierunek i jest wypełnione szlachet-

nym sensem. Odrodzenie duchowe rozpoczyna się od pojawienia się chęci i potrzeby zmiany siebie, swoich postępowania i poglądów w kierunku wzrostu duchowego.

Przedłużający się kryzys duchowy z powodu braku duchowości prowadzi do duchowego wycieńczenia. Kryzys duchowy najczęściej przejawia się spustoszeniem osobowości przez utratę jej wartości, zainteresowania życiem oraz pozbawionych emocji reakcji i braku uczuciowości.

Pustkę duchową możemy rozumieć w dwóch aspektach, jako:

- brak wartościowych ukierunkowań w poszukiwaniach sensu życia, wywołanych określonym „zamknięciem” osobowości;
- niezdolność do poszukiwawczej działalności, co negatywnie wpływa na proces gromadzenia doświadczenia duchowego osobowości.

Przy spustoszeniu osobowości uzupełniają się tylko materialne, a nie duchowe potrzeby i wartości. Emocje przy tym mają negatywny charakter, a potrzeby – egoistyczny kierunek. Często zachodzi nieświadomiony konflikt wewnętrzny między wartościami a motywacjami do ich osiągnięcia, co doprowadza do utraty wartościowego sensu życia człowieka.

Przyczynami braku duchowości są negatywne przeżycia i działania człowieka. Są to uczucia, z którymi ciężko żyć: agresja, zawiść, obraza, nienawiść, zazdrość, złość, strach, bezradność, bezbronność, poczucie winy, samotność. Negatywne uczucia i działania nie dają możliwości rozwoju uczuciom wyższym: współczuciu, współnemu przeżywaniu, miłosierdziu, miłości do siebie i innych, szczeremu szacunku.

Do nieproduktywnych uczuć zaliczają się nie tylko emocje negatywne, ale i niezrealizowane fantazje i marzenia, konserwatyzm myślenia, sztywne stereotypy zachowań, konflikty wewnętrzne i zewnętrzne. One są jak klatka – nie pozwalają wzlecieć i realizować się praktyce duchowości.

Negatywne emocje prowadzą do niezadowolenia, cierpienia, nieusatisfakcjonowania z głębokich przeżyć oraz do psychicznych konfliktów. Jeżeli człowiek ciągle znajduje się w tym stanie, przyzwyczajają się on i żywa z kompleksem niższości, znajdując i w tym stanie ciekawe, ujmujące strony.

Niespełnione marzenia i pragnienia, niezrealizowane plany i konflikty zawsze są oceniane przez osobowość na poziomie niezadowolenia, a czasami nawet nienawiści wobec siebie, swojego życia. Niewykorzystane możliwości jak odważniki naciskają na ambicję człowieka. Są one często rezultatem psychologicznych kompleksów niższości osobowości.

Kryzys duchowy czasami wynika z kryzysu twórczego, będącego duchową pustką i przejawia się w:

- społecznym nieuznawaniu rezultatów twórczości;
- odrzuceniu twórczości, motywując to wieloma przyczynami;

- niezadowoleniu z rezultatów twórczości i potrzeby ryzyka;
- niezrozumieniu sensu procesu twórczego;
- niezadowoleniu z samego siebie, niewiary we własne siły, braku natchnienia – źródła energii twórczej;
- niewidzeniu przez osobowość perspektyw twórczych;
- strachu przed możliwością twórczego niepowodzenia.

Przewycięzenie wyżej wymienionych przyczyn kryzysu zachodzi podczas procesu twórczej działalności. Aktywność twórcza związana jest z „pożądaniem duchowym” tworzenia, nie tylko w zewnętrznym, ale i w wewnętrznym świecie osobowości.

Mądrość jako doświadczenie życiowe gromadzi się na podstawie intuicyjnego i intelektualnego poznania, które realizuje się podczas procesu nieświadomego i świadomego pojmowania prawdy, czerpania wiedzy z „indywidualnych i zbiorowych pokładów mądrości”. Intuicja często występuje w postaci swojego „kompasu”, wskazującego danej osobowości kierunek prowadzący do dojrzałości duchowej.

Strategiczne i taktyczne właściwości przewycięzenia kryzysu duchowości:

1. Poszukiwanie sensu życia oraz ustalenie kierunku indywidualnego odrodzenia duchowego.
2. Uświadomienie i wyzwolenie się od stereotypów życia, w celu odbudowania wewnętrznej harmonii osobowości.
3. Odnalezienie wewnętrznych zasobów i twórczego potencjału osobowości; Przewycięzenie kryzysu związanego z brakiem możliwości samorealizacji jest dokonywane w oparciu o chęć odbudowania pewności siebie – osobowość realizuje się poprzez proces poszukiwań twórczej działalności, a także odkrywając swoje produktywne, potencjalne możliwości.
4. Nagromadzenie duchowego doświadczenia samopoznania w realnej i duchowej działalności – doświadczenie duchowego samopoznania i samoaktualizacji pozwala określić realne perspektywy duchowego samorozwoju oraz otwiera nowe możliwości osiągnięcia dojrzałości i sensu życia duchowej osobowości.

3.4. Kryzysy sensu życia i metody ich korekcji w strukturze kreatywnego potencjału

Biorąc pod uwagę złożoność problemu, postanowiliśmy podzielić go na dwie części, dokonać ich analizy, a następnie na tej podstawie wyciągnąć wnioski na temat istnienia zawartych w temacie korelacji.

Kryzys sensu życia w strukturze kreatywnego potencjału jest wynikiem trudności w osiągnięciu celów życiowych i przeszkód, które wydają się ludziom nie do pokonania na drodze zwyczajnych wyborów i zachowań.

Pierwsze poważne kryzysy mające wpływ na określenie sensu życia pojawiają się w okresie wczesnej dorosłości. Wiążą się one oczywiście z faktem założenia rodziny (rodzina zaczyna krępować) oraz ze zmianą kontaktów towarzyskich. Kryzysów nie można jednak rozpatrywać wyłącznie w kategoriach negatywnych. Wielu badaczy związanych z psychologią rozwoju twierdzi, że to właśnie skokowo, od kryzysu do kryzysu, kształtuje się nasza osobowość. Podkreślają więc pozytywne znaczenie kryzysów.

Większość ludzi przeżywa kryzysy w różnych momentach swojego życia. Niektóre z nich są związane z konkretnym smutnym przeżyciem czy traumatyczną sytuacją, jak utrata kogoś bliskiego, choroba czy wypadek. Ale zgodnie z teorią, kryzys wcale nie musi być wywołany jakimś konkretnym traumatycznym przeżyciem, a jest raczej fazą rozwoju psychologicznego jaki osiągnęła dana jednostka.

Kryzys przejawia się w zmianie wyobrażenia o swoim życiu, czasami w całkowitej utracie zainteresowania tym, co wcześniej miało zasadnicze znaczenie. W niektórych przypadkach wręcz porzuceniu poprzedniego sposobu życia. W czym leży przyczyna pojawiającego się niezadowolenia ze swego życia? Patrząc na przebytą drogę, na swoje osiągnięcia i porażki osobowość widzi, jak mało zostało zrobione, chociaż upłynął znaczący fragment jej życia, jak wiele czasu i sił poświęciła ona na darmo, w jak małym stopniu wykorzystała możliwości i okoliczności jakie się przed nią otwierały. Następuje ocena wartości pociągająca za sobą samoanalizę i krytyczne spojrzenie na własne „Ja”.

Kryzys pojawia się więc jako rezultat niewypełnienia planu życiowego. Jeśli z tym wiąże się weryfikacja wartości i refleksja nad własną osobą, to problem w tym, że życiowe plany okazały się nierealistyczne. Jeśli droga życiowa została wybrana właściwie, to przywiązanie do określonych wartości i orientacji oraz sposobu życia rozwija, a nie ogranicza osobowość człowieka. Tak więc, przy udanym wyborze drogi życiowej dodatkowe możliwości w mniejszym stopniu odpowiadają specyfice człowieka i jego rozwojowi osobowościowemu.

Kryzys wieku 30 lat nierzadko nazywa się kryzysem sensu życia. Z okresem tym związane są poszukiwania sensu istnienia. Poszukiwania te, tak jak i cały kryzys, sygnalizują przejście od młodości do dorosłości. Problem sensu życia występuje często już w początkach dorosłości, a czasem już w okresie adolescencji, dojrzewania. W okresie dojrzewania pojawia się ten problem przy jednostce nierozwiniętej. Ten problem pojawia się również, kiedy osobowość

jest nadmiernie rozwinięta. Jak więc widzimy, mamy tu do czynienia z dwoma zupełnie sprzecznymi koncepcjami. Najczęściej problem ten pojawia się w wieku dojrzałym. V.E. Frankl pisze: „dzisiejszy pacjent nie tyle cierpi z poczucia niepełnowartościowości, ile od aktywizacji poczucia braku sensu, które jest tożsame z uczuciem głębokiej pustki. Bardzo znaczny procent ludzi umiera nie odnajdując sensu życia” (Frankl, 2009).

Co tak naprawdę stanowi „sens” jako kategoria psychologiczna? Zgodnie z Franklem sens jest tym, co staje przed człowiekiem zadającym pytanie lub w sytuacji pytania wymagającego odpowiedzi. Sens to poszukiwanie odpowiedzi na pytanie: „kim jestem, czym jestem, po co pojawiłem się na świecie” (Frankl, 2009). Dostrzeżenie celu zgodnie z Franklem ma w perspektywie dostarczenie motywu. Sens w takim ujęciu jest czymś, co wiąże cel i stojący za nim motyw, jeśli cel i motyw, tak jak to często bywa, nie są tożsame.

Osiągnięcie celu realizuje się poprzez rozszerzenie poznania człowieka, drogę przeniknięcia w podświadomość, do osiągnięcia nadświadomości – tj. doznania olśnienia. Zgodnie z wywodem Frankla, problem sensu życia pojawia się, kiedy cel i motyw nie są tożsame – gdy oczekiwanie osobowości na osiągnięcia nie prowadzi do zaspokojenia rzeczywistych potrzeb to znaczy, gdy cel został określony nieprawidłowo.

Człowiek osiąga możliwość bycia w zgodzie z samym sobą i światem tylko w istotnych aspektach życia. Pełnię osobowości, całościową zgodę ze światem człowiek uzyskuje przy istotnych formach życia, kiedy miłość, przywiązanie, ważne nieprzemijające związki zaczynają m.in. określać jego bytowanie. Współgranie ze światem, możliwość bycia samym sobą to ten motyw, którego deprywacja prowadzi do utraty sensu życia. Pełna utrata sensu życia możliwa jest wtedy, kiedy w otoczeniu życiowym brak jakiegokolwiek znaczącego motywu. Tylko istotne motywy powodują związki człowieka z jego otoczeniem. Im więcej w jego życiu takich aspektów, tym mniejsze jego egzystencjalne problemy. Egoistyczne motywy zadowolenia nie są adekwatne współbyciu z otoczeniem.

Kryzys związany z określeniem sensu życia ponownie pojawia się około 40. roku życia, czyli pod koniec okresu średniej dorosłości. Piotr Krzysztof Oleś pisze: „Charakterystycznym momentem wieku średniego jest tzw. przełom połowy życia. Ten moment zmusza do refleksji nad całym życiem, dokonanymi wyborami i dotychczasowymi osiągnięciami” (Oleś, 2004) .

Pierwszy z nich wiąże się ze zmianami w sytuacji rodzinnej. Sytuacje, które wiążą się z kryzysem pustego gniazda, można podzielić na pozytywne i negatywne. Pojawia się również stres związany z opieką nad starzejącymi się rodzicami. Dochodzą do tego zmiany w samym małżeństwie. Źródłami takiej sytuacji mogą być: ubytek sił, pojawienie się słabości, menopauza u kobiet, poczucie

nieatrakcyjności lub nawet obcości dla partnera, ogólnie stagnacja w życiu małżeńskim.

Zmiana pracy w tym wieku nie jest zjawiskiem jednorodnym. U podstaw tych decyzji leżą różne motywy związane z płcią, wykształceniem czy środowiskiem społeczno-kulturowym. Zjawiskiem związanym z pracą może być stres, a szczególnym jego rodzajem jest syndrom wypalenia się zawodowego. Praca zawodowa może, podobnie jak syndrom pustego gniazda, mieć swoje strony pozytywne i negatywne.

Stan zdrowia człowieka w wieku średnim jest, a przynajmniej może być, dobry. Może on być w sposób prosty niwelowany lub kompensowany, a jego konsekwencje psychologiczne nie muszą być poważne. Również w tym okresie ma miejsce proces przekwitania. W przypadku kobiet wyraża się on w zaniku cyklu miesięcznego oraz funkcji prokreacyjnych. W przypadku mężczyzn obniżeniem funkcji seksualnych.

Średnią dorosłość charakteryzują również zmiany w percepcji siebie i świata. Polega to na tym, iż ludzie uświadamiają sobie realność własnej śmierci oraz następują zmiany w subiektywnej perspektywie czasu tzn. czas przyszłości jest odczuwany jako krótszy w zestawieniu z czasem z przeszłości. Kryzys ten przejawia się w obawie o przyszłość, nieumiejętność cieszenia się wolnym czasem itp.

Pojawiają się wyraźne zmiany w procesach poznawczych. Z badań wynika, że w wieku średnim obniża się szybkość, wydajność oraz zakres przetwarzania informacji. Najwyraźniejsze ubytki uwagi związane z wiekiem pojawiają się w warunkach utrudniania przetwarzania informacji. Okazało się też, że czynnik doświadczenia i praktyki w dużym stopniu niweluje różnice związane z wiekiem. Wielu badaczy jest więc przekonanych, że zautomatyzowane i nieświadome procesy przetwarzania informacji nie podlegają w tak dużym stopniu procesowi starzenia się. Badania nad pamięcią natomiast wykazują spadek poziomu wydolności w zakresie wielu podstawowych procesów pamięciowych. Ludzie starsi gorzej zapamiętują oraz nie są tak skuteczni w analizie treści pamięci bezpośredniej. Procesy umożliwiające dostęp do pamięci długotrwałej przebiegają o wiele wolniej.

Przełamanie kryzysów poprzez próbę odnalezienia odpowiedzi na te pytania może dać wiarę i przekonanie, że życie ma duchowy sens. „Duch” to „ożywiająca, życiowa siła; to, co w odróżnieniu od materialnych elementów organizmu, jest źródłem życia; tchnienie życia” (*Słownik języka polskiego*, 1989).

Ludzie są z natury istotami duchowymi, ponieważ kierują się potrzebą zadawania podstawowych czy ostatecznych pytań. Dlaczego się urodziłem? Jaki jest sens mojego życia? Czemu miałbym iść dalej, skoro czuję się zmęczony, przygnębiony lub pokonany? Co nadaje temu wszystkiemu jakiś sens? Kieruje nami – a właści-

wie nas określa – pragnienie odnalezienia sensu i wartości tego wszystkiego, co robimy i czego doświadczamy. Chcielibyśmy ujrzeć swoje życie w szerszym, nadającym sens kontekście, niezależnie od tego, czy będzie to rodzina, społeczność, klub piłkarski, dzieło naszego życia, wyznanie czy też wszechświat. Tęsknimy za czymś, do czego moglibyśmy dążyć, co pozwoliłoby nam wykroczyć poza siebie i chwilę obecną, co nadaje nam samym i naszym poczynaniom jakąś wartość. To właśnie pragnienie sensu i jego ewolucyjna przydatność, jak utrzymują niektórzy antropolodzy, sprawiły, że około dwóch milionów lat temu zesliśmy z drzew. Potrzeba sensu, jak uważają uczeni, doprowadziła do powstania wyobraźni symbolicznej oraz zapoczątkowała ewolucję języka i niezwykle rozwój ludzkiego mózgu.

Przeżycia duchowe są główną treścią rozwoju osobowego człowieka. Życie psychiczne charakteryzuje się nieskończoną różnorodnością procesów, stanów i doznań, i jako przedmiot badań prowadzi do rozmaitych teorii. Począwszy od starożytnych traktatów o duszy, a skończywszy na teoriach psychoanalitycznych, widzimy niekończący się szereg różnorodnych ujęć psychiki.

Samoaktualizacja w psychologii to stałe dążenie do realizacji swojego potencjału, rozwijania talentów i możliwości. Określenia dotyczące samoaktualizacji można znaleźć w pracach między innymi Adlera który pisze o dążeniu do mocy (1929), Junga – o indywidualności (1990), Fromma – o charakterze produktywnym (2007), Carl Rogers zaś pojęciem „samoaktualizacja” określał „zdolności i moce, które zmuszają osobowość do twórczego samorozwoju. Stanowią one wrodzoną potrzebę osobowości, która może zostać zaspokojona poprzez pozytywny rozwój” (Rogers, 1959, s. 75).

Proces dojrzewania i przeobrażania duchowego, jak już wspominaliśmy, ma charakter i przebieg stopniowy. Centrum naszej psychiki, „Ja prawdziwe”, przechodzi przez wiele etapów indywidualnego, a także społecznego, rozwoju. Psychika i duchowość człowieka, począwszy od dzieciństwa, przeobrażają się i dojrzewają. Rozwój duchowy jest przyrodzoną cechą rodzaju ludzkiego. W każdym człowieku jest naturalne, „samoczynne” dążenie do wewnętrznego rozwoju. Dziecko w sposób naturalny wzrasta i psychicznie dojrzewa.

Bardzo ważnym elementem w rozwoju duchowym człowieka jest rozwój inteligencji duchowej. Jest ona podstawą inteligencji zarówno racjonalnej, jak i emocjonalnej – dzięki tej inteligencji mogą przesuwać granice, prowadzić „nieskończoną grę”. Inteligencja duchowa sprawia, że potrafimy różnicować.

Wyposaża nas ona w zmysł moralny: umiejętność naginania, za pomocą rozumu i współczucia, sztywnych reguł oraz równoważoną zdolność zauważania ograniczeń rozumu i współczucia. Wykorzystujemy ją roztrząsając kwestie dobra i zła i wyobrażając sobie nieurzeczywistnione możliwości: marząc, dążąc do czegoś i podnosząc się z ryzsztoka. To, co przede wszystkim odróżnia inteli-

gencję duchową od emocjonalnej to moc przemiany. Inteligencja emocjonalna pozwala rozeznaczyć się w otoczeniu i stosownie się zachować. Działamy wtedy w obrębie sytuacji, pozwalając, by okoliczności nami powodowały. Natomiast inteligencja duchowa pozwala nam postawić sobie pytanie: czy w ogóle chcemy pozostać w tej sytuacji, czy raczej zdecydujemy się ją zmienić, stwarzając sobie lepsze warunki? Jakże są zatem neurologiczne podstawy inteligencji duchowej?

Oto cechy, wyróżniające osoby o wysokim poziomie inteligencji duchowej:

- elastyczność (aktywne i spontaniczne adaptowanie się);
- wysoki stopień samoświadomości;
- zdolność do stawiania czoła cierpieniu i wykorzystywania zdobytych przy tym doświadczeń;
- umiejętność znoszenia bólu i wzniesienia się ponad ból;
- wrażliwość na inspirujące wizje i wartości;
- sprzeciw wobec niepotrzebnego zadawania cierpień;
- skłonność do dostrzegania powiązań pomiędzy różniącymi się rzeczami (podejście holistyczne);
- silna potrzeba zadawania pytań typu „dlaczego”, „i co wtedy?” oraz poszukiwania ostatecznych odpowiedzi;
- „niezależność od otoczenia”, czyli umiejętność wychodzenia poza przetarte szlaki.

Wiele osób o wysokiej inteligencji duchowej jest przywódcami w służbie ludziom. Roztaczają oni przed innymi inspirujące wizje, uświadamiają wartości dojrzałości duchowej i pokazują, jak je wcielić w życie, są natchnieniem dla innych.

Mając opisane oba czynniki, czyli psychologiczne kategorie sensu życia oraz samoaktualizację zmierzającą do osiągnięcia dojrzałości duchowej i rozwinięciu inteligencji duchowej, spróbujemy odpowiedzieć na pytanie czy czynniki te korelują ze sobą. Zaczniemy więc od przedstawienia zadań rozwojowych, jakie Robert J. Havighurst stawia przed człowiekiem w wieku średnim:

- 1) branie na siebie większej odpowiedzialności za ważne sprawy;
- 2) rozwiązanie dylematów: praca dla przyszłych pokoleń czy stagnacja;
- 3) nadanie własnemu życiu większej pełni i dopomożenie w tym małżonkowi;
- 4) dalszy rozwój zawodowy;
- 5) osiągnięcie zamierzonego standardu życia;
- 6) wspomaganie rozwoju i startu życiowego dorastających dzieci (Havighurst, 1981).

Dojrzałość duchowa traktowana jako najwyższy stopień rozwoju kreatywnego potencjału człowieka wiąże się z oryginalnością w postrzeganiu świata oraz z częstym zastosowaniem rozwiązań twórczych.

Rozdział IV

Historia badań potencjału człowieka

4.1. Diagnostyka kreatywności i kreatywnego potencjału w ujęciu historycznym

Kreatywność charakteryzuje się kompleksem osobowościowotwórczych własności człowieka, pozwalających mu z sukcesem tworzyć nowe produkty znaczące społecznie i indywidualnie w materialnej i duchowej działalności.

Podstawowymi wskaźnikami kreatywności i kreatywnego potencjału są: pewne cechy intelektualne osobowości, uzdolnień, twórcze myślenie, asocjacja twórczego myślenia, antycypacja, oryginalność, intuicja, emocjonalność i empatia, wyobrażenia i fantazja, ciekawość, otwartość na nowe rzeczy, która wyraża się w eksploracji świata, nowatorstwo.

Zawartość opracowania, wskazującego na kluczowe zagadnienia związane z diagnostyką kreatywności i potencjału osobowości w stosowanej psychologii, wydzielamy diagnostykę kreatywności jako ważny kierunek studiów nad osobowością twórczą.

Dyskusyjność diagnostyki kreatywności ma odzwierciedlenie w różnorodnych badaniach psychologicznych, np. w badaniach D. Holmesa, A.R. Łurii, W.R. Petrulisa. Obecnie jednak najbardziej popularne są badania z dziedziny naukowych uwarunkowań diagnostycznych metod kreatywności. Problematyce tej poświęcone są prace: G. Wallasa (1926), M. Wallacha, J. Goethalsa, J.P. Guilforda (1950), R. Jetsona, F.M. Andrewsa, E.P. Torrance'a (1974), D. Holmesa, B. Holerana.

Diagnoza psychologiczna to „pełne badanie dotyczące psychologicznego funkcjonowania obejmujące zbieranie, ocenianie oraz interpretowanie wyników badań testowych, a także dodatkowych informacji, jak również przekazywanie informacji o badanej osobie. W czasie badania psychologicznego można wykorzystywać wiele różnych metod: badanie, ocenianie i interpretowanie otrzymanych wyników testów i inwentarzy, obserwację zachowania, wywiady z klientami i innymi zainteresowanymi osobami, a także analizę danych dotyczących edukacji, wykonywanego zawodu, stanu zdrowia czy innych danych psychologicznych”.

Test, czyli „obiektywna miara próbki zachowania” (Anastasi, Urbina, 1999, s. 21) jest specyficzną procedurą diagnozowania. Może być zbiorem zadań lub pytań, które w standaryzowanych warunkach mają wywołać określone rodzaje zachowań i dostarczać wyników o pożądanych właściwościach psychometrycz-

nych, tj. posiadających wysoką rzetelność i trafność (*Standardy dla testów stosowanych w psychologii i pedagogice*, 2007, s. 8).

Zakres pomiaru testowego:

- cechy osobowości;
- zdolności poznawcze;
- zainteresowania;
- uzdolnienia.

Można wyróżnić cztery kierunki badań nad kreatywnością, biorąc pod uwagę kreatywność jako:

- produkt;
- proces;
- zdolność;
- cecha osobowości.

Pierwszy kierunek skupia się na wyniku twórczości. Analizując produkt należy zbadać jego trzy podstawowe cechy: ilość, jakość i znaczenie.

Drugi kierunek rozpatruje kreatywność jako proces, wydzielając przy tym różnorodne fazy, etapy i poziomy oraz typy twórczego myślenia. Badania dotyczące kreatywności jako procesu były rozpoczęte już przez Grahama Wallasa w 1926 roku i miały charakter opisowy (Wallas, 1926).

Studia nad poziomami procesu kreatywnego były ściśle związane z kierunkiem psychodiagnostycznym. Freud opisywał akt twórczy jako rezultat sublimacji energii. W późniejszych pracach zaczęto wykorzystywać metody projekcyjne. Jednak rezultaty tych badań nie były wystarczająco solidne i rzetelne. Najbardziej rozpowszechnionymi i popularnymi testami w badaniach kreatywności myślenia były testy tzw. oddalonych asocjacji RAT, zaproponowane przez Sarnoffa A. Mednicka w 1962 roku. RAT, czyli test oddalonych asocjacji, jest werbalnym testem stworzonym na bazie rozwijanej przez autora asocjacyjnej teorii twórczego procesu.

Trzeci kierunek analizuje kreatywność jako zdolność. Jedną z pierwszych prac w tej dziedzinie napisał Simpson w 1922 roku. Określił on kreatywność jako zdolność człowieka do rezygnacji ze stereotypowych sposobów myślenia. Później wiodącymi badaczami w tej dziedzinie byli: Joy P. Guilford (1967) i Ellis P. Torrance (1964).

W światowej psychologii eksperymentalnej psychologiczne metody diagnozowania związane są z tworzeniem metod diagnostycznych przeznaczonych do ujawnienia kreatywności i twórczego myślenia, a także do badań nad cechami osobowościowymi, które sprzyjają rozwojowi kreatywności. W swoich czynnikowo-analitycznych pracach Guilford opracował kategorie tzw. dywergentnego i konwergentnego myślenia – badał myślenie twórcze jako zdolność dywergent-

ną (Guilford, 1967, s. 444–454.) Myślenie konwergentne prowadzi do naturalnej, prawidłowej i uwarunkowanej przez dane czynniki decyzji i jednocześnie poszukuje rozwiązania problemu w zupełnie inny sposób. Takie myślenie jest zdecydowanie mniej ograniczone różnymi czynnikami, dopuszcza zmianę kierunku myślenia oraz prowadzi do nieoczekiwanych wniosków i rezultatów.

Produktywność dywergentna rozpatrywana jest jako bardzo ważna struktura w trzyplanowym modelu intelektu. Pod pojęciem kreatywności Guilford rozumiał cały system jakościowo różnych czynników, które znajdowały się wewnątrz ogólnego modelu intelektu.

Cztery podstawowe czynniki warunkujące kreatywność myślenia to:

- oryginalność – zdolność prognozowania pewnych oddalonych asocjacji testu;
- semantyczna elastyczność – umiejętność określenia funkcji obiektu i wygenerowania jego nowego zastosowania np. wybranie obiektu, dzięki któremu można by było łatwiej rozpalić ogień – zegarek jako środek w osiągnięciu celu;
- elastyczność adaptacyjna – zdolność do zmiany formy;
- semantyczna spontaniczna elastyczność – umiejętność prognozowania różnorodnych pomysłów i idei w stosunkowo nieograniczonej sytuacji.

Osoba biorąca udział w badaniu powinna wyobrazić sobie wszystkie możliwe sposoby zastosowania różnych przedmiotów oraz wyliczyć jak największą liczbę obiektów należących do zaznaczonej klasy.

Wszystkie testy i badania miały określony schemat przebiegający w ustalonym porządku: działanie, treść i rezultat. Z kolei test RAT Mednicka z 1962 r., odkrywa w procesie formowania nowe kombinacje elementów asocjacyjnych twórczego myślenia związane z czynnikiem korzystnym.

David P. Dailey (1978) pisze: „Jest oczywiste, że zadania skonstruowane tak jak te w Teście Odległych Skojarzeń S.A. Mednicka (1962), są podporządkowane różnym kategoriom. Te kategorie zadań pozostają w znaczącej interakcji z podmiotami oraz z grupami podmiotów na podstawie wykonania RAT. Co więcej, wyniki w teście RAT są bardziej związane z zadaniami zawierającymi idiomatyczne relacje pomiędzy bodźcami i celami niż z wynikami zadań, w których relacje mają bardziej charakter semantyczny” Dailey (1978).

Badacze J.W. Getzels, P.W. Jackson, M.A. Wallach, N. Kogan w 1962–1965 r. opracowali testy twórczości do pracy z dziećmi. Jednak brakuje w nich naukowego uargumentowania kryteriów kreatywności.

Mało znany jest test L.M. Chassel z 1916 r. określający oryginalność osobowości. Jednak L.M. Chassel nie stosuje w teście kryterium oryginalności,

co sprawia, że test ten jest trudny w zastosowaniu i psychologicznych metodach diagnozowania w praktyce. Do mało znanych zalicza się test kreatywności lub też twórczych cech, opracowany przez prowadzącego grupy badawcze D.S. Holmesa w 1976 r. Zawiera on jedną skalę kreatywności.

Jednym z najbardziej istotnych problemów diagnostyki jest związek pomiędzy testami kreatywności a testami mierzącymi poziom intelektu. I tak na przykład L.L. Terstoun uważa, że twórcze zdolności nie są synonimami predyspozycji do nauki i rzadko mogą odzwierciedlać w testach poziom intelektu. Zwrócił on również uwagę na znaczenie czynników nieintelektualnych w aktywności twórczej, w pierwszej kolejności – temperamentu. Zauważył również, że twórczość stymulowana jest wrażliwością lub też chęcią podejmowania nowych wyzwań, nowych idei, a nie krytycznym stosunkiem do nich oraz że twórcze pomysły częściej przychodzą w momencie relaksacji, dekoncentracji uwagi, a nie w momencie skupienia.

L.L. Thorndike (1963), M. Wallach i N. Kogan (1965) na podstawie analizy testów Guilforda (1950) i Torrance'a (1974) stwierdzili, że dzięki bezpośredniemu zastosowaniu tych testowych modeli, które z sukcesem są wykorzystywane do badań intelektu, klasyczne testy na kreatywność nie odkrywają niczego więcej, niż testy na inteligencję. Nie zgadzali się na wykorzystanie jedynego właściwego kryterium do prawidłowej odpowiedzi, bardzo surowego limitu czasu i atmosfery rywalizacji przy badaniu zdolności twórczych. Kiedy braki te zostały wyrównane, M. Wallach i N. Kogan podczas badań nad kreatywnością uczniów otrzymali zerową korelację pomiędzy czynnikami intelektu i kreatywności.

Badania Guilforda potwierdziły, że nie ma bezpośredniego związku pomiędzy współczynnikiem poziomu intelektu a kreatywnością. Określony poziom intelektu nie warunkuje zdolności twórczych. Badania przeprowadzone przez R.W. Bednara i W.A. Parkera w 1965 r., ukazujące poziom kreatywności, udowodniły, że przy pomocy testów nikt nie znalazł dotąd istotnych zmian we współczynnikach, jakie charakteryzowały kreatywne zdolności studentów w ciągu trzech pierwszych lat edukacji.

Badania Johna Bentleya pozwoliły ustalić brak korelacji pomiędzy kreatywnymi zdolnościami a czasem rozwiązywania testów przez studentów. Czynnikiem ten jest już wyjaśniony charakterem akademickich egzaminów w których był wymóg czasowy, wymaganie reproduktywnych zdolności, pamięci i wiedzy studentów, a także fakt, że egzaminy były sprawdzianem zdolności twórczego wykorzystywania tej wiedzy w rzeczywistości.

R.S. Mansfield, T.V. Busse, D.W. Fiske, na podstawie swych badań uważają, że testy kreatywności mają pozytywną korelację z twórczą produktywnością, a więc naukową. Produktywność to ilość i jakość artykułów, książek i opracowanych koncepcji.

V.R. Petrusis (1988) proponuje test kreatywności, w którym wprowadził następujące cechy twórczej osobowości:

- intuicja;
- fantazja – pewne cechy intelektualne;
- dążenie do twórczości;
- nowatorstwo – cecha motywacyjna;
- elastyczność;
- oryginalność;
- krytycyzm – cechy charakterologiczne osobowości.

W diagnostyce kreatywności porównywane były rezultaty testów werbalnych z niewerbalnymi. Były to głównie testy Guilforda i Torrance'a.

Studia nad kreatywnością dobrze jest przeprowadzać równocześnie z diagnostyką struktury osobowościowej. Badania nad czynnikami osobowościowymi potencjału twórczego znajdują się w początkowym stadium opracowywania.

Do kryteriów kreatywności należą:

- dywergencyjność i elastyczność myślenia;
- głębokość;
- wrażliwość tej sfery podświadomości, która łączy w sobie intuicję, fantazję, emocjonalność;
- otwartość na nowe rzeczy, która wyraża się w badaniu świata, oryginalności i twórczości (Guilford, 1950).

Ciągle jednak nierozwiązany zostaje problem korelacji kreatywności z innymi czynnikami osobowościowymi. Warto w tym momencie zadać sobie pytania: jakie cechy osobowościowe wpływają na rozwój twórczego myślenia, fantazji, oryginalności i ciekawości; jakie wpływają na intuicję i empatię, a jakie na produktywność i twórczy stosunek do własnego zawodu.

„Skuteczna ocena kreatywnego potencjału powinna być oparta na metodach posiadających odpowiednie własności w zakresie oceny i stosowania metod badawczych, powinny one być rzetelne (dany test powinien mierzyć daną cechę) i trafne (adekwatność oceny danej cechy bądź zbioru cech). Testy powinny być standaryzowane, czyli powinny mieć sprecyzowane i ujednolicone zadania czy pytania, jak i procedury oceny. Kolejną własnością metody badawczej jest obiektywność: test posiada normy i odpowiednie zasoby umożliwiające interpretację wyniku” (*Standardy dla testów stosowanych w psychologii i pedagogice*, 2007).

Przedstawione (w tabelkach) ogólnie metody diagnozowania kreatywności, osobowości uzdolnień, charakteryzują się zarówno różnym poziomem przygotowania psychometrycznego (ocena rzetelności, trafności, standaryzacja i obiektywność) i popularnością stosowania.

Podsumowując:

1. W stosowanej psychologii diagnostyka twórczości nie dysponuje adekwatnymi testami pozwalającymi oszacować kreatywny potencjał człowieka dorosłego.
2. Ocena kreatywnego potencjału powinna być kompleksowa. Poszukiwania przedmiotów diagnozy powinno się ograniczyć do tych, które są najważniejsze dla jakościowej i ilościowej diagnostyki potencjału kreatywnego.
3. Istotne w diagnozowaniu kreatywnego potencjału jest również uwzględnienie faktu, że diagnoza kreatywnego potencjału jest zadaniem trudnym, bo wymagającym uwzględnienia bardzo wielu czynników wpływających na nieszablonowość potencjału. W takiej sytuacji warto brać pod uwagę przejawy własnego „Ja”, obejmujące pojmowanie siebie jako : „Ja – realne”, „Ja – idealne”, „Ja – odzwierciedlone” i „koncepcja Ja” w różnych aspektach badania osobowości.
4. Zakłada się, że testy psychologiczne kreatywnego potencjału i twórczej działalności osoby badanej będą trafnym i rzetelnym predykatorem ich przyszłych dokonań.

W badaniach kreatywności i kreatywnego potencjału często charakterystyczne jest globalne podejście do oceny osobowości, a nie odkrycie ich oddzielnych cech. Diagnostykę kreatywności cechuje orientacyjny charakter, który później jest uszczegóławiany w procesie działalności produktywnej. W działalności kreatywnej aktywizuje się cały twórczy potencjał osobowości. Rezultat zaś określa tylko poziom oryginalności stworzonego produktu. Temat badań twórczości i postaw twórczych, ich podstaw teoretycznych i technik diagnostycznych omówił Maciej Karwowski (Karwowski, 2006, s. 466).

Konieczne jest uświadomienie sobie faktu, że psychologiczne metody diagnozowania kreatywności nie mogą być absolutną prognozą przyczyn psychologicznej złożoności. Wiele procesów kreatywnych zachodzi nie tylko w świadomości, ale i w podświadomości, dlatego też elastyczna diagnostyka kreatywności musi mieć charakter orientacyjny. Złożoność przeprowadzenia diagnostyki kreatywności polega również na tym, że testy projekcyjne nie do końca są rzetelne, są raczej oparte na osobowościowej, stosunkowo elastycznej ocenie eksperymentatora. Pojawia się także problem diagnostyki procesów podświadomości w kreatywności i personifikacji przejawów kreatywności.

Wspominana już ograniczoność tradycyjnego podejścia do psychologicznych metod diagnozowania kreatywności polega na tym, że podczas rozwiązywania problemu opiera się ona na refleksji, pomijając samoocenę. Perspektywiczne w tym ujęciu są metody wolnych ankiet, czy też niedokończonych zdań. Pozwalają one w wyniku wolnej refleksji określić znaczenie kreatywności dla osobowości w różnych sferach jej działalności, np. w kontaktach interpersonalnych, w pracy zawodowej, w życiu rodzinnym lub też w zajęciu się swoimi pasjami.

4.2. Autorskie metody diagnozowania kreatywnego potencjału.

Test „Kreatywny potencjał” autorstwa

Natalii Wiszniakowej-Zelinski

Testy: „Kreatywny potencjał” i „Kreatywny potencjał – wersja rozszerzona” pozwalają oszacować poziom kreatywności jednostki, jej predyspozycje i potencjał kreatywny. Ich innowacyjność wyraża się w możliwości diagnozowania nie tylko podświadomych procesów, ale także potencjału kreatywności. Możliwe jest to po przeprowadzeniu czterech podtestów: „Ja realne”, „Ja idealne”, „Ja odzwierciedlone” i „koncepcja Ja”. Porównanie czterech wyżej wymienionych obrazów „Ja” stanowi podstawę oceny rezerw twórczych jednostki oraz jej potencjału w tej dziedzinie.

Współczesne badania, dotyczące kategorii „Ja” jako przedmiotu obserwacji obejmują: „Ja realne”, „Ja idealne”, „Ja odzwierciedlone” jak również „koncepcję Ja” (*self-concept*), własną tożsamość (*self-identity*) oraz poczucie własnej wartości (*self-esteem*). Własne „Ja”, obejmujące pojmowanie siebie (*self-concept*), własną tożsamość (*self-identity*) i wartość (*self-esteem*) stanowią podstawowe pojęcia o stawianiu się osobą (Rogers, 2002, s. 141–159). „Koncepcja Ja” pozwala zrozumieć, wyjaśnić i przewidywać zachowanie osoby – zarówno z jej własnej podmiotowej perspektywy, jak i z perspektywy zewnętrznego obserwatora (Turopolski, 1999).

Przedstawione badanie diagnozuje wpływ „Ja” na ujawnianie się kreatywnego potencjału człowieka dorosłego. Do poznania mechanizmów wpływu „Ja” na możliwość diagnozowania kreatywnego potencjału służyć może narzędzie lepszego poznania i diagnozowania człowieka dorosłego. Wiedza na temat diagnozowania kreatywnego potencjału stanowi podstawę do projektowania nowych badań w psychologii stosowanej.

Najważniejsze strategie i metody diagnozowania zastosowane w testach „Kreatywny potencjał” i „Kreatywny potencjał – wersja rozszerzona”:

1. Testy „Kreatywny potencjał” przedstawiają możliwość określenia nie tylko ilościowego wskaźnika kreatywnego potencjału, ale także interpretuje jakościową charakterystykę każdego wskaźnika profilu psychologicznego.
2. Testy formułują osiem wyznaczników kreatywności w różnych aspektach osobowości: myślenie twórcze; ciekawość; oryginalność; wyobraźnia; intuicja; emocjonalność, empatia; poczucie humoru; twórcze podejście do zawodu. Umożliwiają również nakreślenie twórczych sylwetek psychologicznych: „Ja realne”, „Ja idealne”, „Ja odzwierciedlone”, „koncepcja Ja” oraz poznanie zależności między poszczególnymi wyznacznikami.
3. Są to kompleksowe testy, które składają się z czterech podtestów. Dają one możliwość interpretacji ukrytych mechanizmów twórczych psychiki – na podstawie dokonywanych wyborów w różnych sytuacjach życiowych.

4. Testy pozwalają określić kreatywny potencjał jednostki. Wynika to z możliwości uzyskania czterech sylwetek psychologicznych: „Ja realne”, „Ja idealne”, „Ja refleksyjne”, „koncepcja Ja”. Pod tym względem testy te są pełniejsze od tradycyjnych testów przeznaczonych do oceny aktualnego stanu jednostki.
5. Testy formułują osiem wyznaczników kreatywności w różnych aspektach osobowości: „Ja realne”, „Ja idealne”, „Ja odzwierciedlone” i „koncepcja Ja”. Umożliwiają również nakreślenie twórczych sylwetek psychologicznych.
6. Zastosowana metoda diagnozowania oraz opracowany program komputerowy testów „Kreatywny potencjał” i „Kreatywny potencjał – wersja rozszerzona” umożliwiają szybkie, rzetelne i trafne badanie możliwości twórczych jednostki. Procedura testu jest prosta i efektywna.
7. Porównanie uzyskanych sylwetek psychologicznych pozwala ujawnić ukryte determinanty cech psychologicznych jednostki. Uzyskane sylwetki umożliwiają łatwe określenie każdego wyznacznika kreatywności w podtestach: „Ja realne”, „Ja idealne”, „Ja odzwierciedlone”, „koncepcja Ja” oraz poznanie zależności między poszczególnymi wyznacznikami.
8. Testy „Kreatywny potencjał” i „Kreatywny potencjał – wersja rozszerzona” mogą być wykorzystywane zarówno do badań naukowych w dziedzinie psychologii jak i w pracy praktycznej psychologa prowadzącego konsultacje indywidualne.

Informacje uzyskane z wyników przeprowadzonych testów pozwalają sklasyfikować badanych pod kątem ich cech twórczych. Staje się również możliwe porównanie otrzymanych wyników nie tylko według kryteriów ilościowych, ale również jakościowych. Pozwala to wyznaczyć najlepszą strategię stymulacji rozwoju oraz opracowywać indywidualne programy twórczego rozwoju jednostek. Kwestionariusz może być wykorzystywany do testowania mężczyzn i kobiet w wieku od 17. do 59. roku życia. Test „Kreatywny potencjał” od 17. do 33., a „Kreatywny potencjał – wersja rozszerzona” od 34. do 59.

Opracowanie tablicy wyników w punktach zgodnie z kluczem testu

Ilość punktów z każdego indeksu kreatywności określa się według klucza testu sumując otrzymane punkty. Jeżeli odpowiedź na pytanie pokrywa się z kluczem, badany otrzymuje jeden punkt zgodnie z wyznacznikiem indeksu: „Ja realne”, „Ja idealne”, „Ja odzwierciedlone”, „koncepcja Ja”, jeżeli przecząco, nie otrzymuje punktu. Na przykład jeżeli na pytanie badany odpowiedział twierdząco (+) w schemacie „Ja realne”, „Ja idealne”, „Ja odzwierciedlone”, „koncepcja Ja” i klucz odpowiedzi +, to według pierwszego indeksu M (Myślenie twórcze) otrzymuje po jednym punkcie, jeżeli przecząco (-), to nie otrzymuje punktu. Należy pamiętać, że klucz do testu w każdej z cech odnosi się do wszystkich czterech podtestów: „Ja realne”, „Ja idealne”, „Ja odzwierciedlone”, „koncepcja Ja”.

Interpretacja wyników testowania osobowości dojrzałej

Tworzenie profili psychologicznych kreatywności „Ja realne”, „Ja idealne”, „Ja odzwierciedlone”, „koncepcja Ja”. Do zbudowania psychologicznych profili kreatywności należy uwzględnić poziomy wszystkich ośmiu cech twórczych: myślenia twórczego, ciekawości, oryginalności, wyobraźni, intuicji, emocjonalności i empatii, poczucia humoru, twórczego stosunku do zawodu w czterech kręgach: „Ja realne” – czerwona, „Ja idealne” – zielona, „Ja odzwierciedlone” – czarna, „koncepcja Ja” (*self-concept*) – niebieska, zgodnie z wynikami testu w punktach (rys. 4.1.).

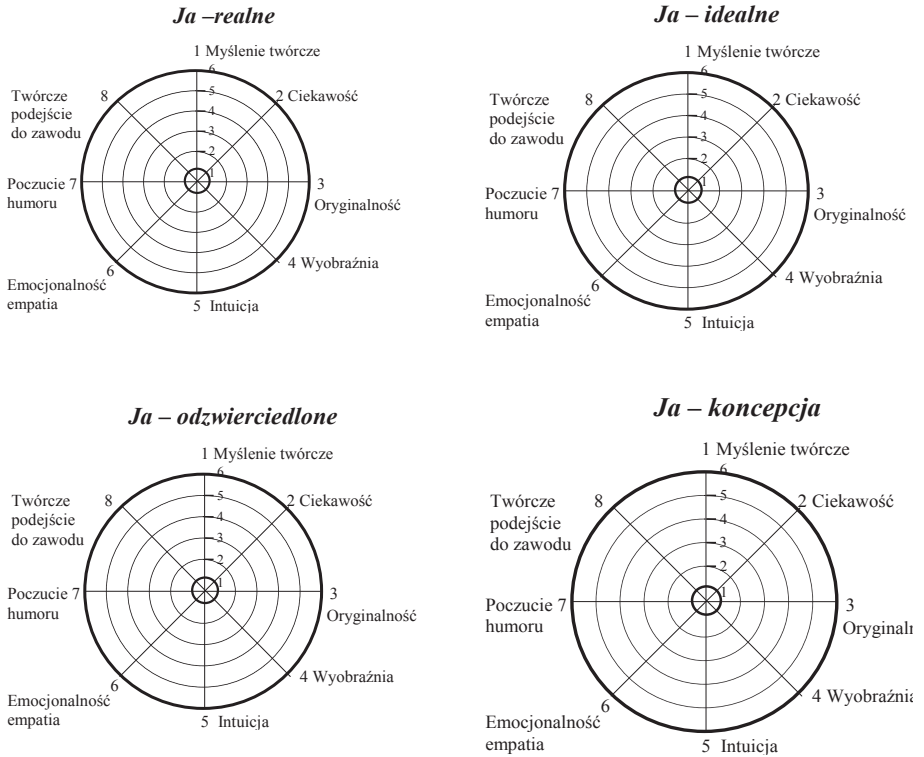
Zaznacza się je kropkami na osi każdego z wyznaczników kreatywności. Kropki łączy się kolorowymi liniami: „Ja realne” czerwoną, „Ja idealne” zieloną, „Ja refleksyjne” czarną, „koncepcja Ja” niebieską. Świadczą one o poziomie ośmiu cech twórczych, które przy połączeniu kropek tworzą psychologiczny profil kreatywności.

Cechy kreatywności z górnej części kręgu 1, 2, 8 odpowiadają świadomym, a z dolnej 4, 5, 6 podświadomym procesom osobowości twórczej, cechy 3 i 7 odnoszą się do pośrednich (świadome – podświadome) procesów psychologicznych.

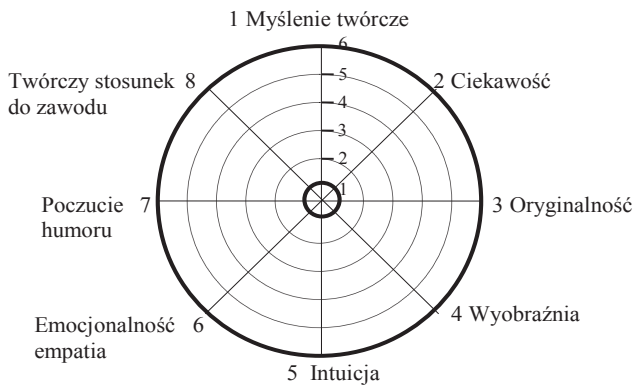
W celu określenia rezerw i potencjału twórczego jednostki należy połączyć te kręgi liniami, zaznaczywszy kontury psychologicznego profilu kreatywności „Ja realne” czerwoną, „Ja idealne” zieloną, „Ja odzwierciedlone” – czarną i „koncepcja Ja” (*self-concept*) niebieską. Poziom rozwoju kreatywności osobowości dojrzałej jako integralnego wskaźnika procesu tworzenia określa się na podstawie kompozycyjnej interpretacji psychologicznych profili kreatywności dla wszystkich czterech subtestów: „Ja realne” (rzeczywiste), „Ja idealne”, „Ja refleksyjne”, „koncepcja Ja”. Prawidłowość interpretacji treści ilościowej i jakościowej wskaźników kreatywności jest prosta i wyraźna: im bliżej centrum znajduje się poziom wskaźnika kreatywności, tym bardziej jest on wyrażony w strukturze osobowości kreatywnej.

Interpretacja psychologicznego profilu kreatywności odbywa się na podstawie nałożenia się dwóch lub kilku profili:

1. „Ja realne (rzeczywiste)” $< >$ „Ja – idealne” przedstawia możliwość wyróżnienia nie tylko ilościowego, lecz również i jakościowego poziomu potencjału twórczego i rezerw kreatywności dorosłej osobowości.
2. „Ja – realne” $< >$ „Ja – refleksyjne” określa poziom samooceny (zaniżony lub zawyżony) w porównaniu do wyobrażeń człowieka oraz refleksyjną ocenę, przedstawioną przez ekspertów odnośnie osobowości badanego, bazującej na ocenie jego postępowania.
3. Należy pamiętać, że przy diagnozowaniu trzeciego subtestu – „Ja – refleksyjne” – wskazana jest zamiana drukami testu z partnerem i odpowiadanie na pytania z pozycji oceny kreatywnych cech osobowości partnera. Często efekt niewłaściwej samooceny na podstawie wyników „Ja – rzeczywiste” i obiektywnej oceny innych osób jest konstrukcyjny.

Zestawienie wyników wszystkich podtestów

Rys. 4.1. Psychologiczne profile „Ja kreatywnego”.

Źródło: opracowanie własne.

4. „Ja – realne” (rzeczywiste) < > „koncepcja Ja” pozwala określić poziom potencjalnych rezerw samoaktualizacji; konceptualne upodobania osoby badanej na podstawie jej kompleksowego wyobrażenia o świecie, społeczeństwie i o sobie, bazując na swoich wartościowych profilach, doświadczeniu życiowym niezrealizowanego w „Ja – realnym (rzeczywistym)” poziomie samoaktualizacji osobowości dojrzałej.
5. „Ja – idealne” < > „Ja – refleksyjne” pomaga określić rezerwy kreatywności i poziom wyobrażenia innych osób o możliwościach i realnych perspektywach ich samorealizacji. Zbieżność lub braku zbieżności poziomu wskaźników cech kreatywności daje możliwość zrobienia indywidualnego planu kreatywnego samorozwoju.
6. „Ja – idealne” < > „koncepcja Ja” pozwala uświadomić kreatywny potencjał w samoaktualizacji osobowości dojrzałej i na podstawie określonych orientacji aksjologicznych i doświadczenia życiowego wybudować indywidualny program osiągnięcia oczekiwanych bliskich i dalekich ideałów, bazując na aksjologiczno-duchowej orientacji osobowości dojrzałej.
7. „Ja – refleksyjne” < > „koncepcja Ja” stymuluje osobowość do uświadomienia perspektyw samodoskonalenia się osobowości dojrzałej na podstawie oceny ekspertów, dotyczącej doświadczenia kreatywnego. Daje to możliwość wybudowania perspektywicznego programu etapowej samoaktualizacji w zawodowej i kreatywnej sferze, działalności na podstawie kompleksowej wyobraźni o sobie, o społeczeństwie i o świecie.

Przy interpretacji wyników czterech subtestów i określeniu korelacyjnych zależności między nimi, szczególną uwagę należy zwrócić na tendencję górnego-dolnego profilu prawego lub lewego przesunięcia psychologicznych profili kreatywności.

Wskaźniki górnej części koła profilu psychologicznego:

1 – myślenie twórcze, 2 – ciekawość i 8 – twórcze podejście do zawodu – odpowiadają uświadomionym przejawom osobowości.

Wskaźniki dolnej części koła profilu psychologicznego:

4 – wyobraźnia, 5 – intuicja, 6 – emocjonalność i empatia – odpowiadają nieświadomym przejawom osobowości.

Wskaźniki: 3 – oryginalność i 7 – poczucie humoru odnoszą się do granicznych uświadomionych i nieświadomionych procesów psychicznych, ponieważ przebiegają na podstawie świadomych i podświadomych procesów psychicznych kreatywnej osobowości.

Potrzebne jest interpretowanie tendencji przesuwania się w prawo do wyższego poziomu oryginalności lub w lewo do przejawu bogatego poczucia humoru w kreatywnej strukturze osobowości dojrzałej.

Na podstawie tej interpretacji można zrobić program indywidualnej korekty psychologicznej w celu samorozwoju osobowości.

4.3. Wywiad swobodny „Twórczy potencjał” autorstwa Natalii Wiszniakowej-Zelinskiej

Refleksja przeprowadzona jest w tzw. kreatywnej formie, w ocenie twórczej działalności i to zakłada schemat „wolnych odpowiedzi”, wolnych ankiet, które pozwalają w wolny sposób wyrazić swój pogląd na szereg ważnych osobowościowych problemów.

Metoda ta jest formą rozmowy. Posługiwanie się nią ma na celu uzyskanie określonego zbioru informacji osobowości, które posłużą w badaniu oceny potencjału osobowego. Przeprowadzanie wywiadu powinno odbywać się w atmosferze rozmowy. Przewagą wywiadu w porównaniu z rozmową jest większa obiektywność.

Dane metodyki pozwalają odkryć twórczy potencjał osobowości. Jednak wysokie współczynniki testów kreatywności nie gwarantują ich twórczego osiągnięcia, a tylko świadczą o wysokim prawdopodobieństwie ich przejawów.

Imię i nazwisko

Stanowisko

Miejsce pracy.....

Podstawowe pytania	W działalności zawodowej	W relacjach interpersonalnych w życiu zawodowym	We relacjach interpersonalnych w życiu osobistym	W swoich pasjach
Czy uważasz, że jesteś twórczą osobowością?				
Co stymuluje Cię do rozwoju twórczego potencjału?				
Co przeszkadza Ci w rozwoju twórczego potencjału?				
Krótko opisz, jak wygląda według Ciebie idealny wzór mistrza – twórcy?				

Wywiady zogniskowane jako technika badania postrzegania osób kreatywnych. Dokładna analiza wskazuje, że wywiad jako metoda najczęściej stosowana jest jednocześnie techniką umożliwiającą przewidywać kreatywny potencjał osobowości (Oppenheim, 2004).

4.4. Test niedokończonych zdań „Kreatywna osobowość”

Ankietowanym dyktuje się początek zdania i daje się 17 sekund na jego dokończenie, a potem czyta się następne zdanie.

1. Przyszłość wydaje mi się...
2. Mój nauczyciel...
3. Jeśli byłbym twórcą...
4. Jeśli najpierw pomyślałbym o twórczości...
5. Kiedy ja osiągam sukces, moi znajomi...
6. Jeśli w twórczości i fantazjowaniu mam trudności...
7. Mój osobisty sukces twórczości...
8. Kiedy koniecznie muszę sobie coś wyobrazić...
9. Jeśli ja bardzo się męczę przy pracy...
10. Niewiele osób wie, że działam intuicyjnie...
11. Mojej kłótni ze znajomymi...
12. Nie lubię ludzi, którzy...
13. Czasami w mojej duszy...
14. Do swoich znajomych odnoszę się....
15. Moim wielkim błędem było...
16. Bardzo chciałbym...
17. Jestem twórcą, bo...

Ocenę rezultatów przeprowadza się w następujący sposób: dokończone zdania ankietowanych są analizowane pod kątem stosunku ankietowanego do swoich znajomych, grupy, do siebie, do przeszłości, przyszłości, do trudności w dziedzinie twórczości.

Możliwe jest, że uzyskamy informacje o emocjonalnej sferze, o obecności niesprzyjających charakterologicznych cech, o agresywności, o twórczej indywidualności. Podstawowa diagnostyczna informacja jest kompletowana na bazie analizy zdań, według przeprowadzonego wyżej schematu analizy stosunków. W formie wariantów produktywnej metodyki mogą być rozpatrywane odpowiednie pytania i odpowiedzi w rozmowie, na podstawie, których można:

- sądzić o jakichś skrytych poglądach,
- zacerpnąć informacji o cechach osobowości,
- uzyskać dane dotyczące twórczego poziomu kreatywności.

4.5. Metodyka kolorowych metafor „Prognozowanie sukcesu w osiągnięciu sensu życia i kreatywnego potencjału”

I. Sołomina – adaptacja testu Natalii Wiszniakowej-Zelinskij

Metoda kolorowych metafor jest jedną z perspektywicznych metod prognozowania sukcesu w osiągnięciu kreatywnego potencjału i sensu życia (Wiszniakowa, 1999, s. 180).

Metoda zawiera zmodyfikowany wariant testu I. Sołomina, który charakteryzuje się szeregiem właściwości:

1. W metodzie kolorowych metafor następuje zaznaczenie różnych pojęć jednym kolorem. Takim okrężnym współczynnikiem jest ich podobieństwo subiektywne (Wiszniakowa, 1999, s. 112–158).
2. Metoda kolorowych metafor opiera się na standardowym, psychologicznym znaczeniu kolorów.
3. Metoda kolorowej metafory nie jest ograniczona odkryciem pewnego stosunku podejścia człowieka do siebie i do innych ludzi. Ta metoda jest zorientowana na diagnostykę bardziej szerokiego kręgu, przede wszystkim w stosunku do różnych działalności.
4. Metoda ta może być przeprowadzona w grupie i w sposób indywidualny.

Metoda kolorowych metafor oparta jest na dwóch zasadach:

1. Jeżeli człowiek oznacza jakieś pojęcie wpadającym w oko kolorem, może to świadczyć po prostu o atrakcyjności tego zjawiska, o bardzo pozytywnym stosunku do człowieka do problemu i odwrotnie.
2. Oznaczenie różnych pojęć jednym kolorem jest niebezpośrednim współczynnikiem ich subiektywnego podobieństwa. Człowiek oznacza jednym kolorem to, co jest widoczne w tych pojęciach według niego jako coś ogólnego, coś, co może uogólnić i odnieść się do takich pojęć w sposób jednakowy.

Dla diagnostyki motywów oraz kreatywnego potencjału i relacji konieczne trzeba wybrać takie pojęcia, które charakteryzują różną działalność, różne oczekiwania człowieka, różne wartości życiowe, emocjonalne przeżycia różnych ludzi, okresy czasu, czy też wydarzenia.

W indywidualnej formie przeprowadzenia testu wykorzystuje się kolorowe karteczki oraz karteczki z nazwami określonych pojęć. Kolorowe karteczki można rozłożyć w dowolnie wybranym miejscu, oprócz tego osoba dostaje kartkę z napisanymi pojęciami i przyporządkowuje każdemu pojęciu kolor (kolor oznaczony jest cyframi od 0 do 7 – tabela 4.2).

Tabela 4.2.

Pojęcie	Numer koloru	0	1	2	3	4	5	6	7
Sukces									
Porażka									
Kontakt									
Technika									
Choroba									
Dojrzałość									
Sens życia									
Duchowość									
Kreatywność									
Radość									
Moja nauka									
Wolność									

Wiedza									
Mój ojciec									
Ludzie									
Kim chcę być?									
Miłość									
Moja praca									
Konflikty									
Zagrożenie									
Natura									
Moja mama									
Praca – wysiłek									
Władza									

Rozdział IV

Edukacja										
Mój mąż – moja żona										
Medycyna										
Moje życie teraźniejsze										
Konkurencja										
Reklama										
Mój kolega – koleżanka										
Rodzina										
Moja przeszłość										
Informacja										
Kim jestem?										
Pensja – dochód										

Zmiany										
Gorycz										
Mój dom										
Mój zwierzechnik										
Moja pensja										
Finanse										
Moje dziecko										
Nieprzyjemności										
Ciekawe zajęcia										
Szkoła										
Biznes										
Dzieci										

Strach											
Moje obowiązki											
Dojrzałość fizyczna											
Dojrzałość osobowości											
Dojrzałość społeczna											
Dojrzałość kreatywna											
Moja przyszłość											
Obsługa											
Twórczość											
Materiałne zabezpieczenie											
Moi współpracownicy											
Zdenerwowanie											

Cele metody kolorowych metafor:

1. Sprawdzenie otrzymanych rezultatów badań.
2. Udoskonalenie, zrozumienie treści własnych oczekiwań i możliwych sposobów dostosowania się do sytuacji, Jest to sprawdzenie aktualnej sytuacji, w jakiej znajduje się człowiek, jak i przetestowanie przyszłych perspektyw, źródeł stresu i negatywnych przeżyć.

Grupowa forma testu kolorowych metafor:

Kolorowe karteczki dużego formatu przykleja się do tablicy, na którą patrzy całe audytorium. Każdy z badanych otrzymuje kartkę z tabelką (patrz tabela 4.1.), zapisuje tam numer kolorowej karteczki obok pojęcia, np. obok pojęcia „nauka” zapisuje nr 1 (2 – kolor karteczki).

Instrukcja dla osób poddawanych badaniu:

„Przed wami na tablicy znajdują się kolorowe kartki, każda kartka ma określony numer, dostaliście kartki, na których umieszczone są w tabeli wykazy pojęć. Teraz trzeba każde pojęcie określić odpowiednim kolorem (kolory mogą się powtarzać przy pojęciach indywidualnych)”.

Interpretacja rezultatów

Podstawą do interpretacji rezultatów będzie następująca zasada: jeżeli pojęcia są zaznaczone tym samym kolorem, zostaną zakwalifikowane do jednej grupy – nie jest to przypadkowe.

Np., jeżeli człowiek umieścił w jednej grupie pojęcia typu *interesujące zajęcie* i *moja praca*, oznacza to, że odnosi się do swojej pracy z dużym zainteresowaniem.

Jeżeli np. w tej samej grupie znalazły się u niego pojęcia np. *kim chce być* i *mój ojciec*, to prawdopodobnie będzie kiedyś podobny do swojego ojca.

Jeżeli człowiek zaznacza takim samym kolorem pojęcia *zwierzchnik* i *zagrożenie*, to wiadomą sprawą jest, że się boi swojego zwierzchnika.

Jeżeli w tej samej grupie znajdują się pojęcia: *moja przyszłość* i *moja pasja, osiągnięcie sukcesu, twórczość, radość*, to w świadomości człowieka tak naprawdę jego prawdziwa przyszłość będzie zawsze kojarzyła się z tymi pojęciami, jego wyobrażenia o przyszłości będą optymistyczne.

W procesie interpretacji na samym początku analizowane są takie pojęcia, które są zaznaczone najbardziej atrakcyjnym kolorem.

Potem analizowane są te, które grupują takie pojęcia, jak: *moja pasja, zainteresowanie, moje najciekawsze zajęcia*, a więc te, które są związane z pojęciami: *moja terażniejszość, moja przyszłość* i *moja przeszłość*.

Następnie wyjaśniane jest:

- z jakimi pojęciami będą kojarzyły się pojęcia...
- jaki jestem w rzeczywistości, jakim chcę być.

Po tym określa się, jakie pojęcia oznaczone są najbardziej nieprzyjemnymi kolorami. Takie pojęcia związane są z negatywnymi przeżyciami, emocjami, bądź z zdarzeniami np. *klęska, porażka, zagrożenie, zdenerwowanie, gorycz, nieprzyjemności* itd.

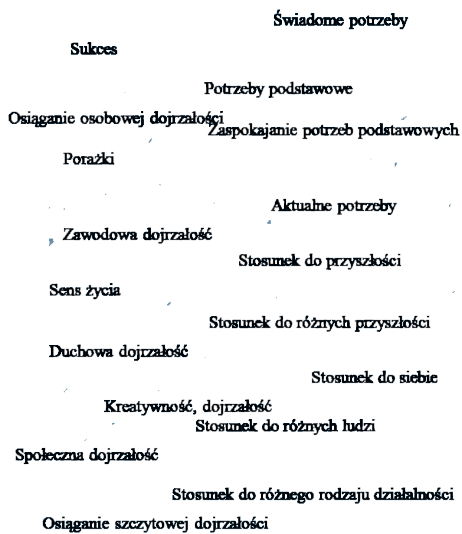
Na koniec można wykryć pewien stosunek badanego do konkretnych zajęć, do konkretnych ludzi, do okoliczności życiowych, stosunek do pracy, nauki, dzieci, przyjaciół, zwierzchników, władzy itd.

Podstawowe kategorie diagnostyczne, jak i wskaźniki metodyki kolorowych metafor są przedstawione w tabeli 4.2.

Tabela 4.3. Podstawowe kategorie diagnostyczne jak i wskaźniki metodyki kolorowych metafor

1	2	3	4	5	6	7	0
Obsługa	Moja terażniejszość	Moja przyszłość	Kim jestem	Moja żona	Moja przeszłość	Mój ojciec	Technika
Wiedza	Kim chcę być	Biznes	Mój kolega	Moje dziecko	Mój zwierzchnik	Zagrożenie	Moja szkoła
Kontakty	Finanse moje	Reklama	Moje obowiązki	Ludzie	Moja praca	Strach	Moja nauka
Gorycz	Obowiązki	Twórczość	Mój zawód	Natura	Wysiłek	Choroba	Gospodarstwo
Edukacja	Moja kariera	Radość	Ludzie	Zabezpieczenie materialna	Konflikty	Porażka	Mój dom
Ciekawe zajęcia	Dojrzałość fizyczna	Wolność	Zmiany		Niepowodzenia	Kryzysy życia	
	Dojrzałość osobowości	Zdenerwowanie			Dojrzałość		

Tabela 4.4. Podstawowe kategorie diagnostyczne, wskaźniki metodyki kolorowych metafor

Przykład interpretacji

Rezultat diagnostyki motywów w odniesieniu do 37-letniego mężczyzny z wyższym wykształceniem, pracującego jako menadżer do spraw personelu, posiadającego rodzinę. Rezultaty tych badań są przedstawione w tabeli 4.1. Po otrzymaniu protokołu wszystkich tych pojęć, zaznaczone różnymi kolorami pojęcia są pogrupowane w oddzielnej tabeli.

Najbardziej atrakcyjnym kolorem ankietowany zazaczył następujące pojęcie: *moja przyszłość, biznes, reklama, twórczość, sukces, radość, wolność, władza, zdenerwowanie*. Ten szereg pojęć związany jest z wyobrażeniem ankietowanego o jego przyszłości.

Jest prawdopodobne, że ankietowany oczekuje, ma nadzieje bądź też zamierza i planuje w przyszłości zająć się jakąś działalnością komercyjną, która w rezultacie jest jak gdyby pobudzona jego oczekiwaniami i potrzebami. Jednak podobne wyobrażenia mogą wywoływać u niego przyjemne bądź też nieprzyjemne uczucia. Oprócz tego nie jest to związane z jego zainteresowaniami, interesami, które są zaznaczone zupełnie innymi kolorami – są one zaliczone do innych grup.

Drugim kolorem, atrakcyjnym według ankietowanego, są zaznaczone takie pojęcia jak: *moja teraźniejszość, moja pasja, jaki chcę być, informacja, finanse, zarządzanie, moja firma, dochód, moje obowiązki, kariera*. Są one powiązane z założeniami w życiu teraźniejszym ankietowanego, mogą charakteryzować aktualne potrzeby, rodzaj działalności, jednocześnie świadczą one o tym, że ankietowany jest zatroskany.

Jest to wskaźnik, że ankietowany poświęca tym zjawiskom więcej uwagi. Możemy założyć, że ankietowany chce zająć się działalnością informacyjną, finansową, działalnością w zarządzaniu, silnie pobudzaną przez wyrażone potrzeby.

Wyobrażenie ankietowanego o swoim „idealnym „ja” leży w sferze subiektywnego życia codziennego, to wskazuje na wysoką samoocenę, oprócz tego, według wszelkiego prawdopodobieństwa ankietowany nie chce być do nikogo innego podobny.

Przedstawione ogólnie (w tabelkach) metody diagnozowania kreatywnego potencjału, osobowości, uzdolnień charakteryzują się zarówno różnym poziomem przygotowania psychometrycznego (ocena rzetelności, trafności, standaryzacja i obiektywność) i popularnością stosowania. Liczba metod, a także ich własności sugerują, że proces oceny kreatywnego potencjału i osobowości jest czynnością psychologicznie złożoną.

4.6. Metody badania duchowości i pomoc psychologiczna w kryzysach duchowych i rozwoju kreatywnego potencjału

Diagnostykę duchowości cechuje orientacyjny charakter, który później jest uszczegóławiany w procesie działalności mentalnej i produktywnej. W działalności duchowej aktywizuje się cały kreatywny i duchowy potencjał osobowości. Rezultat zaś określa tylko poziom mentalny stworzonego produktu.

Dyskusyjność diagnostyki osobowości duchowej jest w badaniach psychologicznych słabo odzwierciedlona. Diagnostycy duchowości w badaniach psychologicznych często mają charakterystyczne podejście – ocenę duchowej osobowości, a nie odkrycie jej oddzielnych cech. Do tego rozwoju kreatywnego potencjału wydzielamy diagnostykę duchowości jako najważniejszą perspektywę psychologicznej diagnostyki człowieka dorosłego.

W światowej psychologii eksperymentalnej psychologiczne metody diagnozowania związane są z tworzeniem metod diagnostycznych, przeznaczonych do ujawnienia duchowości, a także do badań nad cechami osobowościowymi, jakie sprzyjają rozwojowi duchowości.

Jednym z najbardziej istotnych problemów diagnostyki jest związek pomiędzy testami duchowości a testami mierzącymi poziom podświadomości.

Konieczne jest uświadomienie sobie, że psychologiczne metody diagnozowania duchowości nie mogą być absolutną prognozą przyczyn psychologicznej złożoności. Wiele procesów duchowych zachodzi nie tylko w świadomości, ale i w podświadomości, dlatego też taka elastyczna diagnostyka duchowości musi mieć charakter orientacyjny.

Złożoność przeprowadzenia diagnostyki duchowości polega również na tym, że testy: swobodny wywiad i projekcyjne, nie są do końca rzetelne, są raczej oparte na osobowościowej, stosunkowo elastycznej ocenie eksperymentatora. Pojawia się także problem diagnostyki procesów podświadomości w psychologii i personifikacji przejawów duchowości.

Wspominana już ograniczoność tradycyjnego podejścia do psychologicznych metod diagnozowania osobowości polega na tym, że podczas rozwiązywania problemu opiera się ona na refleksji, pomijając samoocenę i procesy podświadomości.

Perspektywiczne w tym ujęciu są metody wolnych ankiet czy też niedokończonych zdań. Pozwalają one w wyniku wolnej refleksji określić znaczenie duchowości dla osobowości w różnych sferach jej działalności, np. w osiąganiu sensu życia, kontaktach interpersonalnych, w pracy zawodowej, w życiu rodzinnym lub też w zajęciu się swoimi pasjami.

Argumenty skomplikowania badań duchowości

- Metodologiczne. Duchowość jako psychologiczna nauka i praktyka jest ze swej natury nieuchwytna i nie poddaje się badaniom klasycznymi metodami psychologicznymi.
- Standaryzowane. Duchowość nie ma normatywów i trudno stworzyć standaryzowane metody badań. A tylko psychologia posiada standaryzowane psychologiczne metody badań osobowości.
- Kompleksowość. Duchowość jest nie tylko domeną psychologii, ale i innych dziedzin, takich jak antropologia filozoficzna czy teologia, lecz te nauki zajmują się nią raczej teoretycznie niż praktycznie, a diagnostyka należy do psychologii stosowanej.
- Empiryczne. Duchowość może być mierzona za pośrednictwem wskaźników empirycznych (Heszen-Niejodek, Gruszczyńska, 2004).
- Egzystencjonalne. Aby stworzyć oryginalne metody badania duchowości psycholodzy powinni podążać w kierunku diagnostyki egzystencjonalnej.

Dominujące metody w badaniu duchowości

- Swobodny psychologiczny wywiad. Wywiady psychologiczne zogniskowane jako technika badania postrzegania stopnia duchowości dorosłej osobowości. Dokładna analiza wskazuje, że wywiad jako metoda najczęściej stosowana, nie jest jednocześnie techniką umożliwiającą przewidywać duchowy potencjał osobowości (Oppenheim, 2004).
- Metody samoopisowe i kwestionariusze oraz procedury eksperymentalne.
- Diagnostyka poziomu kryzysu duchowego.
- Psychologiczne testy niedokończonych zdań.

4.6.1. Test niedokończonych zdań „Duchowa osobowość”

Ankietowanym dyktuje się początek zdania i daje się 15 sekund na jego dokończenie, a potem czyta się następne zdanie.

1. Przyszłość wydaje mi się, jak mądrość...
2. Moje duchowe doświadczenie w...
3. Jeśli byłbym duchową osobą...
4. Jeśli najpierw pomyślałbym o doświadczeniu duchowym, to..
5. Kiedy osiągam sukces, w postrzeganiu świata...
6. Jeśli w duchowej samorealizacji mam trudności...
7. Mój osobisty sukces w osiągnięciu sensu życia...
8. Jeśli bardzo się męczę przy realizacji swojego sensu życia, (ja)...

9. Niewiele osób wie o moim duchowym potencjale...
10. Mojej kłótni ze znajomymi...
11. Nie lubię konfliktowych ludzi, którzy...
12. Czasami mam trudności w poszukiwaniu prawdy w życiu...
13. Jeśli w samorealizacji mojej duchowo-wartościowej orientacji mam trudności...
14. Moim wielkim błędem w odrodzeniu duchowym było...
15. Bardzo chciałbym realizować swój potencjał duchowy w...
16. Jestem osobą duchową, bo...

Dokończone zdania ankietowanych są analizowane pod kątem stosunku ankietowanego do:

1. duchowo-wartościowej orientacji;
2. duchowego doświadczenia;
3. duchowego potencjału;
4. duchowego samopoznania;
5. duchowej samorealizacji.

Możliwe jest, że uzyskamy informacje o duchowej sferze, o obecności niesprzyjających charakterologicznych cech, o agresywności, o duchowej indywidualności. Podstawowa diagnostyczna informacja jest kompletowana na bazie analizy zdań, według przeprowadzonego wyżej schematu analizy doświadczenia i duchowości. W formie wariantów produktywnej metodyki mogą być rozpatrywane odpowiednie pytania i odpowiedzi w rozmowie, na podstawie, których można:

- sądzić o jakiś skrytych poglądach,
- zacerpnąć informacji o duchowych cechach osobowości,
- uzyskać dane dotyczące potencjalnego poziomu duchowości.

4.6.2. Wywiad swobodny „Duchowy potencjał osobowości”

Refleksja przeprowadzona jest w poufalej formie. W ocenie duchowego potencjału dorosłej osobowości zakłada schemat „wolnych odpowiedzi”, wolnych ankiet, które pozwalają w wolny sposób wyrazić swój pogląd na szereg ważnych osobowościowych problemów.

Metoda ta jest formą rozmowy z psychologiem. Posługiwanie się nią ma służyć uzyskaniu określonego zbioru informacji dorosłej osobowości, które posłużą do badania oceny potencjału duchowości. Przeprowadzanie wywiadu powinno odbywać się w atmosferze rozmowy z psychologiem. Przewagą wywiadu, w porównaniu z rozmową, jest większa obiektywność i poufałość.

Dane metodyki pozwalają odkryć duchowy potencjał osobowości. Jednak wysokie współczynniki testów duchowego potencjału nie gwarantują ich twórczego osiągnięcia, a tylko świadczą o wysokim prawdopodobieństwie ich przejawów.

Tabela swobodnego wywiadu „Duchowy potencjał osobowości”

Imię i nazwisko

Stanowisko

Miejsce pracy

Podstawowe pytania	W życiu osobistym	W relacjach interpersonalnych	W zawodowej działalności	W swoich pasjach
Czy uważasz, że jesteś duchową osobowością?				
Co stymuluje Cię do rozwoju potencjału duchowego?				
Co przeszkadza Ci w rozwoju potencjału duchowego?				
Krótko opisz, jak wygląda według Ciebie idealny wzór duchowej osobowości?				

Specyfika diagnostyki duchowości i potencjału duchowego leży w tym, że jest ona potrzebna nie do badań naukowych, lecz do pomocy psychologicznej w indywidualnych konsultacjach człowieka dorosłego.

Diagnostyka poziomu kryzysu duchowego sprowadza się do subiektywnej oceny albo samodiagnostyki, ponieważ subiektywnych metod testowych określających poziom kryzysu duchowego nie ma, a prawdopodobnie znajdują się one w nietradycyjnych płaszczyznach jego oceny.

Na podstawie samopoznania zachodzi samodiagnostyka poziomu kryzysu duchowego, który przejawia się w braku duchowości i opustoszeniu (pustce), egoistycznym nastawieniu na wartości materialne i wewnętrznych konfliktach.

Aby przezwyciężyć kryzys, należy określić jego przyczyny, które przybierają różne symptomy. Zaliczają się do nich: stan przygnębienia i brak adaptacji osobowości. Przyczyna może być zewnętrzna – niemoc poradzenia sobie ze swoimi problemami, albo wewnętrzna – brak zdolności pokonania wewnętrznych konfliktów.

Wskaźnikiem zakończenia kryzysu duchowości są:

- zamiana niepewności w pewność siebie;
- przekształcenie pustki duchowej w stan wypełnienia uczuciami wyższymi;
- znalezienie nowych perspektyw osobowości;
- uświadomienie sobie sensu swojego życia.

Przezwyciężenie kryzysów jest realizowane poprzez odwołanie się do bogatego doświadczenia życiowego i mądrości osobowości, które trzeba rozwijać, wzbogając tym samym swoje doświadczenie duchowe.

Mądrość przejawia się również w uświadomieniu sobie przyczyn sprzeczności, które znajdują się nie w zewnętrznych zjawiskach, a w sposobach ich tłumaczenia i rozumienia sprzecznych wypowiedzi ludzi. Mądrość formułuje się w wyniku doświadczenia życiowego, duchowego spokoju i dojrzałości duchowej. Dlatego bohater w książce Kurta Vonneguta modli się: „Boże, daj mi spokój duchowy, żebym mógł przyjąć to, czego nie mogę zmienić, siłę i odwagę, aby zmienić to, co mogę i mądrość – żeby zawsze odróżniać jedno od drugiego” (Vonnegut...).

Metody przezwyciężenia kryzysu duchowego skierowane są na uświadomienie sobie przyczyn braku duchowości u danej osobowości.

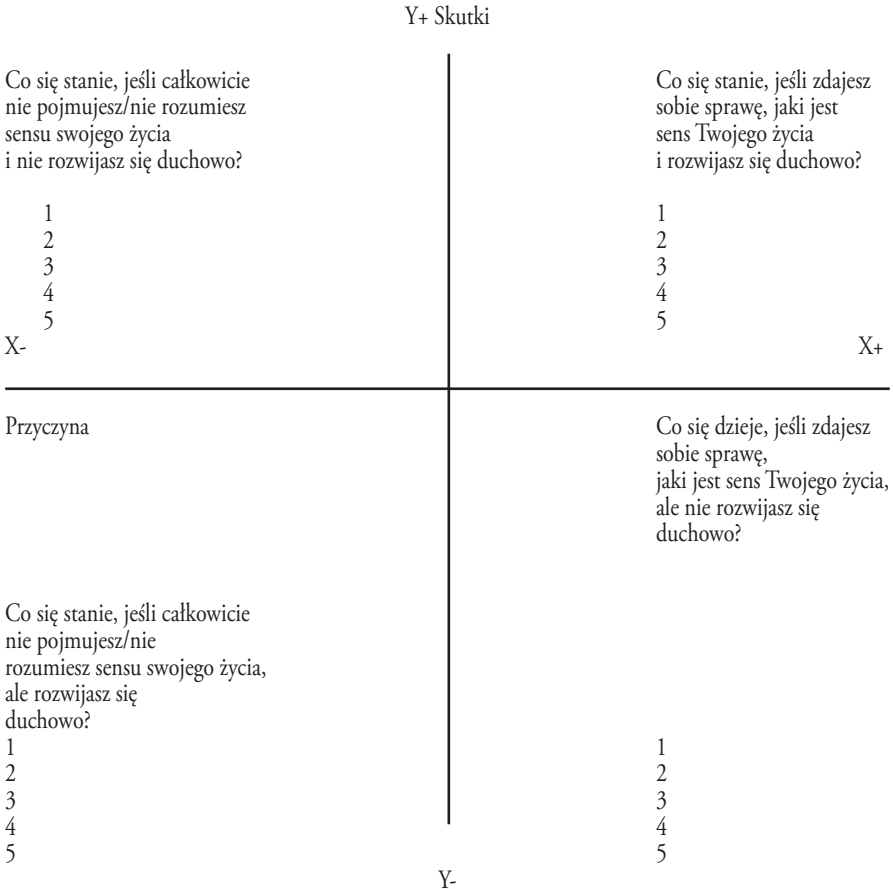
Psychologiczna metoda samopoznania „Lustrzane odbicie”

Samopoznanie, mające na celu uświadomienie sobie przyczyn kryzysu duchowego, dokonywane jest w oparciu o refleksje, będące „lustrzanym odbiciem” naszych czynów i zachowań ocenianych przez osoby trzecie. Samoanaliza prowadzi do formułowania pytań oraz odnajdywania na nie przemyślanych, głębokich odpowiedzi:

- Co chcę zrozumieć?
- Co należy zmienić?
- Jak dokonać zmiany?
- Z jakich powodów owa zmiana jest dla mnie niezbędna?

4.6.3. Metoda badania przyczyn i skutków kryzysu duchowego „Magiczne współrzędne”

Aby zdiagnozować i dokładniej zdać sobie sprawę z przyczyn i skutków kryzysu duchowego, należy skorzystać z „magicznych współrzędnych” adaptowanych na potrzeby danego problemu. Graficznie można to przedstawić na schemacie poniżej (rys. 4.5). Są one przedstawione za pomocą dwu przecinających się współrzędnych X i Y, gdzie X – jest przyczyną zdarzenia, a Y- realizuje skutki zdarzenia.

Rys. 4.5. Metoda badania przyczyn i skutków kryzysu duchowego.

Źródło: opracowanie własne.

W kwadratach, powstałych w wyniku przecięcia się obu współrzędnych należy zapisać po pięć szczególnie silnie motywowanych skutków zdarzenia.

Wypełnienie tego zadania pozwoli głęboko i wszechstronnie uświadomić sobie zarówno przyczyny, jak i skutki dowolnej sytuacji życiowej, włączając kryzys duchowy. Stanowi także asumpt do ustalenia granic możliwości jednostki oraz pozwala wybrać drogi prowadzące do dojrzałości duchowej, korzystając z możliwości czerpania z zasobów wewnętrznych i wzbogacenia doświadczenia duchowego osobowości.

Proces mający na celu badanie jakościowe charakterystyki doświadczenia duchowego człowieka dorosłego, realizowany jest na kilku płaszczyznach:

1. bezpośredni kontakt z ludźmi, posiadającymi bogate doświadczenie duchowe;
2. niebezpośredni kontakt z tymi ostatnimi, dokonywany poprzez czytanie książek, uświadomienie sobie i zapoznanie się z ideami i przekonaniami wielkich uczonych;
3. uświadomienie sobie przyczyn duchowych, oraz własnych błędów, które miały miejsce na przestrzeni drogi życiowej prowadzącej do samopoznania;
4. poszukiwania jedynej, prawdziwej drogi do dojrzałości duchowej wewnątrz siebie, na podstawie samopoznania intuicyjnym sposobem. Nieprzerwane poszukiwania prawdy i sensu życia drogą wzbogacania swego duchowego doświadczenia.

Przez ciągły proces poszukiwań twórczych tj. świadomy wybór dróg duchowego samorozwoju, zdobywa się doświadczenie duchowe. Proces wyboru duchowego jest realizowany w oparciu o duchowe wartości i motywacje. Motywacja osiągnięcia celu rośnie w przypadku, kiedy zachodzi proces uświadomienia sobie przez jednostkę znaczenia jej wartości tj. uświadomienie sobie wielorakich możliwości wyboru i przyjęcie odpowiedzialności za osiągnięte wyniki.

W ten sposób rozwój duchowy zachodzi:

- na płaszczyźnie wyboru dróg, mających na celu przezwycięzenie kryzysu duchowego i braku duchowości;
- dzięki wysokiej motywacji związanej z pojawieniem się świadomości przyczyn kryzysu duchowego;
- przez analizę niepożądanych skutków negatywnych przeżyć oraz ich przekształcenie w pozytywne uczucia wyższe, odkrywając tym samym niewykorzystywany dotychczas kreatywny potencjał i rezerwy twórcze.

Społeczeństwo i środki masowego przekazu promują styl życia, w którym wyłącza się duchowość, co w konsekwencji prowadzi do różnego rodzaju uzależnień. Należy przeprowadzić badania kompensacji negatywnych przeżyć oraz dokonać zamiany ich na uczucia związane z pozytywnym odczuwaniem radości związanych z odnoszeniem sukcesów (nawet mało znaczących) we własnym życiu, co jest niezbędnym czynnikiem pomagającym zachować duchową ekologię człowieka dorosłego, rozwoju jego kreatywnego potencjału i talentu osobowości w procesie duchowego odrodzenia.

Tabela 4.5. Przeniesienie i własności poszczególnych skal badających kreatywności amerykańskich psychologów w polskiej adaptacji w odniesieniu do diagnozowania potencjału kreatywnego

Nazwa metody Autor	Autor (autorzy),	Cel diagnozy	Trafność prognozy, normalizacja	Diagnozowanie potencjału kreatywnego
1. „Kreatywne rysowanie – test kółek” J.P. Guilford	Guilford, 1950; Guilford, Merrifield i Cox, 1961; Merrifield, Guilford i Gershan, 1963	Badanie kreatywnej zdolności. Zadania (możliwość): 1. zadania <i>verbal</i> przy ustnych bodźcach; 2. zadania <i>verbal</i> za pomocą bodźców niewerbalnych; 3. zadania niewerbalne	Ogólna trafność i rzetelność jest zadowalająca	Brak diagnozowania
2. „Testy twórczego myślenia (TTCT)” E.P. Torrance	Serie testów Torrancego, 1966–1974	Płynność: całkowita liczba pomysłów do interpretacji; Elastyczność: liczba różnych kategorii istotnych odpowiedzi; Oryginalność: statystyczna rzadkość odpowiedzi; Abstrakcyjność	Ogólna trafność i rzetelność jest zadowalająca	Brak diagnozowania
„Test Niezwykłych Zastosowań”				
3. „Rysunkowy Test twórczego myślenia TCT- DP” K.K. Urban, H.G Jellen / „Rysunkowy Test Twórczego Myślenia TCT-DP” A. Matczak, A. Jaworowska, J. Stańczak, 2000.	Urban, Jellen; polska adaptacja: Matczak, Jaworowska, Stańczak, 2000	Technika diagnozy zdolności twórczych przeznaczona do oceny poziomu twórczości	Rzetelność: wysoka zgodność ocen sędziów i umiarkowana zgodność wewnętrzna obu wersji. Normalizacja dla młodzieży w wieku 14–15 lat i 18–19 lat	Brak diagnozowania

<p>4. „Test of Creative Potential” R. Hoepfnera i J. Hemenwey.</p> <p>Źródło: R. Hoepfner: <i>Measuring Student Achievement in Art. STUDIER in Art Education.</i> „A Journal of Issues and Research” 1984, 25 (4), s. 251–258)</p>	<p>„The need to demonstrate the outcomes of instruction in art is established, and the problems in doing so are discussed. Testing formats for production, aesthetic perception, art criticism, and art history are discussed in terms of historical precedents, underlying philosophy, reliability, and relevance to instruction. Problems in the measurement of higher-order cognitive and affective expectations of art instruction are presented”</p>	<p>Measuring Student Achievement in Art. STUDIER in Art Education.</p>	<p>Brak informacji</p>	<p>Diagnozowania „Creative Potential in Art”</p>
<p>5. „The Tests of Fundamental Abilities of Visual Art” Lewerenz, 1927 Źródło: „A Journal of Issues and Research” 1984, 25 (4), 251–258)</p>	<p>„Fundamental Abilities of Visual Art”</p>	<p>STUDIER in Art</p>	<p>Brak informacji</p>	<p>Brak diagnozowania</p>
<p>6. „Skala SWLS” E. Diener, R.A. Emmons, R.J. Larson, S. Griffin</p>	<p>Polska adaptacja: Z. Jurczyński</p>	<p>Bada poczucie szczęścia i satysfakcji życiowej</p>	<p>Brak informacji o normalizacji</p>	<p>Brak diagnozowania</p>

Źródło: Polskie Towarzystwo Psychologiczne (PTP) (2007). Źródło: opracowanie własne.

Tabela 4.6.. Przeznaczenie i własności poszczególnych skal badających kreatywności polskich psychologów w odniesieniu do diagnozowania potencjału kreatywnego

Nazwa metody Autor	Autor (autorzy) Wydanie	Cel diagnozy	Trafność Progностyczna i Normalizacja	Diagnozowanie potencjału kreatywnego
1. „Test Myślenia Twórczego TMT” E. Nęcka, A. Rychlicka	Źródło: E. Nęcka, A. Rychlicka (1986), <i>Test Twórczości</i> , Gdańsk	Przeznaczony jest do badania myślenia twórczego	Ogólna trafność i rzetelność jest zadowalająca Normalizacja dla młodzieży	Brak diagnozowania
2. „Predyspozycje i Twórczość”. „Kwestionariusz Twórczego Zachowania KANH” S. Popek	Źródło: S. Popek, (2000). <i>Kwestionariusz Twórczego Zachowania KANH</i> , Lublin; Przeznaczony jest do badania uzdolnień twórczych, rozumianych jako właściwości osobowościowe (postawa twórcza)	Wyniki oceniane są w ramach czterech skal: konformizmu – K, nonkonformizmu – N, zachowań algorytmicznych – A, zachowań heurystycznych – H. Możliwe jest też uzyskanie innych wskaźników – dla postawy twórczej, postawy odtwórczej, sfery poznawczej oraz sfery charakterologicznej	Normalizacja dla uczniów szkół średnich Ogólna trafność i rzetelność jest zadowalająca	Brak diagnozowania
3. „Zgłębianie kreatywności: Studia nad pomiarem poziomu i stylu twórczości”, M. Karwowski	Źródło: M. Karwowski, (2009), <i>Zgłębianie kreatywności: Studia nad pomiarem poziomu i stylu twórczości</i> , Warszawa	Praca stanowi unikalną w skali Polski próbę ujęcia najważniejszych problemów diagnostyki kreatywności dzieci, młodzieży i dorosłych	Omawiane są ilościowe jak i jakościowe metody i techniki badawcze oraz problemy praktyczne związane z diagnozowaniem	Brak diagnozowania
4. „Test Wyobraźni Twórczej”, J. Kujawski	Źródło: E. Arczewska (2004). <i>Wartość Testu Wyobraźni Twórczej Janusza Kujawskiego w świetle badań Testem Zdolności Twórczych Tadeusza Żuka</i> , Warszawa	Przeznaczony jest do oceny wyobraźni twórczej młodzieży	Ogólna trafność jest zadowalająca	Brak diagnozowania

5. „Skala Uogólnionej Własnej Skuteczności GSES”	R. Schwarzer Jerusalem i Z. Juczyński	Bada poczucie skuteczności w różnych dziedzinach życia	Brak informacji o normalizacji	Brak diagnozowania
6. „Kwestionariusz Nadziei na Sukces KNS” M. Łąguna, J. Trzebiński, M. Zięba	KNS składają się z dwóch komponentów: 1. przekonania o posiadaniu silnej woli, czyli świadomość własnej skuteczności ujawniana w inicjowaniu dążenia do celu i trwaniu w nim, 2. przekonania o umiejętności znajdowania rozwiązań	Bada świadomość własnej wiedzy i kompetencji intelektualnych, ujawniana w sytuacjach wymagających wymyślenia lub poznania nowych sposobów prowadzących do osiągnięcia celu	Rzetelność jest satysfakcjonująca. Trafność teoretyczna, treściowa, diagnostyczna są zadowalające. Normalizacja dla licealistów i studentów	Brak diagnozowania

Źródło: Polskie Towarzystwo Psychologiczne (PTP) (2007). Źródło: opracowanie własne.

Tabela 4.7. Przeznaczenie i własności poszczególnych skal badających: Osobowość, Uzdolnienia i Zainteresowania amerykańskich psychologów w polskiej adaptacji w odniesieniu do diagnozowania potencjału kreatywnego

Nazwa metody Autor	Autor (autorzy)	Cel diagnozy	Trafność prognostyczna i normalizacja	Diagnozowanie potencjału kreatywnego
1. „Kwestionariusz Rosenberga SES” Źródło: http://eib.emcdda.europa.eu/html.cfm/index3676EN.html	Rosenberg. Autorką polskiej adaptacji jest Kinga Lachowicz-Tabaczek	Służy do pomiaru globalnej samooceny	Kwestionariusz jednowymiarowy. Składa się z 10 pozycji, w których osoba może określić m.in. czy jest zadowolona z siebie itd.	Brak diagnozowania
2. „Kwestionariusz osobowości H.J. Eysencka EPQ-R”	S. Eysenck, H.J. Eysenck, P. Barrett. Polska adaptacja: P. Brzozowski i R.Ł. Drwal	Służy do badania podstawowych wymiarów osobowości: zrównoważenia emocjonalnego, ekstrawersji i psychotyizmu	Normalizacja dla uczniów, studentów i dorosłych	Brak diagnozowania

Rozdział IV

<p>3. „Test inteligencji Matrycy Ravena”</p>	<p>Matryce Ravena. Występują w różnych wersjach</p>	<p>Test służy do badania tzw. inteligencji płynnej (m.in. zdolność do abstrakcyjnego myślenia)</p>	<p>Normalizacja dla różnych grup wiekowych</p>	<p>Brak diagnozowania</p>
<p>4. „Zestaw Testów Uzdolnień”</p>	<p>W. Horn</p>	<p>Składa się z ośmiu werbalnych i niewerbalnych podtestów: 1. dokończenie wzoru; 2. szukanie zasady; 3. uzupełnianie liter; 4. działania arytmetyczne; 5. pisownia wyrazów; 6. niepotrzebne skreślić; 7. liczenie liter; 8. koncentracja</p>	<p>Normalizacja dla osób w wieku od 12;6 do 18;5</p>	<p>Brak diagnozowania</p>
<p>5. Umiejętności: „Kwestionariusz Inteligencji Emocjonalnej INTE” N.S. Schutte, J.M. Malouff, L.E. Hall, D.J. Haggerty, J.T. Cooper, Ch.J. Golden, L. Dornheim</p>	<p>Polska adaptacja: A. Ciechanowicz, A. Jaworowska, A. Matczak</p>	<p>Służy do pomiaru inteligencji emocjonalnej rozumianej jako zdolność do rozpoznawania, rozumienia i kontrolowania własnych oraz cudzych emocji, a także zdolność do efektywnego wykorzystywania emocji w kierowaniu własnym oraz cudzym działaniem</p>	<p>Ogólna trafność jest zadowalająca</p>	<p>Brak diagnozowania</p>

<p>6. „Kwestionariusz Osobowości NEO-FFI” P.T. Costa, R.R. McCrae</p>	<p>Polska adaptacja: B. Zawadzki, J. Strelau, P. Szczepaniak, M. Śliwińska</p>	<p>Kwestionariusz do diagnozy cech osobowości uwzględnionych w popularnym modelu pięcioczynnikowym, określonym jako model Wielkiej Piątki, czyli takich wymiarów, jak: zrównoważenie emocjonalne, towarzyskość, otwartość na nowe doświadczenia, sumienność, ugodowość</p>	<p>Doskonalszą wersją tego narzędzia jest NEO-PI-R. Normalizacja dla grup wiekowych 15–19, 20–29, 30–39, 40–49 i 50–80 lat</p>	<p>Brak diagnozowania</p>
<p>7. „Skala Inteligencji Wechslera dla Dorosłych WAIS-R (PL)”</p>	<p>D. Wechsler</p>	<p>Składa się z sześciu testów słownych (wiadomości, powtarzanie cyfr, słownik, arytmetyka, rozumienie, podobieństwa) oraz pięciu testów bezsłownych (braki w obrazkach, porządkowanie obrazków, klocki, układanki, symbole cyfr)</p>	<p>Służy do pomiaru rozmaitych zdolności składających się na inteligencję ogólną. Wersja dla dzieci to WISC-R. Normalizacja dla osób od 16 do 79 roku życia</p>	<p>Brak diagnozowania</p>
<p>8. „Test Osobowości i Zainteresowań TO-Z”</p>		<p>Test bada takie własności osobowości, jak: samokrytyczność, nastawienie społeczne, ekstrawersja, zrównoważenie emocjonalne, maniakalność, depresyjność, paranoidalność, wegetatywną stabilność</p>	<p>Stosowana w poradnictwie zawodowym. Normalizacja dla uczniów gimnazjum i liceum</p>	<p>Brak diagnozowania</p>

Źródło: Polskie Towarzystwo Psychologiczne (PTP) (2007). Źródło: opracowanie własne.

Tabela 4.8. Przeznaczenie i własności poszczególnych skal badających osobowość, uzdolnienia i zainteresowania polskich psychologów w odniesieniu do diagnozowania potencjału kreatywnego

Nazwa metody Autor	Autor (autorzy) Wydanie	Cel diagnozy	Trafność prognostyczna, normalizacja	Diagnozowanie potencjału kreatywnego
1. Obszary i metody oceny potencjału osobowego. J. Buczny	J. Buczny http://WWW.doradca-zawodowy.pl/Index.php?option=com_content	Metody diagnozy potencjału osobowego w poszczególnych obszarach: umiejętności, zdolności, predyspozycje	Ogólna trafność jest zadowalająca	Diagnozowanie potencjału osobowego
2. „Dwuwymiarowy Inwentarz Inteligencji Emocjonalnej DINEMO”	A. Jaworowska, A. Matczak, A. Ciechanowicz, J. Stańczak, E. Zalewska	Służy do pomiaru podstawowych komponentów inteligencji emocjonalnej, takich jak zdolności do pozyskiwania przez jednostkę dostępu do własnych i cudzych emocji, respektowanie i rozumienie ich funkcji	Normalizacja dla młodzieży i dorosłych	Brak diagnozowania
3. „Test APIS-Z”	A. Ciechanowicz, A. Jaworowska, A. Matczak, T. Szutrowa	Służy badaniu inteligencji ogólnej w wielu wymiarach	Normalizacja dla młodzieży i dorosłych	Brak diagnozowania
4. „Kwestionariusz Kompetencji Społecznych KKS”	A. Matczak	Służy do oceny kompetencji społecznych rozumianych jako nabyte umiejętności warunkujące efektywność funkcjonowania człowieka w różnych sytuacjach społecznych	Normalizacja dla dorosłych	Brak diagnozowania

<p>5. „Kwestionariusz Nadziei na Sukces KNS”</p>	<p>M. Laguna, J. Trzebiński, M. Zięba.</p>	<p>Mierzona kwestionariuszem KNS nadzieja na sukces odnosi się do siły oczekiwania pozytywnych efektów własnych działań. Składają się na nią dwa komponenty: przekonanie o posiadaniu silnej woli, czyli świadomość własnej skuteczności ujawniana w inicjowaniu dążenia do celu i trwaniu w nim, oraz przekonanie o umiejętności znajdowania rozwiązań, czyli świadomość własnej wiedzy i kompetencji intelektualnych, ujawniana w sytuacjach wymagających wymyslenia lub poznania nowych sposobów prowadzących do osiągnięcia celu</p>	<p>Normalizacja dla licealistów i studentów</p>	<p>Brak diagnozowania</p>
<p>6. „Wielowymiarowy Kwestionariusz Preferencji WKP”</p>	<p>A. Matczak, A. Jaworowska, A. Ciechanowicz, E. Zalewska, J. Stańczak</p>	<p>Umożliwia diagnozę preferencji w zakresie zainteresowań typami czynności oraz warunków pracy. Pozwala na wygenerowanie listy preferowanych i odradzanych zawodów</p>	<p>Normalizacja dla uczniów gimnazjów, szkół średnich i dorosłych</p>	<p>Brak diagnozowania</p>

Źródło: Polskie Towarzystwo Psychologiczne (PTP) (2007). Źródło: opracowanie własne.

Przedstawione wyżej metody prezentują szeroki zakres diagnostyk w stosowanej psychologii. Przedstawiony w tabelkach przegląd metod nie obejmuje wielu zagadnień, twórczości, strategii prognozowania i skuteczności rozwiązywania problemów. Dla tych obszarów nie skonstruowano zbyt wielu narzędzi bądź są one niedostępne dla polskich psychologów.

Rozdział V

Sposoby rozwijania kreatywnego potencjału

5.1. Procesy innowacyjne w rozwoju kreatywnego potencjału

Psychologia twórczego rozwoju jako nauka stosowana, zajmująca się działalnością kreatywną, podejmuje problematykę zwiększania rozwoju kreatywnego potencjału i twórczej dojrzałości specjalistów. Za główną podstawę swych działań przyjmuje procesy innowacyjne, które wykorzystują najnowsze techniki heurystyczne stosowane w działalności praktycznej psychologów.

Określenie „najnowsze techniki” wskazuje na programową tendencję do efektywnego wprowadzania przez psychologów takich zmian systemowych lub strukturalnych, które sprzyjają gruntownemu doskonaleniu istniejącego układu przejścia ze stanu wcześniejszego do całkowicie zmienionego.

W psychologii stosowanej rozwoju kreatywnego potencjału najnowsze technologie powinny być rozpatrywane z uwzględnieniem aspektów społecznych oraz psychologicznych:

- jako stworzenie obiektywnie nowego wytworu, który posiada znaczenie społeczne; wytworami tego rodzaju są zarówno wynalazki techniczne, jak i odkrycia naukowe; mianem wynalazku określa się odkrycie obiektywnie nowego wytworu lub zjawiska mającego znaczenie dla społeczeństwa;
- jako stworzenie subiektywnie nowego wyrobu mającego osobiste znaczenie dla twórcy; w ramach tego działania znajdują zastosowanie najrozmaitsze kombinacje znanych podejść psychologicznych w nowych układach, które zapewniają osiągnięcie twórczego wyniku.

Do innowacji technologicznych zaliczamy modernizację, modyfikację i racjonalizację.

1. Modernizacja, czyli uwspółcześnienie, ma na celu dostosowanie zjawiska do aktualnych wymagań poprzez wprowadzenie różnych udoskonaleń struktury procesu oraz jego technologii.
2. Modyfikacja oznacza zmianę wprowadzaną w celu usprawnienia procesu; skutkiem takiej zmiany są nowe parametry tego procesu.
3. Racjonalizacja obejmuje porządkowanie i optymalizowanie wszystkich struktur procesu.

Zarówno teoria jak i praktyka nauki badającej nowe dokonania twórcze zdołały wypracować odpowiednie doświadczenie oraz własne kategorie pojęciowe. W ramach wstępu do prowadzenia pogłębionych badań należałoby wyszczególnić stosowane kategorie: nowatorstwo, innowacja, nowe wdrożenie, proces innowacyjny, wynik innowacyjny, nowość.

Nowatorstwo jest stwarzaniem lub wykonywaniem tego, czego dotąd nie było, a co pojawia się zamiast istniejącego dotychczas, dysponując cechami nowego odkrycia, zjawiska mało znanego lub zbyt słabo poznanego.

Innowacja pojmowana jest jako wprowadzanie nowatorskich ulepszeń do rzeczy i technik już istniejących.

Innowacyjność może przyjmować jedną z trzech postaci:

- innowacyjności naukowo-wynalazczej;
- innowacyjności technologicznej, która obejmuje również sferę zastosowania i wykorzystania innowacji;
- innowacyjności osobowościowej, będącej twórczym nastawieniem na odkrycie, niezwykłością oraz unikalnością osobowości nowatora, który w optymalny sposób wdraża nowość, przy czym działania takie stanowią przedmiot badań psychologii twórczości człowieka dorosłego jako nauki stosowanej. Nawet nośna idea oraz świetnie rokująca technologia nie są w stanie zapewnić oczekiwanych wyników, jeśli ich wdrażanie odbywa się w sposób niefachowy. W takich przypadkach podstawą sukcesu jest profesjonalizm oraz mistrzostwo nowatora – osobowość twórcy albo zwiększa efektywność nowej technologii, albo niweczy jej wartości.

Umiejętność przewidywania przyszłości stanowi w innowacyjności kryterium decydujące. W dziedzinie nauczania pochodną innowacyjności staje się zmiana typu komunikacji społeczno-kulturalnej w nauczaniu z towarzyszącą temu kulturą dialogu oraz rozwinięcie świadomości konsensusu jako podstawowej zasady współtworzenia z zastosowaniem heurystycznych metod kształtowania relacji wzajemnych.

Kategoria innowacji utożsamiana jest z nowymi elementami, które pojawiają się w określonym rodzaju działalności. Pojęcie „innowacja” pojawiło się w etnografii w XIX wieku na określenie elementów jednej kultury, które wprowadzane są do innej kultury oraz innej mentalności. Później, w XX wieku, pojęcie to zaczęło pojawiać się w odniesieniu do sfery wytworów materialnych. Termin „innowacja” zaczął być wiązany z dziedziną nowych ustaleń w nauce o prawidłowościach, zasadach, metodach i kryteriach nowych wdrożeń w poszczególnych rodzajach działalności. W dziedzinie psychopedagogiki innowacyjność stała się przedmiotem badań w połowie XX w. Badania stosowane innowacyjności prowadzone w ramach psychologii twórczości człowieka dorosłego służą teoretycznej analizie struktury procesu innowacyjnego. W ramach tych działań pojawia się możliwość różnicowania struktur oraz wyznaczania poszczególnych aspektów badanej rzeczywistości w celu ich bardziej szczegółowego rozpatrzenia.

Proces innowacyjny jest dynamicznym zespołem zjawisk innowacyjnych. Określenie „proces” wskazuje na występowanie szeregu działań mających na

celu osiągnięcie określonego wyniku. Proces innowacyjny ma swój początek w istnieniu idei (stanowiącej genę innowacji), innowacji funkcjonalnej i merytorycznej, innowacji w organizacji i zarządzaniu. W oparciu o przejawianą innowacyjność odbywa się rozwój osobowości.

Kategoria nowości związana jest z pojawieniem się nowego środka, z nową metodą, technologią, nowym programem. Nowość powinna gwarantować optymalny wynik procesu innowacyjnego oraz sprzyjać zoptymalizowaniu trybu realizacji. Oznacza to, że dzięki występowaniu pierwiastka nowości, minimalne zaangażowanie środków powinno owocować maksymalnymi wynikami.

Z myślą o analizach teoretycznych stworzono klasyfikację rodzajów nowatorstwa, w ramach której wyodrębnia się:

- nowatorstwo zdecydowane będące najwyższym stopniem twórczego nowatorstwa; przejawia się ono brakiem rozwiązań analogicznych oraz istniejących pierwowzorów czy precedensów społecznych;
- nowatorstwo modyfikacyjno-racjonalizacyjne, które polega na kombinacyjnym zestawianiu tradycyjnych środków, metod oraz strategii działania występujących w doświadczeniu osobistym oraz społecznym.

Należy sobie przy tym zdawać sprawę, że nowatorstwo będące stwarzaniem nowych zjawisk, wynalazków lub metod może przynosić również niepożądane następstwa. Dlatego też nie należy pochopnie utożsamiać nowatorstwa ze zjawiskiem postępowym i współczesnym. Nie wszystko, co nowe, jest prawdziwie postępowe, ponieważ nie wszystko sprawdza się w praktyce jako osiągnięcie prawdziwie twórcze. Okazuje się, że w przypadku nowatorstwa wyznacznikiem jego wartości jest nie tylko wysoki poziom odmienności od stanu istniejącego oraz mistrzostwo specjalisty będącego autorem nowości, ale również eksperymentalne sprawdzenie hipotez i nowych technologii pod kątem ich konstruktywizmu. Liczy się również społeczna użyteczność nowego produktu. Przedmiot działań nowatorskich w żadnym wypadku nie powinien być destruktywny.

Warto ponadto brać pod uwagę możliwy opór wobec przedmiotu nowatorskich działań. Może on mieć różne podłoże:

- społeczne, kiedy społeczeństwo nie jest przygotowane na przyjęcie nowości pod względem organizacyjnym, moralno-światopoglądowym lub materialnym;
- osobiste, albowiem zdarza się, że to, co dla twórcy jest wartościowe jako innowacja, dla wielu innych ludzi stanowi powód do obaw zagrażających ich spokojnemu bytowi (bezrobocie).

Dość często można obserwować, że nowość nie zyskuje aprobaty, ponieważ nie dojrzały do niej warunki i potrzeby społeczne. Jak gdyby nowatorskie osią-

gnięcie zrodziło się przedwcześnie, wyprzedzając oczekiwania potencjalnych zainteresowanych. Obserwacja społeczeństwa wskazuje, że takie nazbyt futurystyczne dokonania nowatorów najpierw określane są powszechnie jako „bzdury”, po jakimś czasie ludzie stwierdzają, że „coś w tym jest”, a po zrozumieniu pomysłu dziwią się, „jak mógł o tym nie wiedzieć?!”.

Psychologia rozwoju kreatywnego potencjału jako nauka stosowana zajmuje się badaniem działalności innowacyjnej i technologii innowacyjnych oraz zagadnieniami związanymi z ich weryfikacją, odnosząc się do tego rodzaju działalności, jak do praktyki kreatywnej. W miarę, jak rozwijała się psychologia, a doświadczenia nowatorskich pedagogów stawały się przedmiotem naukowych uogólnień, procesy innowacyjne zyskiwały status ważnego obiektu badań psychologii twórczości. Pojawiła się jednak przeszkoda polegająca na tym, że przy dużym zapotrzebowaniu społecznym na technologie innowacyjne nie istniały wykształcone mechanizmy weryfikacyjne, które umożliwiałyby eksperymentalne sprawdzenie innowacji przed jej wdrożeniem do powszechnej praktyki profesjonalnej.

W praktyce psychologii twórczości częstszym przedmiotem zainteresowania jest proces stwarzania subiektywnie nowego wytworu w oparciu o kombinację tradycyjnych technologii oraz metod, które w danym zestawieniu jeszcze nie były wykorzystywane. Podstawą takich działań nie jest eklektyczne zespalanie znanych technik psychologicznych, lecz ich konstrukcyjna jedność.

W działaniach praktycznych psychologii twórczości człowieka dorosłego daje się zauważyć ostrą sprzeczność między działalnością innowacyjną a obowiązującymi wcześniej standardami. Merytoryczna zawartość normy oraz tradycji jest bardzo trwałą składową doświadczenia społecznego, natomiast działalność innowacyjna zmienia tę zawartość. Przesłanką współistnienia tradycji i innowacyjności może być przyjęcie założenia, które dopuszcza modyfikacje obowiązujących norm. Nowatorstwo przejawia się nie odstępstwami od norm, lecz oryginalnością ich stosowania. Prowadzi to do racjonalizacji normy, a nawet do łagodnego wprowadzenia innowacji, która w takim wariantcie wdrożeniowym uwzględnia cechy mentalności danego społeczeństwa oraz tradycje obowiązujące w kulturze, nauce i praktyce. Można zatem powiedzieć, że pojęcie „innowacja” obejmuje proces wdrażania nowego dokonania, nowej koncepcji naukowej lub technologii.

Działalność innowacyjna może być rozpatrywana jako wynik stwarzania nie tylko obiektywnie, ale również subiektywnie nowego wytworu, który może mieć wartość dla społeczeństwa lub samego tylko nowatora.

W psychologii twórczości postrzeganej jako nauka stosowana za innowacje uznawane są:

- nowe modele edukacyjne oraz nowatorskie koncepcje naukowe;
- nowe wersje programowe treściowo-merytorycznych standardów nauczania w zakresie szkolnictwa zawodowego oraz działania umożliwiające dokonywanie wyborów w tym zakresie stosownie do istniejących zdolności weryfikacji poszczególnych standardów;
- rekonstrukcje i modyfikacje uznanych trendów w kształceniu przyszłych specjalistów oraz wdrażanie elementów nowatorskich do istniejących norm oraz tradycji;
- upatrywanie w działalności innowacyjnej procesu stwarzania, dopracowywania i wdrażania nowych technologii kształcenia zawodowego; cechami wyróżniającymi tych technologii jest wielowariantowość organizacji działań edukacyjnych w konkretnych warunkach społecznych; zwiększa to możliwość ich adaptacji oraz realizacji.

Psychologia twórczości jako nauka stosowana wspiera działania innowacyjne poprzez:

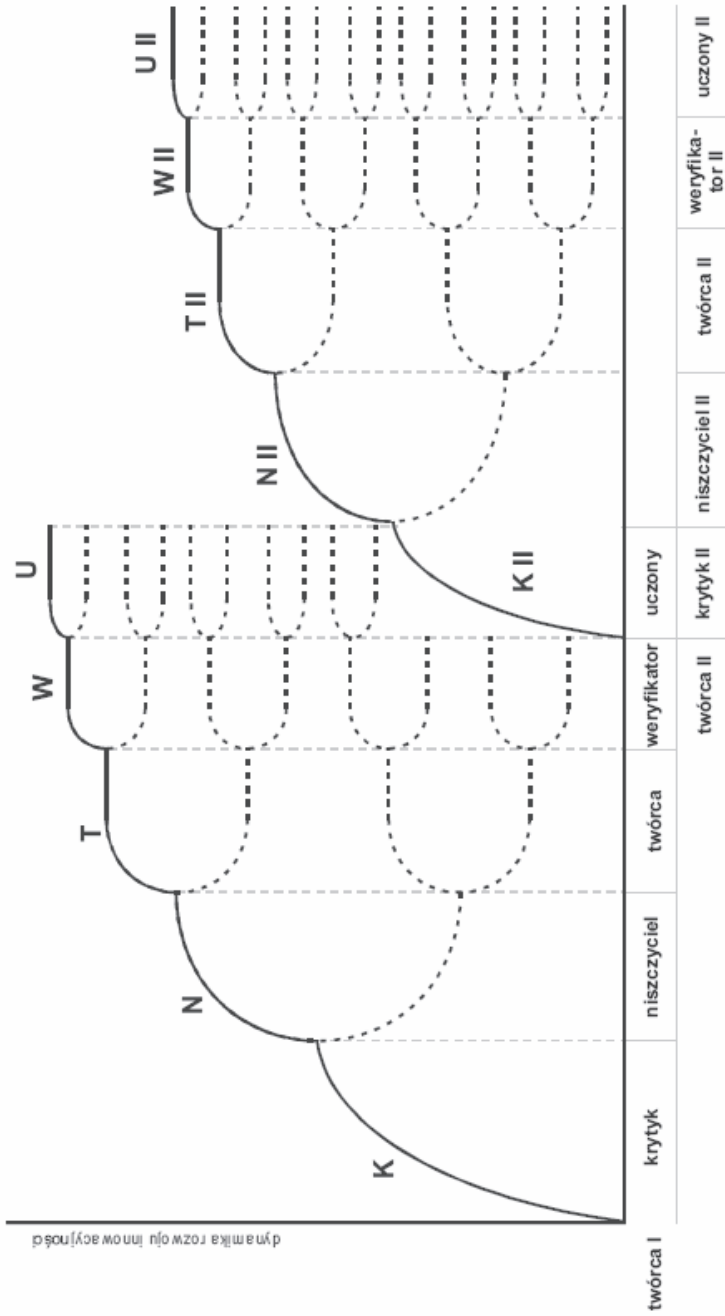
- badanie mechanizmów wprowadzania do osobowości zmian korekcyjnych;
- określanie twórczego potencjału osobowości oraz wskazywanie rezerw istniejących w jej strukturze.

W ten sposób psychologia twórczości człowieka dorosłego wspomaga rozwój osobowości oraz sprzyja wykształcaniu się mistrzostwa zawodowego.

Zagadnienia rozwoju osobowości nie zostały dotychczas należycie zbadane. Współczesna psychologia nie zdołała również opracować powszechnie uznanych kryteriów rozwoju osobowości, a właśnie te zagadnienia stanowią główny przedmiot badań psychologii twórczości człowieka dorosłego. W celu zaktywizowania rozwoju osobowości mogą być stosowane aktywne formy oddziaływania poprzez treningi psychologiczne oraz praktykę innowacyjną z elementami autorefleksji.

Procesy rozwoju osobowości pozostają w ścisłym związku z osobistymi zdobyczami człowieka, wzbogacaniem się jego doświadczenia i dynamicznymi zmianami osobowości. Rozwój osobowości pozostaje w związku z procesem dojrzewania twórczego specjalisty, który realizuje się w wybranej dziedzinie działalności zawodowej.

Dynamika twórczego dojrzewania specjalisty może być odpowiednio kształtowana, aby wykształcił się u niego prawidłowy scenariusz życiowy. Odbywa się to zgodnie z zasadą „łańcuszka metafor” poprzez użycie opowiadań projekcyjnych. Metoda ta stosowana jest z bardzo dobrymi wynikami w praktyce psychologicznej nastawionej na optymalizację rozwoju osobowości, a stosowaną w tym celu formą oddziaływania są konsultacje egzystencjalno-humanistyczne.

Rys. 5.1. Synergetyczna dynamika ewolucyjnej drogi twórczego rozwoju osobowości.

Źródło: opracowanie własne.

W profesjonalnym kształtowaniu osobowości twórczej przedmiotem modelowania niejednokrotnie staje się sytuacja społeczna twórcy, który zdaje sobie sprawę z konieczności odzwierciedlenia zmian swego układu zawodowego w realiach społecznych i dlatego stara się wprowadzić radykalne zmiany w tym zakresie, wykorzystując w tym celu mechanizmy modernizacji oraz racjonalizacji. W istniejącej rzeczywistości to dążenie twórczej jednostki napotyka na opór i sprzeciw materii społecznej.

Twórca zaczyna od krytyki wszystkiego, co stare, starając się zwrócić na siebie uwagę społeczności. Wchodząc w społeczną rolę krytyka niszczy to, co stare, stereotypowe i co krępuje nowe idee twórcze. Takim postępowaniem drażni on konserwatystów, wzbudzając ich antypatię oraz prowokując niechętnie nastawienie wobec nowego. Burząc stereotypy, twórca na swój sposób przygotowuje miejsce dla nowych konstrukcji, realizacji nowych idei i zamiarów.

W kolejnej fazie swych działań twórca odchodzi od społecznej roli krytyka i burzyciela, a przyjmuje rolę twórcy. Dłuższe pozostawanie w roli krytykującego mogłoby być niebezpieczne, ponieważ po jakimś czasie, jako reakcja zwrotna ze strony społeczności, zaczyna się nasilać negatywny stosunek do twórcy, pojawia się skłonność do osądzenia nowatora i ukarania go ostracyzmem.

Przejsie do kolejnej roli społecznej staje się tym trudniejsze, im więcej zasobów energii psychicznej kierowanych jest na destrukcję. Jeśli na niszczenie wydatkuje się zbyt wiele sił, potencjał twórczy słabnie. Zmianie roli społecznej towarzyszą kryzysy, które uznać można za bifurkacyjne punkty przełomów w rozwoju osobistym (rys. 5.1).

W przypadku wystarczającej dynamiki rozwojowej układu następuje bifurkacyjne przejście od starego układu do nowego, ewentualnie od wcześniejszej roli społecznej do następnej. Punkt bifurkacji, w którym następuje przejście do innej roli społecznej, często odpowiada stanowi kryzysowemu z konfliktami zewnętrznymi i wewnętrznymi. Jeśli wejście twórcy w nową rolę społeczną odbywa się we właściwym czasie albo nawet wyprzedza sytuację społeczną, wtedy oddziaływanie społeczne na twórcę jest korzystne, a przychyłność otoczenia stwarza mu przyjazną atmosferę.

Osobowość twórcza, która zyskała społeczną rangę twórcy, musiała przejść stopniowo wszystkie etapy procesu twórczego: od narodzin koncepcji, przez stadium inkubacji idei (w sferze świadomości i podświadomości) aż po jej rozkwit, wdrożenie.

Po dojściu do tego etapu, twórca przejmuje społeczną rolę weryfikatora, którego podstawowe zadanie polega na zastosowaniu innowacji w działalności praktycznej. Niezbędne są wtedy inne zdolności, które mogą ułatwić samoaktualizację. Po dokonaniu wdrożenia innowacyjnego nieuchronnie następu-

je etap spowolnienia przekształceń osobowości i spokojny okres w działaniach twórcy. Pojawia się stabilizacja. Weryfikator rozpoczyna sprawdzian działania całego wdrażanego układu będącego owocem jego twórczości. Spotyka się wtedy z szacunkiem i pochwałami; bywa, że jest uznawany za autorytet. W tym stadium następuje naturalne wejście w społeczną rolę twórcy. W przypadkach, gdy innowacja dysponuje rangą odkrycia naukowego, uczone ma swych uczniów i kontynuatorów kierunku, który wyznaczył swoimi osiągnięciami. Jeśli natomiast następcy i zwolennicy nie pojawiają się, tempo aktywności innowacyjnej twórcy spada. Dominację zaczynają przejmować stereotypy, które cieszą się społeczną aprobatą, a nowy kierunek zanika lub staje się tradycyjnym.

W takich warunkach pojawia się nowy krytyk, który występuje przeciw istniejącej (zastanej) sytuacji. Dochodzi do gwałtownego naporu ze strony nowej krytycznej osobowości twórczej, która kwestionuje funkcjonujące stereotypy. Kolejny innowator zaczyna walczyć z nimi, burzyć je, wchodząc w ten sposób w społeczną rolę nowego niszczyciela, który oczyszcza przedpole nowemu twórcy itd. Zgodnie z zasadami dialektyki, następuje powtórzenie dynamiki procesu twórczego w okresie twórczej dojrzałości specjalisty, ale odbywa się to na wyższym poziomie spiralnego rozwoju.

Można zatem stwierdzić, że aby proces twórczy nie ustawał, a specjalista optymalnie się rozwijał i dojrzewał, muszą być spełnione następujące warunki:

1. twórca powinien dysponować długoterminowym programem działalności innowacyjnej;
2. niezależnie od nastawienia na zdobycze materialne, wśród celów twórcy, priorytet powinny posiadać wartości duchowe;
3. powinni być obecni ludzie o tych samych poglądach, którzy potrafią kontynuować i doskonalić ideę (lub innowacyjne osiągnięcie);
4. proces twórczy powinien być zintegrowany z procesem wdrażania innowacji w działalności zawodowej;
5. powinien istnieć system wspierania twórczych wysiłków; są również potrzebne zabezpieczenia socjalne twórcy oraz jego zespołu.

Psychologia twórczości jako nauka stosowana wysunęła tezę, że charakterystyczną cechą genezy procesu innowacyjnego jest cykliczność pojawiania się nowych dokonań.

Na podstawie znajomości strategii innowacyjnych opracowywana jest struktura procesu innowacyjnego, z czterema umownymi poziomami jego rozwoju, które charakteryzuje się w sposób następujący:

1. zaistnienie idei innowacyjnej wobec problemu wyłaniającego się poprzez istniejące sprzeczności obiektywne i subiektywne, zewnętrzne oraz wewnętrzne; przykładem przeciwności zewnętrznych może być przeciwdziałanie sceptyków, rutyniarzy i konserwatystów; do przeciwności wewnętrz-

nych zaliczyć można niezadowolenie nowatora z wyników dotychczasowych działań czy odczuwaną przez niego potrzebę wprowadzenia zmian warunków pracy oraz jej przedmiotu;

2. organizowanie i przebieg procesu innowacyjnego nastawionego na uzyskanie nowego wytworu w oparciu o twórczą aktywność osobowości;
3. uzyskanie wyniku działań innowacyjnych posiadającego postać nowego wytworu mającego znaczenie obiektywne lub subiektywne;
4. Społeczna weryfikacja wytworu innowacyjności.
5. Adaptacja nowych dokonań w dziedzinie psychologii twórczego rozwoju oraz nadanie im statusu społecznego standardu.

Potem może nastąpić okres kryzysu, spowodowanego niemożnością stosowania dokonań innowacyjnych w nowych, zmienionych warunkach społecznych, w związku z czym ponownie pojawia się potrzeba zaistnienia innowacji. I znów obserwować można kolejny cykl procesu, który rozwija się dialektycznie, zataczając spiralne kręgi począwszy od pierwszego etapu (choć tym razem na innym poziomie jakościowym).

Badania prowadzone podczas procesu rozwoju kreatywnego potencjału pozwoliły w strukturze procesu innowacyjnego przedstawić różne wersje technik (rys. 5.2).

Stopnie uświadomienia posiadanej idei innowacyjnej	Idea	Proces	Wynik
	A	B	C
1	A	?	?
2	?	?	C
3	A	B	?
4	?	B	C
5	A	?	C

Rys. 5.2. Struktura procesu innowacyjnego.

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie analizy teoretycznej oraz badań empirycznych stworzono podstawy umownego różnicowania odrębnych procesów innowacyjnych, aby na tej podstawie wyodrębnić podstawowe rodzaje stosowanych technik.

I wersja: najpierw pojawia się idea, lecz jednostka nie zna procesu jej urzeczywistnienia oraz nie zdaje sobie sprawy, co mogłaby osiągnąć w wyniku jej zastosowania.

II wersja: człowiek zdaje sobie sprawę, jaki wynik powinien zaistnieć, ale nie wie, na podstawie jakiej idei oraz w jaki sposób powinien być zorganizowany proces uzyskiwania nowego wytworu.

III wersja: jednostka posiada pomysł i zna technikę rozwiązania zadania, ale nie wie, jaki będzie faktyczny wynik.

IV wersja: osoba zna pożądaną wynik, posiada doświadczenie w działaniach innowacyjnych (zna proces), jednak nie dysponuje jasno sformułowaną ideą.

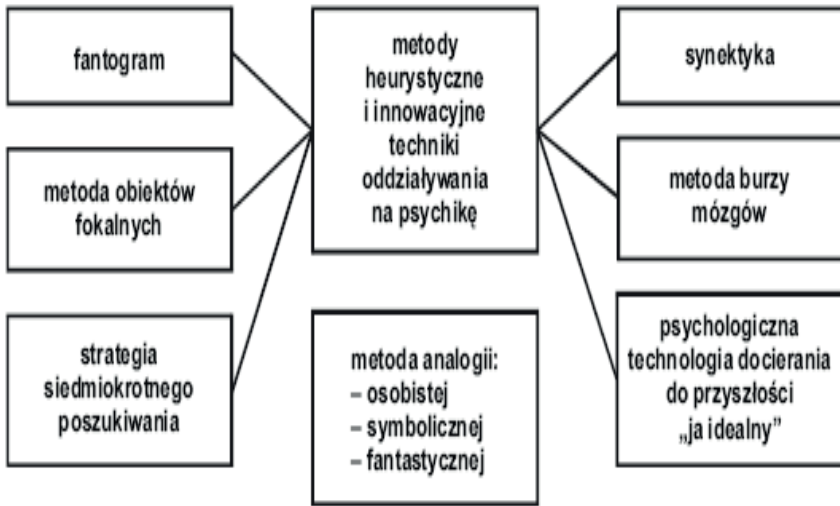
V wersja: istnieje idea oraz znany jest wynik, który powinien zaistnieć, ale jednostka nie zna procedury jego osiągnięcia (procesu).

Można zatem powiedzieć, że w praktyce psychologii twórczości proces innowacyjny może być skutecznie realizowany, pod warunkiem współistnienia wszystkich jego trzech strukturalnych składowych: idei, procesu urzeczywistnienia tej idei oraz zaistnienia nowego wyniku. Praktyka psychologii twórczości wskazuje jednak, że poszczególni ludzie nie zawsze są w stanie stwarzać coś nowego na podstawie wyżej wymienionych składowych. Otóż, specyfika tego procesu polega na tym, że problem zostaje rozwiązany mimo istnienia jednej lub dwóch niewiadomych i w tym właśnie tkwi istota innowacji. Dość często innowacja wdrażana jest w postaci elementów nowych, które wzbogacają dotychczas istniejące normy i są znane z tradycji. W takich wypadkach proces innowacyjny obejmuje okres adaptacyjny, okres prognozowania oraz okres poszukiwań, które usprawniają wdrożenie innowacji, oraz, stosując metody heurystyczne, zwiększają szansę na jej pozytywną weryfikację.

5.2. Metody heurystyczne stosowane w rozwoju potencjału człowieka

Techniki innowacyjne stosowane w praktyce działań kreatywnych korzystają z heurystycznych metod oraz środków rozwiązywania problemów twórczych. Obszarem ich realizacji są działania poszukiwawcze procesu innowacyjnego. Podamy krótką charakterystykę podstawowych metod heurystycznych stosowanych najczęściej w praktyce (rys. 5.3).

Fantogram, czyli metoda z wykorzystaniem fantastyki. Zakłada się zespalenie najrozmaitszych elementów rzeczywistości oraz fikcji. Hipotetyczne wersje umożliwiają rozpatrzenie i porównanie wszystkich odniesień do osoby podmiotowej, co stanowi punkt wyjścia do nowych koncepcji oraz odkryć. Zastosowanie tej metody oraz skonstruowanie fantogramu zwiększa fantazję twórczą oraz rozwija kreatywny potencjał jednostki, a ponadto stwarza możliwość prognozowania, toteż pojawią się oryginalne idee mające postać hipotez (rys. 5.4).

Rys. 5.3. System metod heurystycznych oraz innowacyjnych technik psychologicznych.

Źródło: opracowanie własne.

Metoda notatnikowa autorstwa Hefele ułatwia lepszą orientację w fantogramie. Metoda ta stanowi heurystyczne podejście do poszukiwania wyobraźniowych skojarzeń, które pozwalają uporać się z indywidualnym zadaniem lub rozwiązać problem. Polega ona na tym, że do notatnika wpisywane są problemy, nad którymi pracuje dana osoba, po czym są one przerabiane w oparciu o fantogram. Rozwiązywanie problemów może na przykład obejmować kwestie:

- co można powiększyć lub pomniejszyć w ramach realizacji idei?
- co się stanie, gdy nastąpi zespolenie lub rozdzielenie obiektów?
- co uzyskalibyśmy, gdybyśmy postąpili na odwrót?

Metoda obiektów focalnych czyli „girlanda skojarzeń” została opracowana i zaprezentowana przez pochodzącego z Rygi filozofa i wynalazcę G.J. Busza. Podstawą tej metody jest koncepcja połączeń skojarzeniowych, która mówi o tym, że stworzenie czegoś naprawdę oryginalnego i niepowtarzalnego jest niemożliwe, gdy środkiem realizacji są konkluzje dedukcyjne uzyskane z zastosowaniem powszechnie znanych algorytmów. Metoda G.J. Busza rozwija twórczą wyobraźnię oraz spontaniczność skojarzeniowych wyobrażeń. Nowe dokonanie mentalne pozostaje związane z niezwykłymi obrazami skojarzeniowymi. Stanowią one naprowadzającą „podpowiedź” w wynajdywaniu nowych i niestereotypowych rozwiązań.

problem rozwiązywany przez psychologię twórczości	powiększanie	pomniejszanie	zespalandie, scalanie	rozdzielanie	inwersja i inne zabiegi	przyspieszanie	spowolnianie	przesunięcia w czasie	zmiany struktury	zmiany relacji między obiektem a sferą	zmiany parametrów jakościowych (prędkość myślenia)	analogia	przejścia w inny stan	transmutacje	transformacje	intensyfikacja	koncentracje lokalne
sprzeczności																	
prawidłowości																	
zasady																	
metody																	
formy realizacji																	
zawartość merytoryczna																	
struktura																	
funkcje																	

Rys. 5.4. Fantogram.

Źródło: opracowanie własne.

Strategia siedmiokrotnych poszukiwań. Metoda ta opracowana została przez G.J. Busza. W celu systematyzacji działań poszukiwawczych stosuje się tablice, matryce, wykresy, schematy itd. Metoda Busza obejmuje część strategiczną i taktyczną. Strategia konstruowania procesu twórczego podzielona została umownie na siedem etapów (rys. 5.5). Każdy etap zawiera główne pytanie problemowe. Przecięcia linii poziomej z liniami pionowymi precyzują kwestie związane z poszczególnymi zagadnieniami. Część taktyczna obejmuje alternatywne technologie i techniki rozwiązywania problemów.

Metoda analogii. Istnieją analogie bezpośrednie, osobiste, symboliczne i fantastyczne. Analogie bezpośrednie uzyskiwane są poprzez porównanie przedmiotów o takich samych funkcjach z przedmiotem rozpatrywanym. Może to być również wyszukiwanie zbliżonych procesów w innych dziedzinach wie-

dzy. Im więcej analogii, tym lepiej. Czynnikiem ułatwiającym wynajdywanie analogii może być zastosowanie metafor. Rozpatrywane są wtedy cechy odróżniające oraz tożsame poszczególnych przedmiotów analogii.

kategorie	pytania						
	kto?	co?	gdzie?	kiedy?	po co?	(z) kim? czym?	jak?
podmiot							
obiekt (przedmiot)							
miejsce							
czas							
cel							
narzędzie wykonawcze							
metoda realizacji							

Rys. 5.5. Tablica stosowanych strategii siedmiokrotnych poszukiwań.

Źródło: opracowanie własne.

Wyróżnia się również **analogie osobiste**. Istotą takiej analogii jest identyfikacja albo wyobrazeniowe utożsamianie się człowieka z rozpatrywanym obiektem oraz wejście w obraz tego obiektu. W wyniku tego bardziej wyraziście uwiadcniają się braki lub cechy dodatnie badanego zagadnienia.

Analogia symboliczna (abstrakcja, uogólnienie) polega na zastosowaniu wielu poetyckich metafor przy opisywaniu obiektu, który coś symbolizuje lub tworzy zajmujący obraz. Celem takiego zabiegu jest osiągnięcie jakościowych zmian w przedmiocie odniesienia (lub przedmiotowej osobie). Analogia symboliczna sprawdza się doskonale w tworzeniu oryginalnych idei. Praktyczną realizacją procesu kreatywnego z zastosowaniem analogii symbolicznych jest gra,

która polega na wymienianiu rzeczowników oraz wyszukiwaniu wielu symbolicznych oraz poetyckich przymiotników, które mogą się do nich odnosić. Takie gry naprowadzają na niezwykle wersje rozwiązania problemu.

Analogia fantastyczna znajduje zastosowanie, gdy zakłada się możliwość użycia nietypowych lub wręcz niezwykle rozwiązań. W tym celu wprowadzane są fantastyczne postaci, siły i środki, które pozwalają uzyskać gruntowne zmiany w przedmiocie odniesienia. Problem przedstawiany jest w konwencji bajkowej z możliwością ignorowania praw przyrody oraz ograniczających realiów: grawitacji, prędkości światła, czynników czasowo-przestrzennych. Analogia fantastyczna wykorzystywana jest w ramach poszukiwań zasadniczo nowej dziedziny stosowania znanych obiektów lub przy wynajdywaniu oryginalnych przedmiotów.

Metoda synektyki opracowana została w latach pięćdziesiątych XX wieku przez W.J.J. Gordona. Metodę tę łączą różnorodne elementy, które nie posiadają wspólnych atrybutów i uznawana jest za profesjonalną wersję burzy mózgów. W celu uzyskania twórczych wyników konieczne są nie tylko kreatywne uzdolnienia osoby dysponującej wewnętrznymi czynnikami intensyfikacji procesu twórczego, ale również warunki zewnętrzne, które stymulują realizację nowego wyniku przy opanowywaniu mechanizmów operacyjnych synektyki. Mechanizmami tymi są cztery rodzaje analogii:

- analogia bezpośrednia lub porównanie naiwne;
- analogia osobista;
- analogia symboliczna;
- analogia fantastyczna.

Praktyka synektyczna daje podstawy do stwierdzenia, że mistrzowskie operowanie wszystkimi wersjami analogii pozwala uzyskać projekcje ogromnej ilości właściwości oraz obiektów; w zestawieniu z przedmiotem pożądanym zmian generują one twórczy wynik.

Gnoseologiczną przesłanką teorii odkryć i wynalazków jest *status quo* procesu twórczego opartego na nieopracowywanych metodach heurystycznych, które sprzyjają zaistnieniu odkryć. Technologie innowacyjne wykorzystujące metody heurystyczne opracowywane są na bazie najnowszych paradygmatów naukowych, tworząc ogniwo pośrednie między nauką, sztuką pedagogiczną, osobistym mistrzostwem oraz skutecznymi działaniami praktycznymi z dziedziny psychologii twórczości człowieka dorosłego.

W praktyce psychologii twórczości stosowanych jest kilka trybów modernizowania procesów oraz wdrażania nowatorskich dokonań. Są nimi:

- eksperyment;
- uogólnienia doświadczeń innowacyjnych;
- badania jednostkowych dokonań nowatorskich będących podstawą kreatywnego doświadczenia.

Nie da się przekazywać doświadczenia w dziedzinie innowacyjności, ponieważ stanowi ono zespół cech, które wrastają w zmieniającą się osobowość, niemniej można przekazać ideę, która stanowi pochodną tego doświadczenia.

W praktyce działań kreatywnych profesjonalisty klasy mistrzowskiej ogromną rolę odgrywa indywidualny styl twórcy, jego komunikatywność, niuansy technologiczne i indywidualne sposoby postępowania. Nie da się ich oderwać od konkretnej osobowości i dlatego nie wchodzi w grę ich powielanie przez szersze grona fachowców. Nie da się bowiem powtórzyć czegoś unikatowego, co wyrażone zostało na poziomie niewerbalnym.

Twórcze doświadczenie, które nosi cechy społecznej użyteczności, może być urzeczywistniane w zmienionych warunkach w trybie realizacji innego procesu innowacyjnego. Każde takie zapożyczenie wiąże się z pewnym ryzykiem możliwych przekształceń adaptacyjnych, albowiem dążenie do doskonałości owocuje tym, że wdrażana innowacja posiada zwiększony zakres modyfikacji w procesie rozwoju kreatywnego potencjału.

5.3. Problematyka rozwoju kreatywnego potencjału w działalności zawodowej

Poważnym problemem w praktycznych działaniach psychologii twórczości jest stworzenie systemu wspomagającego rozwój potencjału kreatywności w sferze działań zawodowych. Twórczość psychologiczna jest indywidualnym procesem tworzenia nowych lub przekomponowywania istniejących metod oddziaływania oraz organizowania nowych relacji wzajemnych. Właśnie ten proces realizowany jest przez niepowtarzalną, indywidualną i kreatywną osobowość twórczego psychologa.

Do uzdolnień twórczych mających największe znaczenie w działaniach kreatywnych człowieka dorosłego zaliczamy:

- wyobraźnię twórczą, której przejawem jest zdolność prognozowania wyników oraz przewidywania konsekwencji działań zawodowych ukierunkowanych na rozwój osobowości;
- predyspozycje w zakresie komunikacji interpersonalnej, które rzutują na zdolność nawiązywania kontaktów, wprowadzania twórczego mikroklimatu w relacjach wzajemnych oraz doboru najwłaściwszego stylu stosunków dwustronnych z uwzględnieniem specyfiki wiekowej, charakterologicznej i cech osobowości wychowanków;
- możliwości percepcyjne, których wyrazem jest zdolność wnikania w wewnętrzny świat osobowości i rozumienie stanu emocjonalnego, co pozwala prawidłowo interpretować wyniki obserwacji oraz formułować właściwe

wnioski dotyczące twórczego współdziałania;

- uzdolnienia poznawcze (badawcze), których przejawem jest naukowo-badawcze podejście do rzeczywistości psychologiczno-pedagogicznej, zdolność dostrzegania oryginalnych problemów, umiejętność wysuwania hipotez oraz projektowania i przeprowadzania eksperymentów psychologiczno-pedagogicznych – uzdolnienia te obejmują również szczególny rodzaj krytycznej analizy doświadczenia własnego i innych specjalistów, a także umiejętność wynajdywania nowych działań metodycznych stosownie do nietypowych sytuacji życiowych. Do uzdolnień twórczych możemy zaliczyć także umiejętność dokonywania uogólnień potwierdzających prawidłowości psychologiczne lub pedagogiczne związane z prognozowaniem rozwoju osobowości;
- natchnienie będące pobudzeniem emocjonalnym, kulminacyjnym punktem twórczego stanu emocjonalnego osobowości kreatywnej.

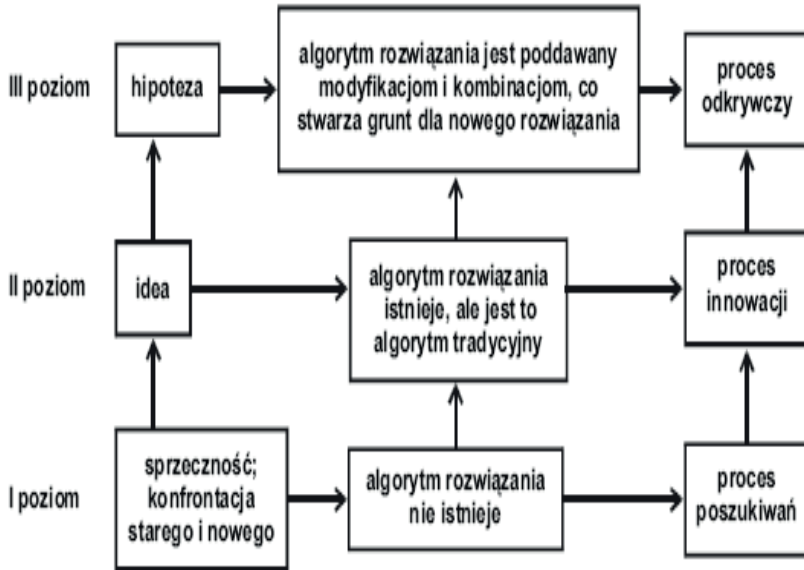
Talent psychologiczny stanowi najwyższy stopień rozwoju zdolności zawodowych w twórczym urzeczywistnianiu podejmowanych zadań. Ważnym warunkiem zaistnienia twórczości psychologiczno-pedagogicznej dorosłego specjalisty jest to, by dysponował on twórczym sposobem myślenia. Zdaniem współczesnych badaczy tego zagadnienia myślenie twórcze wykształca się w miarę zaznajamiania się z działaniami edukacyjnymi ukierunkowanymi na poszukiwanie i wyjaśnianie rzeczy nieznanych. W ramach badania określonego zagadnienia nauczyciel powinien dysponować zdolnością demonstrowania dokonanych rozwiązań sytuacyjnych.

W ramach podsumowania należałoby stwierdzić, że kreatywność nie jest postrzegana jako pojedyncza cecha osobowości, lecz jako zbiór różnorodnych uzdolnień twórczych, które rozwijają się w toku rzeczywistych działań zawodowych.

Istnieje możliwość wskazania podstawowych etapów rozwojowych w twórczości zawodowej. Kłopoty z konkretyzacją dotyczą granic między poszczególnymi fazami oraz systematyzacji działań zawodowych o charakterze improwizacji. Daje się jednak wyodrębnić trzy poziomy twórczego rozwoju na niwie zawodowej oraz prześledzić dynamikę dochodzenia specjalistów do klasy mistrzowskiej (rys. 5.6).

Początkiem twórczości jest dostrzeżenie sprzeczności między starym i nowym; na tym gruncie wyłania się problem. Następnie pojawia się nowa idea, która po sformułowaniu przyjmuje postać hipotezy. Ukoronowaniem całego procesu twórczego jest odkrycie – efekt twórczych działań specjalisty. Wyznacza ono trzeci poziom procesu innowacyjnego. Specyfika profesjonalna działalności twórczej polega na tym, że napięcie między starym a potrzebą stworzenia czegoś

nowego występuje w sferze działań zawodowych.

Rys. 5.6. Poziomy twórczego rozwoju na niwie zawodowej.

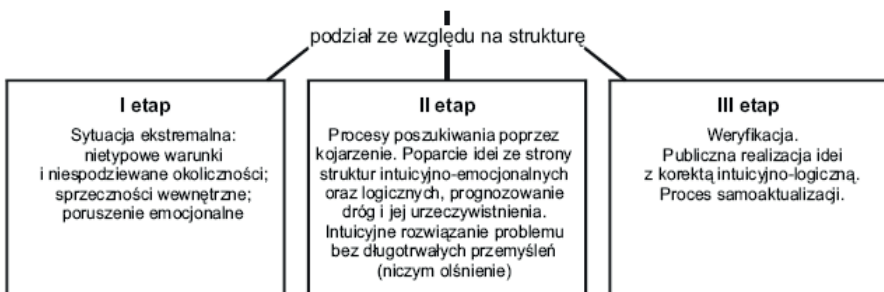
Źródło: opracowanie własne.

Wyłania się problem, potem idea, a następnie hipoteza co do rozwiązania tego problemu i improwizacja w działalności. W celach poglądowych przytaczamy schemat rodzajów działalności improwizacyjnej (rys. 5.7). W klasyfikacji improwizacji można wyodrębnić następujące podziały:

1. ze względu na charakter działalności – improwizacja indywidualna, grupowa i zespołowa;
2. ze względu na cechy merytoryczne – improwizacja korekcyjna (indywidualna), edukacyjna (publiczna) oraz treningowa (publiczna oraz grupowa);
3. ze względu na formę urzeczywistnienia – improwizacja werbalna (monolog i dialog), niewerbalna (pantomimiczna i mimiczna) oraz werbalno-niewerbalna (kompleksowa, integrująca);
4. ze względu na rodzaj działalności – imitacyjna (z przyjęciem konwencji roli), edukacyjno-poznawcza oraz komunikacyjna.

Sztuką improwizacji zawodowej w szerokim rozumieniu tego słowa można nazwać zdolność psychologa-pedagoga do tego, aby w ramach bezpośrednich kontaktów z pojedynczymi osobami lub zespołami ludzkimi momentalnie wy-

najdywać nowe, bardziej atrakcyjne rozwiązania, błyskawicznie orientować się w sytuacji i dzięki wcześniejszym przemyśleniom niezwłocznie, a zarazem udanie improwizować przy realizacji wspólnie podejmowanych działań twórczych.

Rys. 5.7. Schematyczny podział improwizacji.

Źródło: opracowanie własne.

Rozdział VI

Prognozowanie osobistej przyszłości kreatywnego potencjału

6.1. Prognozowanie osobistej przyszłości w rozwoju potencjału człowieka

Istniejąca wielość ujęć metodologicznych oraz obfitość metod stawia przed zainteresowanymi problem wyboru najwłaściwszych i najbardziej perspektywicznych metod kształtowania u ludzi dorosłych zdolności improwizacyjnych oraz rozwijania ich indywidualności twórczej. Przy ustalaniu metodyki oddziaływania należy brać pod uwagę specyfikę stosowanej metody oraz sposoby poznawania, podstawowe prawidłowości faktycznych procesów psychologiczno-pedagogicznych zachodzących u człowieka dorosłego oraz wypracowane przez psychologię twórczości zasady postępowania.

W ramach kształcenia postaw innowacyjnych należy brać pod uwagę strukturę i zawartość merytoryczną procesu twórczego oraz uwzględnić obecność pierwiastka improwizacji. Warto również brać pod uwagę wskazania metodyczne wymagane przy realizacji poszczególnych etapów procesu twórczego, ponieważ proces innowacyjny przewiduje zastosowanie całego systemu celowych działań realizowanych w odpowiedniej kolejności w celu uzyskania pożądanego wyniku oraz osiągnięcia przez twórcę poziomu mistrzowskiego.

Jednym z ważniejszych sposobów kształtowania postaw innowacyjnych jest odblokowanie potencjału twórczego danej osoby oraz rozbudzenie jej twórczej indywidualności. U ludzi dorosłych dość często obserwujemy objawy zasklepienia przez rutynę dnia codziennego, stałe prace i niezmiennie obowiązki. Dlatego też uruchomienie i rozwinięcie zdolności twórczych takiego człowieka staje się odblokowaniem źródła mocy, które odtąd zasila jego pracę zawodową oraz poprawia motywację osiągnąć.

W początkowym stadium kształtowania postaw innowacyjnych konieczne jest wyeliminowanie krępujących stereotypów w myśleniu i zachowaniu, zaktywizowanie potencjału twórczego oraz doprowadzenie do świadomości wewnętrznych perspektyw rozwoju własnej osobowości. W następnym stadium powinno zostać wzmocnione pozytywne nastawienie, które mobilizuje twórczy potencjał i podtrzymuje twórczą aktywność we wszystkich fazach rozwiązań twórczych.

Psychologowie sugerują preferowanie jednego z czasów: przeszłego, teraźniejszego lub przyszłego. Przykładem może być terapia Gestalt z priorytetem nadanym czasowi teraźniejszemu i zachętą do tego, aby istnieć „tu i teraz”.

Innym przykładem może być psychoanaliza, która cofa człowieka w świat wydarzeń i przeżyć przeszłości i w niej upatruje początków terażniejszości.

Koncepcja czasu psychologicznego to metoda psychoterapii zorientowanej na rekonstrukcję przyszłości. Atrakcyjność tej terapii polega na optymalizowaniu współzależności między przeszłymi, obecnymi i przyszłymi aspektami biografii oraz wyznaczaniu dwóch funkcji samoświadomości: samoidentyfikacji i projekcji „Ja”, przy czym stosowane były konwencje gry z podziałem repertuaru na role, psychodramatu, analizy transakcyjnej oraz antycypacji.

Wskazaniami do zastosowania psychoterapii zorientowanej na rekonstrukcję przyszłości może być zaniżona samoocena z brakiem szacunku do siebie, utrata zainteresowania życiem, brak perspektywy przyszłości, nastawienie na pomoc ze strony innych ludzi.

Repertuar instrumentarium psychologicznego został znacznie wzbogacony przez skalę obrazu „Ja” autorstwa Erika Eriksona. Wykorzystując mechanizmy autorefleksji należy w ramach przypatrywania się sobie ocenić własne cechy osobowości (rys. 6.1).

E. Erikson proponuje wynikającą z własnego obrazu „Ja” samoocenę, która obejmuje skalowanie poszczególnych cech we własnej perspektywie życiowej: Jakim chciałbym się zobaczyć za trzy miesiące? Moje spojrzenie na siebie za pięć lat, kiedy będę mieć rodzinę (pracę, dzieci, wnuki...) itd. (Erikson, 2001).

	7	6	5	4	3	2	1	
ufny								nieufny
nieśmiały								pewny siebie
natarczywy								odżegnujący się
niezdolny								utalentowany
realista								idealista
nieczuły								serdeczny
troskliwy								zajęty sobą
obludny								szczerzy
mocny								słaby
pasywny								aktywny
dobry								zły
męski								kobięcy

Rys 6.1. Mechanizmy autorefleksji według E. Eriksona.

Wartość poglądów zorientowanych na rekonstrukcję przyszłości polega na tym, że wyzwalają one osoby, które są im poddawane z pęt przeszłości, z jej zakłębionych kręgow, aby po przeżyciu poważnych katastrof osoby te nie oczekiwały bez końca na następne, które wydają się nieuchronne. Zbytnie przejmowanie się katastrofami, które mogą nastąpić w przyszłości, sprzyja wystąpieniu zaburzeń homeostazy, co fatalnie rzutuje na rzeczywistą sytuację życiową.

Za zachowania z zakłębionego kręgu uznaje się te, w których człowiek ciągle działa wbrew swoim ważnym celom życiowym. Kluczem do ujawnienia zakłębionego kręgu jest wskazanie łańcucha zmian, wywołujących zjawisko schodzącej spirali oraz przeanalizowanie zdarzeń i faktów, które spowodowały, że te niepożądane zmiany wystąpiły. Uświadomienie sobie zakłębionych kręgow sprawia, że potem zaczynają się pojawiać spirale rozwijające się.

Zjawisko zakłębionego kręgu znają wszyscy. Polega ono na tym, że jeśli czegoś bardzo się boimy albo bardzo nie chcemy, aby coś się wydarzyło, to coś musi się nam przydarzyć. Istnienie tła lękowego pociąga za sobą łatwe pojawianie się strachu, który w sytuacji zagrożenia przechodzi w panikę. Oczekiwanie zjawisk negatywnych z towarzyszącym im lękiem nakładają się na siebie, obejmując coraz szerszy obszar – obserwujemy wówczas efekt kuli śnieżnej.

Oczekiwanie na destrukcję nasila istniejące lęki. Katharsis następuje w chwili uświadomienia sobie tych prawidłowości oraz znaczenia, jakie ma to oczekiwanie, jak również uzmysłowienie sobie, jaki wpływ wywiera ono na zachowanie i emocje człowieka. Po zrozumieniu tego zjawiska, człowiek zaczyna unicestwiać zakłębione kręgi swej emocjonalności, nadając bieg rozwojowi własnej spirali życia.

Jeśli zaczyna uświadamiać sobie istnienie stanów destruktywnych oraz ich przyczyny, a także zyskuje jasność w kwestii najbardziej negatywnych oczekiwań, które tworzą i zasilają zakłębione kręgi emocjonalności, wówczas od oczekiwań i działań bieżących dochodzi do oczekiwań katastroficznych wynikających z dotychczasowych scenariuszy życiowych (Berne, 1960).

Strategiczną zasadą i naczelnym zaleceniem psychoterapii zorientowanej na rekonstrukcję przyszłości jest „nasywanie” przyszłością. Odbywa się to w trybie wizualizacji pozytywnych obrazów przyszłości i przenoszenia wizualizowanych realiów w psychologiczną terażniejszość. Pozwala to dokonywać konstruktywnych wyborów w samorealizacji na aktualnym etapie drogi życiowej, co jest równoznaczne ze zmianą wewnętrznego nastawienia osobowości.

Obrazowa wizualizacja urzeczywistniana zgodnie z zasadami antycypacji obejmuje obrazowe postrzeganie różnych możliwych wersji przyszłości (tzw. wizualizacja symultaniczna), co ułatwia wybór celu, strategii i taktyki samoak-

tualizacji. Perspektywa czasowa wybiegająca w przyszłość umożliwia uporządkowanie planów oraz realizację strategicznych celów życiowych człowieka.

Podróże w czasie, będące wyobrażeniowymi wyprawami w przyszłość, stwarzają realną możliwość skonstruowania rozwijającej się spirali własnego życia oraz opracowania perspektywicznej strategii dochodzenia do twórczej dojrzałości. Urzeczywistnienie efektu maszyny czasu odbywa się przy zastosowaniu techniki „nasywania” przyszłością obejmującej przenoszenie wyobrażeniowych scen z własnej przeszłości do psychologicznej teraźniejszości. Własne wybory związane z konstytuowaniem się w pożądanej postaci stają się wewnętrznymi nastawieniami stanowiącymi odzwierciedlenie osobistych wartości. Urzeczywistnieniem technologii „nasywania” przyszłością jest stworzenie postaci „Ja – idealny” i utożsamienie jej ze swym stanem psychologicznym chwili bieżącej. Efektem tego staje się wzbogacenie indywidualności twórczej.

U niektórych osób wyobrażeniowa wizualizacja samego siebie w pozytywnej przyszłości albo tworzenie projekcji przyszłości negatywnej stwarza trudności, związane z tym, że wizualizowane obrazy stanowią pełne przeciwieństwo scenariuszy życiowych. Jest to poważny problem, albowiem wiele wskazuje na to, że człowiek, który nie jest w stanie stworzyć wyobrażeniowego obrazu siebie idealnego w przyszłości, musi liczyć się z tym, że jego przyszłość będzie powtórzeniem negatywnej przeszłości. Technologia „nasywania” przyszłością pozwala zneutralizować destruktywne zaszczości oraz stworzyć obraz „Ja w przyszłości”, który odpowiada głównym przesłankom „Ja – koncepcji” zawartym w zaprezentowanych powyżej skalach Eriksona do oceny własnego „Ja” poprzez różnicowanie semantyczne.

Aby osiągnąć poziom odpowiadający „Ja idealnemu”, człowiek musi sam zdecydować, jakie cele są dla niego ważne, które uznaje za realne, a następnie wyrzec się wygórowanych aspiracji. W zależności od tego, co zawiera obraz „Ja – idealny”, tworzy się scenariusz dochodzenia do tego stanu w ciągu trzech miesięcy oraz projektuje się przyszły triumf.

Opiszmy dokładniej innowacyjną technologię „nasywania” przyszłością. Po relaksacji z zamkniętymi oczami człowiek dokonuje myślowego przeglądu swej drogi życiowej w nadchodzących trzech miesiącach. Polecenie psychologa może brzmieć następująco: „Proponuję, aby Pan(i) odbył(a) wyobrażeniową podróż we własną przyszłość...”

Psycholog inicjuje sprzężenie zwrotne służące zdynamizowaniu emocjonalnej oraz wizualizacyjnej wyprawy w przyszłość. Sprzężenie zwrotne może zostać wprowadzone poprzez następującą umowę psychologa z uczestnikiem spotkania: „Gdy będzie Pan(i) wykonywać to, o czym mówię, podniesie Pan(i) palec wskazujący prawej ręki”.

Zastosowanie takiej relacji stanowi efektywny stymulator żywego wyobrażenia sobie nadchodzącego okresu. Jeśli z tak postrzeganej przyszłości wy prowadzana jest myślowo terażniejszość, rośnie przekonanie człowieka, który uczestniczy w spotkaniu z psychologiem, o tym, że „nasywanie” przyszłością nosi cechy rzeczywistości.

Jednym ze strategicznych celów urzeczywistniania kreatywnych technik terapeutycznych jest mobilizacja i odblokowanie twórczego potencjału osobowości oraz rozbudzenie w każdej indywidualności twórczej rezerw wewnętrznych. Zakłada się, że liczni ludzie bywają zasklepieni przez rutynę życia oraz stereotypowe obowiązki. W początkowym stadium uruchamiania technik kreatywnych powinno dojść do przełamania indywidualnych stereotypów myślenia i zachowania. Aby możliwe było osiągnięcie pożądanego wyników, zakłada się konieczność uświadomienia sobie przez osobę zainteresowaną perspektyw własnego rozwoju oraz to, że może wystąpić aktywność, która do tego zmierza. Następnie urzeczywistnianie jest pozytywne nastawienie, które aktywizuje potencjał twórczy z jego specjalistycznymi zasobami.

Ważnym etapem realizowanym w ramach takich zachowań jest doprowadzenie do zespolenia z tymi obrazami przeszłości, które sprzyjać mogą przywołaniu plastycznych obrazów terażniejszości i przyszłości, przy czym mogą to być zarówno obrazy pozytywne, jak i negatywne. Obrazy przeszłości kojarzą się z istniejącym w strukturach psychiki obrazem siebie jako dziecka, co rodzi tendencje do przejawów uległości oraz podporządkowania, ale również energii, wesołości i swobody. W analizie transakcyjnej te struktury psychiki tworzą „naturalne dziecko”, które jest samodzielne i dysponuje zdolnością podejmowania decyzji. Należy odtwarzać w pamięci obraz „naturalnego dziecka” oraz łączyć pozytywne przeżycia przeszłości z obrazem „Ja – przyszłe”. Zabieg polega na tym, aby obraz „Ja – przyszłe” nasycić płynącym z przeszłości uczuciem ciągłości i nierozzerwalności stanu psychicznego. To, do czego człowiek dąży, kiedyś już istniało w jego przeszłości. W ten sposób odradza się doświadczenie życiowe, które gra rolę psychicznego wsparcia. Przywołanie z przeszłości „naturalnego dziecka” pozwala konstruować projekcje przyszłości, aby wizualizacje przyszłości zyskiwały emocjonalne wsparcie ze strony „naturalnego dziecka”.

Omawiana procedura umożliwia przeniesienie energii, wiary, otwartości i naturalności „twórczego dziecka” na przyszłą postać „Ja – twórca”. Łączność między osiągnięciami twórczymi a obrazem „Ja – twórca” może być wzmacniana za pomocą metafor. Na przykład, aby uzmysłowić sobie uczucie dzielności, twórca może odtworzyć dziecięcy obraz strażaka, a poczucie pewności siebie uświadomić sobie poprzez wspomnienie tego, jak stał się „ulubieńcem publiczności” po wyrecytowaniu wiersza na szkolnym przedstawieniu.

Wykorzystanie aktualnych okoliczności do konstruowania obrazów tego, co dopiero nastąpi, stanowi ważny element psychoterapii zorientowanych na rekonstrukcję przyszłości. Bodźce świata zewnętrznego, które wykorzystywane są do budowy wyobrażenia „Ja – przyszłe”, doskonałą czasową strukturę przyszłości poprzez dostarczenie jej pozytywnego materiału z przeszłości i z terażniejszości. Zdynamizowanie obrazu „Ja – terażniejsze” może inicjować konstruowanie obrazu „Ja – twórca” z późniejszym powrotem do „Ja – terażniejsze”. Rolę elementu stymulującego mogą odgrywać barwne skojarzenia z cechami konstrukcji „Ja – przyszłe”.

Wyobrażeniowemu przejściu do „Ja – przyszłe” bardzo sprzyjają tzw. powtórki z przeszłości – coś, co przypomina aktorskie próby ról przed spektaklem. Należy uświadomić sobie, że bliska przyszłość cechuje się większym realizmem, niż przyszłość odległa. Osoby mocno schwyte w karby terażniejszości mogą zatem rozpoczynać powtórki z przeszłości od przyszłości odległej. Formą realizacji jest odtwarzanie ról: dialogi między postaciami: „Ja – obecne”, „Ja – byłe”, „Ja – przyszłe”. Wyobrażeniowe dialogi z obrazami bliskich i ważnych osób prowadzone z trzech wymienionych pozycji „Ja” urzeczywistniane są zgodnie z techniką „pustego krzesła” Fredericka S. Perlsa, co pozwala konkretyzować różne poglądy i perspektywy (Perls, 1969).

Wyobrażeniowe realizacje niedalekiej przyszłości znajdują wyraz w dwóch formach: alternatyw wyprzedzających i autobiografii z przyszłości. Dążyć należy do tego, aby sceny przyszłości były jak najbardziej realistyczne, plastyczne i żywe. Dobrze sprawdza się tu technologia ekranu – człowiek wyobraża sobie własne życie, jak scenariuszowe wydarzenia filmu, który wyświetlany jest na ekranie kina. Analogia z filmem pozwala wyobrazić sobie siebie wyraziście w różnych alternatywnych sytuacjach oraz odczuć je emocjonalnie.

Autobiografia z przyszłości daje możliwość strukturyzacji planów działania zgodnie z wyznaczonymi celami. Środkiem, który temu służy, jest tworzenie swej przeszłej autobiografii. W okresie, który obejmuje taką biografię, przeszłe wydarzenia rozpatrywane są jak fakty, które już miały miejsce, co zmniejsza nieokreśloność przyszłych wydarzeń. Kolejnym zabiegiem jest rozpatrywanie krótkich okresów przyszłości oraz ich analiza. Psycholog prowadzący tę terapię zwiększa efekt korygujący, jeśli potrafi sprawić, aby osoba, która tworzy taką autobiografię, opisywała również to, co wtedy czuje.

Technika tworzenia przyszłej autobiografii świetnie się sprawdza jako środek tworzenia konstruktywnego scenariusza własnej przyszłości – kształtowania własnego życia. Skuteczną metodą, która pozwala osiągnąć ten cel, jest psychodrama przyszłości, będąca wersją próby przyszłych wydarzeń odbywanej w terażniejszości.

Wśród metod psychologii stosowanej psychoterapia zorientowana na rekonstrukcję przyszłości jest jednym z bardziej efektywnych sposobów rozwijającego korygowania osobowości i poszerzania perspektyw jej twórczego rozwoju.

6.2. Autorska metoda kreatywnego modelowania osobistej przyszłości

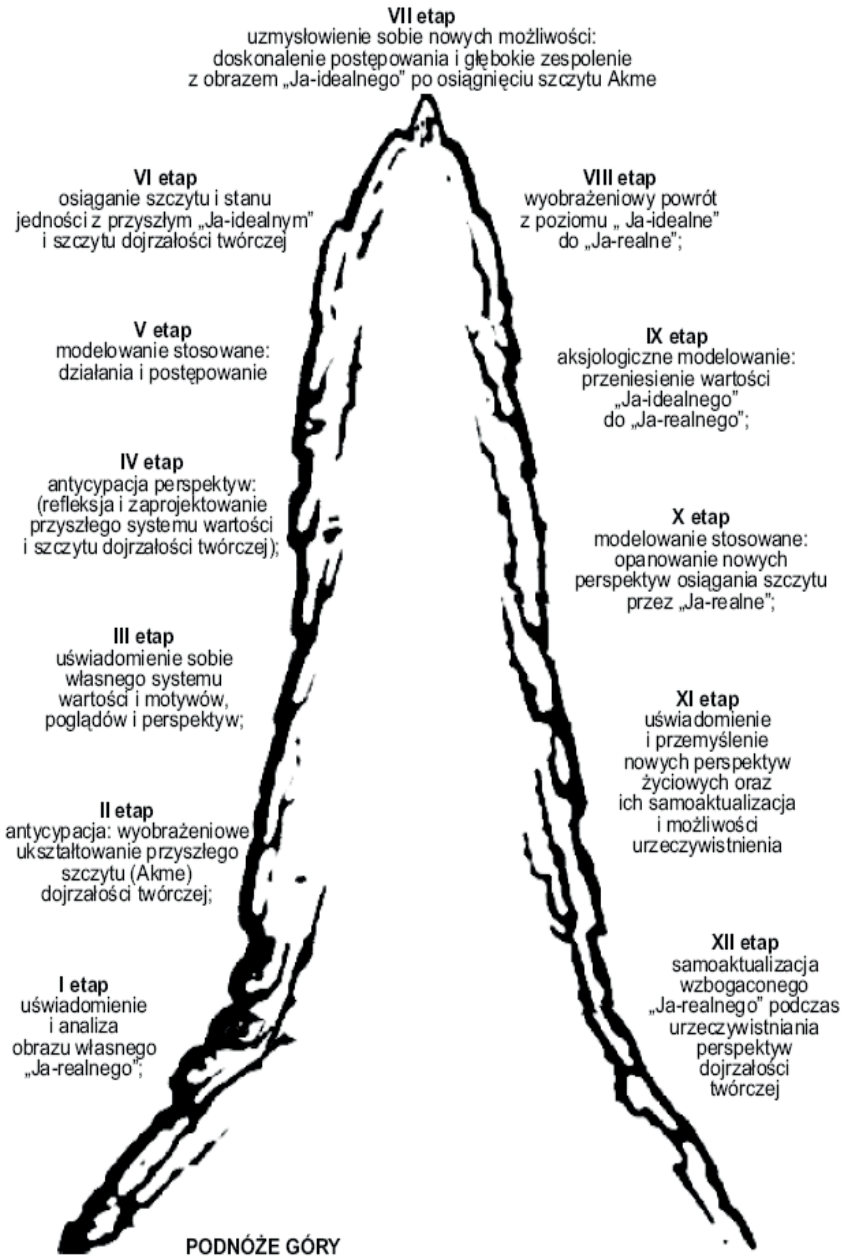
Słabym punktem wielu technik innowacyjnych jest to, że osoba uczestnicząca w procesie, która powinna wzbogacić się o nowe perspektywy życiowe, odczuwa pragnienie wyobrażenia sobie całego procesu oraz dynamiki osiągnięcia oczekiwanych wyników. Droga z przeszłości do teraźniejszości, a następnie do przyszłości, na tym etapie jest jeszcze dość niejasna, toteż próby jej odnalezienia mogą doprowadzić do załamania się wiary w powodzenie starań. Spojrzenie kierowane w przyszłość z przeszłości lub z okresu teraźniejszego niejednokrotnie wyłania jedynie przeszkody, psychologiczne bariery, które trudno jest pokonać przy istniejącym nastawieniu do problemu. Na tym właśnie polega czynnik destrukcyjny, który występuje w stosowanych innowacjach.

Sens opisanego powyżej postępowania polega na tym, aby osiągnięcie celów kreatywnych realizowane było nie z pozycji minionych nienajlepszych doświadczeń z towarzyszącym im lękiem przed niepowodzeniem, ale z uwzględnieniem konstruktywnych obrazów wizualnych docierających do obserwatora usytuowanego w przyszłości, który ogląda, jak odbywa się stwarzanie jej podwalin w teraźniejszości. Towarzyszy temu myślowe przenoszenie się do sytuacji aktualnej z urzeczywistnionej już przeszłości. Zabieg taki pozwala dostrzec liczne warianty nietradycyjnych dróg osiągnięcia aktualnie dobrych wyników.

Specyfikę myślenia kreatywnego zapewniającego człowiekowi dojście do szczytu twórczych możliwości obrazowo sformułował H. Helmholtz (Helmholtz, *Stanford Encyclopedia...*). Stwierdził on, że proces tworzenia rzeczy nowych przypomina wspinaczkę w górę nieznaną i trudną trasą. Kiedy już dojrzymy na szczyt, w krajobrazie, który rozpościera się w dole, dostrzec możemy szeroką i wygodną drogę, która prowadzi do góry.

Daje się zauważyć następujący efekt związany z postrzeganiem wzrokowym: jeśli znajdujesz się u podnóża góry, wejście na jej szczyt wydaje ci się niemożliwe, natomiast z wierzchołka widoczne są możliwości, których na dole nie można było się spodziewać – nowe i bezpieczne ścieżki prowadzące na szczyt. Bardziej wyraźnie uwidaczniają się również liczne przeszkody, które sprawiają, że niektóre z ciernistych dróg prowadzących w przyszłość wydają się nie do przebycia. Spoglądanie z teraźniejszości w przyszłość może sprawić, że pojawi się zniechęcenie oraz zwątpienie w możliwość osiągnięcia celu. Skutkiem tego jest wygasanie zainteresowania ciągłym zmaganiem się z licznymi trudnościami w celu osiągnięcia pożądaných perspektyw życiowych.

AKME CZYLI SZCZYT OSIĄGNIĘTEJ DOJRZAŁOŚCI TWÓRCZEJ

Rys. 6.2. Etapy osiągnięcia najwyższych możliwości twórczych w procesie samoaktualizacji według autorskiej metody modelowania osobistej przyszłości.

Źródło: opracowanie własne.

Aby osiągnąć pozytywny wynik, należy myślowo, w oparciu o wizualne obrazy przyszłości tworzone w procesie prognozowania jak osiągnany jest cel, wyobrazić sobie przemieszczenie czasowe w przyszłość, która zaistniała po urzeczywistnieniu własnej idei. Następnie, z tamtego czasu cofnąć się myślowo do teraźniejszości, spoglądając jakby z wierzchołka góry czasu, aby upewnić się w przekonaniu, że idea jest realna, oraz przyjrzeć się najkrótszym drogom optymalnej realizacji przyszłościowych zamierzeń.

Innowacyjną metodę kreatywnego modelowania osobistej przyszłości albo antycypację rozwoju osobowości mającą służyć pomocą w osiągnięciu szczytów dojrzałości twórczej można przedstawić w postaci sześćoetapowego modelu wspinaczki na szczyt.

Po relaksacji uczestnik proszony jest, aby wyobraził sobie pożądany szczyt góry (maksymalne życiowe osiągnięcie), na który należy wejść, aby uzyskać pożądany wynik. Wspinaczka na szczyt realizowana jest w kilku etapach (rys. 6.2).

Zadania poszczególnych etapów:

I etap – analiza obrazu własnego „Ja – realnego” to początek wspinaczki na szczyt realizowanej od podnóża góry. Należy zyskać świadomość istotnych cech własnej osobowości. W tym celu należy dokonać wglądu w niektóre rzeczywiste sytuacje życiowe, stanowiące odpowiedź na pytanie psychologa: co cię teraz otacza w twoim życiu? Udzielana odpowiedź powinna zawierać trzy wersje:

1. Wzrokową: jak się widzisz w tej rzeczywistości?
2. Słuchową: jakim dźwiękiem da się wyrazić twoja osobowość?
3. Kinestetyczną: jakie masz obecnie odczucia?

II etap – antycypacja: wyobrazeniowe ukształtowanie przyszłego szczytu (Akme) dojrzałości twórczej jest obrazem pożądanego szczytu. Tworzy się ją na początku podejścia na górę. Aby przyszły szczyt nabrał wyrazistości, należy odpowiedzieć sobie w myśli na pytania dotyczące własnej przyszłości:

1. Pytanie z aktywizacją kanału wzrokowego: jak widzisz swą przyszłość?
2. Pytanie z aktywizacją kanału słuchowego: co chciał(a)byś usłyszeć we własnej przyszłości?
3. Pytanie z aktywizacją kanału kinestetycznego: jak chciał(a)byś czuć się w przyszłości?

Pytaniem podsumowującym ten etap jest: jak się czujesz na tym etapie wspinaczki na upragniony szczyt?

III etap – uświadomienie sobie własnego systemu motywacyjnego – wartości, poglądów, przekonań. Należy przy tym odpowiedzieć na kilka wersji tego samego pytania:

1. Po co jest ci potrzebne osiągnięcie tego szczytu w karierze zawodowej lub prowadzonej działalności?

- w życiu osobistym?
 - w życiu społecznym?
2. Czy osiągnięcie upragnionego szczytu jest kwestią „życia lub śmierci”?

Aby jeszcze głębiej uzmysłowić sobie rangę tego osiągnięcia, jego przyczyny i skutki, a także czynniki sprzyjające oraz przeszkadzające w realizacji tego zamiaru, proponuję wypełnienie „magicznych współrzędnych” Kartezjusza, które zaadaptowane zostały do tej pracy. W tym celu na arkuszu papieru narysować należy przecinające się osie X i Y, gdzie X jest przyczyną osiągnięcia szczytu, natomiast Y skutkiem. Tak na przykład przyczyną (X) jest dążenie do stworzenia czegoś nowego, a skutkiem zyskanie popularności (rys. 6.3).

<i>skutek konstruktywny</i>		Y+
Co się stanie, jeśli nie stworzysz niczego nowego, lecz zdołasz zyskać popularność?		Co się stanie, jeśli stworzysz coś nowego, lecz nie zyskasz popularności?
1		1
2		2
3		3
4		4
5		5
X- <i>przyczyna destruktywna</i>		<i>przyczyna konstruktywna</i> X+
Co się stanie, jeśli nie stworzysz niczego nowego i nie zyskasz popularności?		Co się stanie, jeśli stworzysz coś nowego, a nie zyskasz popularności?
1		1
2		2
3		3
4		4
5		5
		Y- <i>skutek destruktywny</i>

Rys. 6.3. „Magiczne współrzędne” uświadomienie własnego systemu motywacyjnego: wartości, poglądów, przekonań.

Źródło: opracowanie własne.

W kwadratach utworzonych przez przecinające się osie proszę wpisać po pięć istotnych skutków. Wiele spraw na pewno się wtedy wyjaśni!

Analogiczne „magiczne współrzędne” można nakreślić dla wariantu osiągnięcia szczytowych możliwości w karierze zawodowej lub w określonym rodzaju działalności, w życiu osobistym lub społecznym...

Opisane tu zadanie da możliwość wszechstronnego i głębokiego przemyślenia całego systemu wartości, który obejmuje zarówno osobiste przekonania, światopogląd i wartości, jak i przyczyny oraz skutki wszelkich ważniejszych sytuacji życiowych. Pomoże także sprecyzować zakres możliwości oraz wybrać drogi osiągania celów uznawanych za najważniejsze.

IV etap – antycypacja motywacyjna (zaprojektowanie przyszłego systemu wartości).

Po określeniu wartości priorytetowych należałoby zdać sobie sprawę z tego, jaki system wartości najbardziej sprzyja osiągnięciu stanu „Ja – idealny”. Również w tym przypadku zalecamy rozpatrzenie trzech wersji:

1. Wzrokowej: jak widzisz swe priorytetowe wartości w przyszłości?
2. Słuchowej: jak myślisz, jakie wartości powinny zyskać priorytet?
3. Kinestetycznej: jak odczuwasz ich rangę w osiągnięciu „Ja – idealnego”?

Warto byłoby każdą z odpowiedzi zilustrować metaforą lub symbolicznym obrazem będącym odpowiednikiem każdej wersji systemu wartości. Również ten etap powinno kończyć zadane przez psychologa pytanie: „Jak się czujesz na obecnym etapie? Co pragnąłbyś zmienić lub udoskonalić?”

V etap – antycypacja stosowana: działania i czyny. Głównym zadaniem tego etapu jest uświadomienie sobie, co należy uczynić, aby urzeczywistnić ukształtowany system wartości, osiągając szczytowy poziom „Ja – idealnego”. Również w tym przypadku bierze się pod uwagę trzy wersje:

1. Wzrokową: jak widzisz swoje działania i czyny w przyszłości?
2. Słuchową: co myślisz o swoich działaniach i czynach w przyszłości?
3. Kinestetyczną: jak się czujesz, postępując zgodnie ze swoim obrazem „Ja – idealnego”.

Należy skomentować każdą z tych wersji, a następnie zastanowić się, jak się czujesz na tym etapie dążenia do szczytu.

VI etap – osiągnięcie szczytu i stanu jedności z przyszłym „Ja – idealnym”. Po uświadomieniu sobie, jaką powinna być pożądana przyszłość, uzmysłowieniu sobie, jakie są przyczyny i skutki osiągnięcia takiego stanu, po analizie swych wartości oraz wprowadzeniu takich zmian w swym postępowaniu, które odpowiadają utworzonemu obrazowi „Ja – idealnego”, należy prześledzić w myśli cały szlak: od podstawy góry do samego szczytu – trasę pokonywaną po stromych i ciernistych ścieżkach. Należałoby w tym celu wyobrazić sobie wysoką górę (stosownie do wysokości usytuowania szczytu) z widocznym wierzchołkiem rozświetlonym jasnymi promieniami słońca, a następnie przeprowadzić wizualizację przełamywania indywidualnych stereotypów myślenia i mobilizację skrępowanego potencjału twórczego oraz aktywizację zasobów istniejących, co pozwala powoli, ale nieodwołalnie, osiągnąć pożądaną i opromienioną przez słońce szczyt. Dochodzenie do szczytu góry należałoby zilustrować lub skomentować w wersji wizyjnej (co widzę?), słuchowej (co myślę, słyszę) oraz kinestetycznej (co czuję?).

Po osiągnięciu szczytu można sycić się formatem własnej osobowości oraz twórczą dojrzałością „Ja” w postaci idealnej. Spojrzenie w dół ze szczytu góry,

niczym z przyszłości w terażniejszość, pozwala dostrzec optymalną drogę dojścia, najkrótsze i zarazem bezpieczne szlaki wspinaczki, będące odpowiednikiem tych możliwości dotarcia na szczyt, które wcześniej nie były zrealizowane. Równocześnie zwiększa się nasze przekonanie o możliwości urzeczywistnienia idei, która przyszła nam do głowy, rysując nowe możliwości i perspektywy. Pozwala to zaktywizować twórczy potencjał, wzmocnić intuicję, zwiększyć zdolność wizualizacji, ożywić wyobraźnię wzrokową, słuchową i kinestetyczną, czyli odblokować potencjalne zasoby osobowości. Dzięki temu stworzone zostają przesłanki zaistnienia nowych odkryć. Potem powinien nastąpić powrót do „Ja – realnego” z towarzyszącym temu schodzeniem z góry.

Etap VI w sposób naturalny przechodzi w **etap VII**, którego istotę stanowi **dogłębne zrozumienie obrazu „Ja – idealnego” w trakcie osiągania Akme**. Służy to uświadomieniu sobie własnych perspektyw całościowego rozwoju osobowości oraz rozwoju twórczego.

Etap VIII to wyobrazeniowy powrót z poziomu „Ja – idealne” do poziomu „Ja – realne”. Przedmiotem refleksji powinny stać się własne działania i uczynki. Należy sobie wtedy odpowiedzieć na następujące kwestie dotyczące poszczególnych rodzajów spostrzeżeń, uwzględniając pytania dodatkowe dotyczące zakresu zmian:

1. Aspekt wizualny: jak obecnie, z doznaniem osiągnięcia szczytu, widzę swoje działania i uczynki? Co się zmieniło?
2. Aspekt słuchowy: co mogę usłyszeć i pomyśleć o osiągniętej Akme, o swoich działaniach i uczynkach? Co się zmieniło?
3. Aspekt kinestetyczny: jak się czuję, gdy już osiągnąłem Akme, kiedy będąc w rzeczywistych sytuacjach działam i postępuję w zgodzie ze swym „Ja – idealnym”? Co się zmieniło?

Na IX etapie, gdy wartości „Ja – idealnego” przechodzą w obszar „Ja – realnego” stawiane są następujące pytania, które mają za zadanie pobudzenie autorefleksji:

1. Aspekt wizualny: jak teraz widzę swoje priorytetowe wartości w warunkach rzeczywistego życia? Co się zmieniło?
2. Aspekt słuchowy: co mogę usłyszeć i pomyśleć o swych priorytetowych wartościach, gdy zeszyły one z poziomu „Ja – idealne” i stały się rzeczywistym Ja? Co się zmieniło?
3. Aspekt kinestetyczny: co obecnie czuję w sobie, gdy priorytetowe wartości z poziomu „Ja – idealne” objęły poziom „Ja – realnego”? Co się zmieniło?

Co należałoby zmienić lub skorygować, aby jak najbardziej zbliżyć swoje „Ja – realne” do poziomu „Ja – idealnego”. Co przeszkadza w osiągnięciu tego celu? Jak pokonać ostatnie istniejące przeszkody?

W ramach X etapu w zdobywaniu nowych dróg osiągnięcia Akme przedmiotem uwagi stają się kierunki działania i motywy czynów jednostki w jej wymiarze „Ja – realnego”. Istota tego etapu pracy prowadzonej pod przewodnictwem psychologa polega na tym, aby uczestnik treningu uświadomił sobie, co należy uczynić, aby urzeczywistnić i zrealizować system wartości przynależny „Ja – idealnemu” w wymiarze „Ja – realnego”.

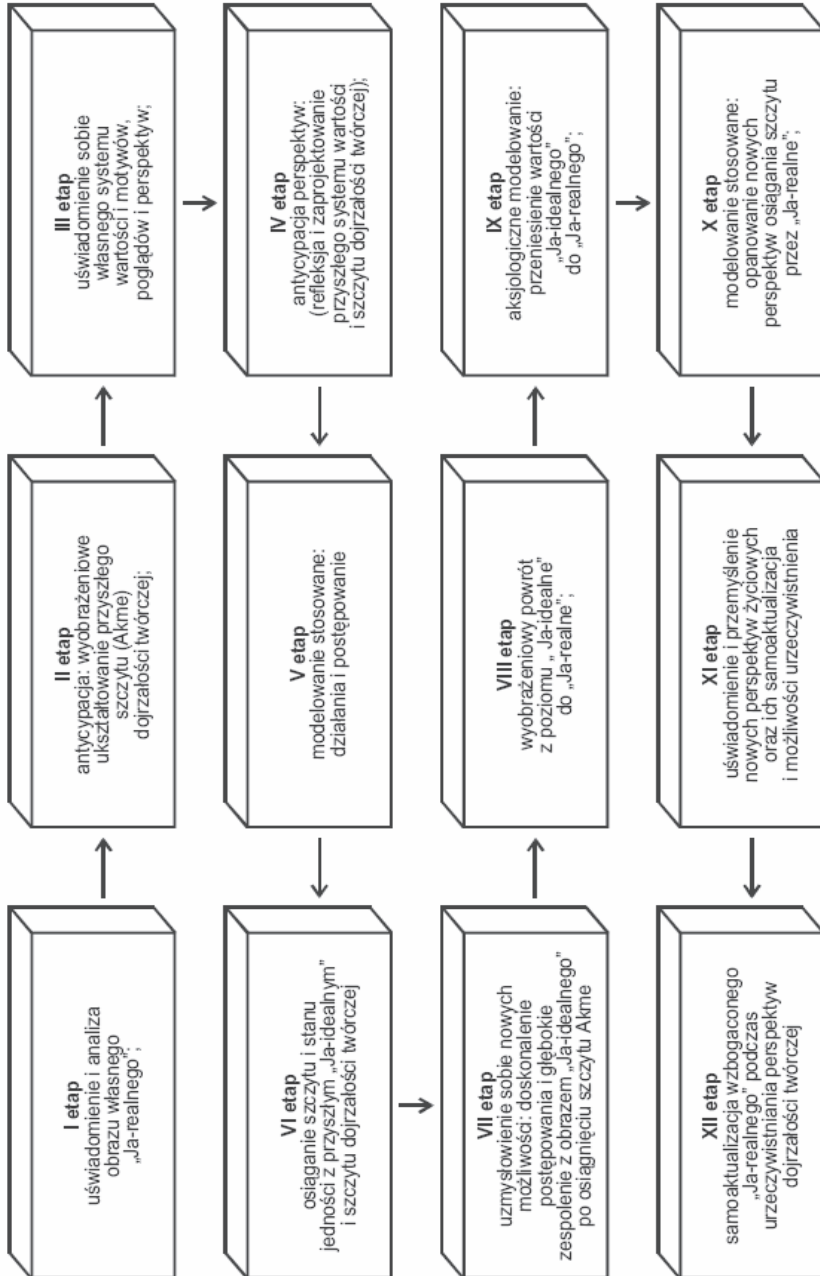
Uczestnik tej wspinaczki powinien zatem odpowiedzieć sobie na pytanie: kim stałem się jako osobowość twórcza, a następnie wypowiedzieć się w tej sprawie, biorąc pod uwagę nowy system najważniejszych wartości, który spowodował rzeczywiste zmiany w aktualnych działaniach i czynach.

XI etap wymaga przemyślenia nowych perspektyw życiowych oraz możliwości ich urzeczywistnienia. Dysponując nowymi perspektywami, warto przemyśleć, co udało ci się uczynić, a co pozostało jeszcze do zrobienia w ramach dochodzenia do swej osobistej Akme? Warto odzwierciedlić te perspektywy we wszystkich rodzajach spostrzegania.

Etap XII to stadium samoaktualizacji wzbogaconego „Ja – realnego” podczas urzeczywistniania perspektyw osobistego rozwoju. Dogłębne przeżycie osiągniętej Akme owocuje nowymi możliwościami realizacji własnego pierwiastka twórczego. To również pora na to, aby przypomnieć sobie w sposób wyrazisty, stan „Ja – realnego” w drodze od szczytu do podnóża góry. Warto, aby każdy kto przechodził tę drogę, zadał sobie pytania:

- jak się czułem na każdym z etapów wchodzenia i schodzenia?;
- na ile i jak zmieniły się moje osobiste perspektywy?;
- jaka jest nowa, wzbogacona istota mej osobowości w jej wymiarze realnym?

Odpowiadając na nie dobrze jest uwzględnić, że udało nam się osiągnąć cel oraz zyskać nowe perspektywy rozwoju. Wymiar „Ja – idealnego” w miarę wchodzenia w sytuację „tu i teraz” staje się bardziej treściwy i rzeczywisty niż obraz pierwotny. To również czas na refleksję, co udało mi się przenieść z „Ja – idealnego” do „Ja – rzeczywistego” i czym je wzbogaciłem, aby zbliżyć się do swego „Ja – twórczego”. Relacjonując swój życiowy scenariusz i określając życiową strategię zastosuj ciąg obrazów i metafor. Zilustruj bardziej szczegółowo dynamikę procesu twórczego, Pamiętaj o tym, by twoje odczucia wewnętrzne oraz świadomość były jasno opromienione przez „Ja – idealne”, które staje się przez to bardziej namacalne i rzeczywiste. Również obraz ideału staje się łatwiejszy do urzeczywistnienia w aktualnej sytuacji. Jeszcze raz, będąc w relaksacyjnym stanie uspokojenia, należałoby przejść myślowo przez wszystkie etapy własnego samodoskonalenia, ale tym razem przejście to powinno odbywać się bez jakichkolwiek komentarzy, z nastawieniem na głębokie wewnętrzne uzmysłowienie sobie stanu emocjonalnego oraz spokojne uświadomienie sobie własnego życia jako dochodzenia do szczytu osobistej dojrzałości twórczej (rys. 6.4).

Rys. 6.4. Autobiograficzne modelowanie etapów samodoskonalenia według innowacyjnej technologii antycypacji rozwoju osobowości oraz dochodzenia do szczytu twórczego rozwoju.

Źródło: opracowanie własne.

Innowacyjna technologia określana jako antycypacja rozwoju osobowości pozwala osobowości kreatywnej zobaczyć oczyma wyobraźni przyszłe komplikacje oraz różne wersje osiągnięcia twórczych wyników w procesie rozwoju kreatywnego potencjału.

Po fazie przewidywania zaczyna się proces kształtowania oraz urzeczywistniania idei. Najważniejsze, aby psychologiczne nastawienie osobowości na realizację technologii innowacyjnej zaistniało spontanicznie. To, co wcześniej wydawało się apriorycznie niemożliwe, przez co było kwestionowane oraz nie mogło zaistnieć w praktyce, obecnie lokowane jest w obszarze rzeczy możliwych do urzeczywistnienia. Aby tak się stało, należy przenieść się w przyszłość myślami, które zostały uwolnione od stereotypów przeszłości. Zaistnienie takiego stanu stwarza psychologiczną przesłankę pojawienia się nowych odkryć oraz urzeczywistnienia najbardziej śmiałych perspektyw osiągnięcia szczytów dojrzałości twórczej.

Zastosowanie technologii innowacyjnych ujawnia czynniki destruktywne, które hamują realizację celu oraz umożliwiają przekształcanie tych okoliczności w czynniki konstruktywne. Energia psychiczna niezbędna do urzeczywistnienia celu w pewien sposób podąża za uświadamianiem sobie destrukcji, ale dominantę stanowi nastawienie na sukces. Do głębszego uświadomienia sobie przyczyn destrukcji prowadzi proces autorefleksji. Pozwala on bardziej wyraziście zobaczyć własne problemy oraz możliwości ich rozwiązania poprzez uzyskiwanie nowych, nieoczekiwanych wyników w dziedzinach trudnych do przewidzenia, aczkolwiek ważnych osobiście i znaczących społecznie. Na wszystkich etapach samorealizacji w okresie twórczej dojrzałości osobowość dąży do osiągnięcia szczytu twórczego rozwoju, choć kryteria osiągnięcia tego szczytu są dość względne, na co składa się wiele przyczyn. Wśród nich należałoby wymienić:

1. Umowność kryteriów pozwalających ocenić wskaźnik osiągnięcia szczytu twórczej dojrzałości.
2. Czasowe oddalenie wyników twórczego wysiłku; są one osiągnięte stopniowo oraz rozciągnięte w czasie, przy czym ocena tego czasu również jest dość umowna.
3. Mało wyraziste wskazania na osiągnięcie poszczególnych etapów osiągnięcia szczytu.
4. Trudności związane z prognozowaniem wyników twórczych działań oraz niemożność ich planowania na poszczególnych etapach twórczości.
5. Kłopoty z utrwalaniem twórczych dokonań, które zaistniały jako wynik improwizacji i są nie do powtórzenia przez inne osoby.
6. Słabość psychologicznych badań teoretycznych oraz praktycznych poświęconych mechanizmom korygowania świadomego oraz podświadomego procesu intuicyjnego osiągnięcia szczytu możliwości twórczych w procesie rozwoju kreatywnego potencjału.

I tak oto psychologia twórczości jako nauka stosowana, która stawia sobie za cel ukoronowanie samodoskonalenia na niwie zawodowej oraz w życiu osobistym, zakłada ciągle samokształcenie oraz ciągłą dbałość o rozwój własnej osobowości. Realizacji tych zamierzeń służą opisane innowacyjne metody prognozowania przyszłości. Psychologia twórczego rozwoju jako nauka stosowana wychodząc z doskonalenia osobowości twórczej przewiduje wieloetapowy rozwój jej kreatywnego potencjału oraz zdolności improwizacyjnych w działaniach profesjonalnych. Nauka ta uznaje, że zaktywizowane twórcze kompetencje zawodowe stanowią główny podstawowy wyznacznik poziomu profesjonalizmu, decydując o randze indywidualności twórczej oraz stopniu samoaktualizacji specjalisty. Truizm zagadnień twórczego rozwoju polega na stwierdzeniu, że w każdej osobowości kwintesencja samorzutnego rozwoju przejawia się na dwa sposoby: poprzez filogenezę rozwoju obiektywnych praw rozwoju pierwiastka twórczego oraz ontogenezę kształtowania twórczej dojrzałości i kreatywnego potencjału w wymiarze jednostkowym poprzez proces samoaktualizacji człowieka.

Rozdział VII

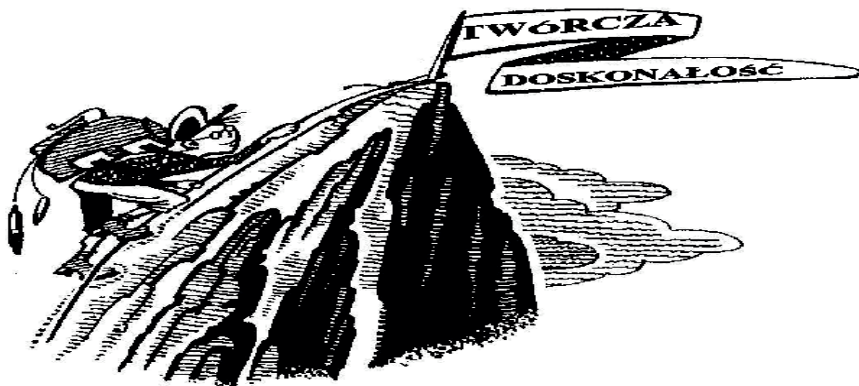
Psychologia stosowana rozwoju kreatywnego potencjału dziecka: „Alfabet potencjału twórczości, talentu i duchowości”

7.1. Psychologia stosowana rozwoju potencjału twórczości dziecięcej

Stosowana psychologia rozwoju kreatywnego potencjału dziecięcego „Tworzymy Siebie i Świat” jest kreatywnym projektem i praktyką samorozwoju dziecka, zawiera oryginalne i dostępne twórcze ćwiczenia, testy, bajki, rekomendacje odnośnie rozwoju potencjału kreatywnego oraz tworzy pamiętnik „Samopoznanie”.

Alfabet twórczości jest skonstruowany w taki sposób, aby dziecko w zajmującej, badawczy sposób, mogło samodzielnie uświadomić sobie tajniki twórczego samorozwoju. Twórczość jest podstawowym procesem rozwoju osobowości dziecka. Dobre efekty podejście do zgłębienia procesu rozwoju kreatywnego potencjału i twórczych zdolności dziecka zostały zawarte w trzech publikacjach autorstwa Natalii Wiszniakowej-Zelinskiej:

- *Stosowana psychologia rozwoju potencjału twórczości. Tworzymy siebie i świat. Alfabet potencjału twórczości* (dla dzieci w wieku od 7 do 14 lat) (Wiszniakowa-Zelinskiy, 2012a)
- *Stosowana psychologia rozwoju potencjału talentu. Sekrety potencjału talentu. Alfabet talentu* (dla młodzieży w wieku od 14 do 17 lat) (Wiszniakowa-Zelinskiy, 2012b);
- *Stosowana psychologia rozwoju potencjału duchowości. Tajemnice duchowego odrodzenia. Alfabet duchowości* (dla młodzieży w wieku od 17 i dla dorosłych) (Wiszniakowa-Zelinskiy, 2012c).

W trzech książkach o stosowanej psychologii rozwoju potencjału twórczości, talentu i duchowości (Wiszniakowa-Zelinskiy, 2012a, b, c) zawarte są pytania oryginalnej praktyki samorozwoju w dziedzinie psychologii rozwoju dziecka i dorosłych. Ujawnia się fenomen rozwoju twórczego potencjału człowieka. Publikacja ta adresowana jest zarówno do dzieci, jak i do rodziców, nauczycieli, praktycznych psychologów i pedagogów.

„Tworzymy siebie i świat” jest podróżą do krainy Twórczości. Kraina ta jest wewnętrznym światem człowieka oraz otaczającym go światem zewnętrznym. Tajemnica tych światów ciekawi wielu, ale przede wszystkim tych, którzy pragną poznać samego siebie poprzez doskonalenie swojej twórczej osobowości.

Podczas pisania tej książki N. Wiszniakowa-Zelinskiy nieustannie prowadziła mentalny dialog z przyszłym czytelnikiem i stąd przekonanie autorki, że stworzyła ją razem z nim.

W wewnętrznym świecie każdego dorosłego człowieka żyje jego dzieciństwo, nie tylko w postaci wspomnień, ale również jako element tegoż świata. Jest to najbardziej szczerą i czarującą część naszej duszy, która jest źródłem twórczości.

W okresie dziecięcym ważny jest automatyczny rozwój „twórczego Ja” oraz umożliwienie mu rozwoju i wykazania się w ulubionej dziedzinie. Wtedy tworzą osobowość, która ucieleśni się w interesującej twórczej działalności, rozwinię się najbardziej jaskrawo i owocnie. Im bardziej bogate i oryginalne będzie „twórcze Ja”, tym bardziej jaskrawo będą rozwijać się zdolności, które w przyszłości mogą przeistoczyć się w talent albo nawet w geniusz. Jeśli czyjeś „twórcze Ja” będzie znaczące w życiu także i dla innych, wówczas będziesz można osiągnąć w życiu wszystko, czego się zapragnie.

Alfabet twórczości jest skonstruowany w taki sposób, żeby w zajmujący, badawczy sposób samodzielnie uświadomić sobie tajniki twórczego samorozwoju osobowości. Zawarte w tej książce wskazówki poznawać można samemu, jak i w gronie przyjaciół. W atmosferze twórczości, fantazji i cudownych przeistoczeń pojmować będzie można tajemnice swojego wewnętrznego świata oraz odpowiedź na wiecznie nurtujące nas pytanie: w jaki sposób można tworzyć samego siebie i otaczający nas świat?

Aby odkryć tajemnice twórczości, wskazane jest posiadanie „magicznego klucza” – struktury, która składa się nie tylko z wiedzy o sobie i świecie, lecz i ze zdolności do ich samodoskonalenia. Dlatego w tym celu należy zdobyć nową wiedzę i opanować podstawowe tajniki alfabetu potencjału twórczości. Każda litera alfabetu odkrywa ważne twórcze cechy osobowości, które należy rozwijać, aby zostać twórczą indywidualnością, mogącą tworzyć, czynić i być prawdziwym człowiekiem.

Twórczość jest to stworzenie przez człowieka czegoś nowego w wewnętrznym albo zewnętrznym świecie na podstawie osobistego potencjału. Twórczy potencjał charakteryzuje się kompleksem osobowościowo-twórczych właściwości człowieka pozwalających mu z sukcesem tworzyć, w materialnej i duchowej działalności, nowe znaczące społecznie produkty.

Podstawowymi wskaźnikami kreatywnego potencjału są pewne cechy intelektualne, osobowości uzdolnień, aktywność twórcza, twórcze myślenie, asocjacja twórczego myślenia, oryginalność, wyobraźnia, fantazje, intuicja, emocjonalność i empatia, ciekawość, otwartość na nowe rzeczy, która wyraża się w poznaniu świata i nowatorstwie.

Poziom potencjału twórczego rzutuje na twórczą indywidualność dziecka oraz na jakość jego twórczych realizacji. Bardzo pożądanymi cechami takiego zespolenia są: zasadniczo nowy poziom harmonijnej jedności oraz wysoka efektywność procesu twórczego zachodzącego na poziomie świadomości i nieświadomości.

Spiralna droga rozwoju osobowości twórczej, której początek wyznacza istnienie twórczego potencjału, wiedzie poprzez zdobywanie doświadczenia w działaniach twórczych, przez aktywność twórczą i intelektualną. Czynnikiem wspomagającym są zasoby twórczej inicjatywy oraz istnienie twórczej indywidualności – wyjątkowej i niepowtarzalnej osobowości twórcy, który zmienia się i osiąga specyfikę świata wewnętrznego i zewnętrznego, ponieważ my sami tworzymy siebie i świat.

W życiu człowiek przede wszystkim martwi się o świat zewnętrzny, a nie o swój świat wewnętrzny. Człowiek w społeczności, przyjmując określone role, odgrywa jak gdyby różne życiowe sytuacje. Przy pomocy zabawy można poznawać i gromadzić doświadczenie i umiejętność obcowania z innymi ludźmi. Ale zabawa może posiadać również szersze znaczenie, ponieważ odbywa się nie tylko w zewnętrznym, ale i wewnętrznym świecie. Jest to zabawa z samym sobą, będąca jakby wewnętrznym dialogiem, w wyniku którego człowiek poznaje samego siebie, realizuje i rozwija twórcze, i intelektualne zdolności człowieka.

Człowiek odbiera i ocenia otaczający go świat przez obecność w nim, czyli przez zgromadzone przez siebie doświadczenia i poglądy. Oceniając człowieka często śmiejemy się z niego, a nie razem z nim. Wskazane jest, aby poważnie zastanowić się nad zmianą swojego postępowania, gdyż od tego zależy stosunek innych ludzi do ciebie. „Zatem śmiało wyruszajmy w podróż, weźmy ze sobą kuferek twórczego doświadczenia, do którego będziemy wkładać swoje twórcze cechy składające się na alfabet twórczości. Te cechy będą czarodziejskimi kluczami, które otworzą skarbiec twórczej indywidualności” (Wiszniakowa-Zelinskiy, 2012a).

Pamiętajmy, że im więcej będzie twórczych pytań, tym lepiej zgłębi się tajniki twórczości. Zadawanie sobie pytań jest równie cenne, jak samodzielne znajdowanie na nie oryginalnych odpowiedzi, które pomogą dojrzeć i twórczo rozwijać indywidualność.

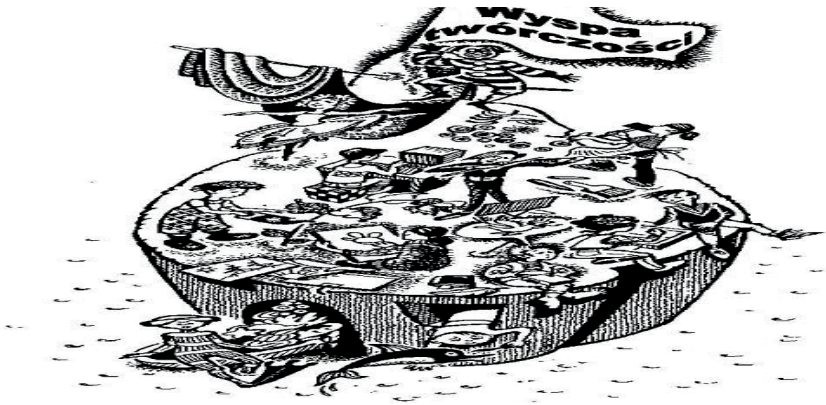
N. Wiszniakowa-Zelinskiy zaleca przeczytać książkę kilka razy i wykonać wszystkie zalecane ćwiczenia i zadania. Po każdym przeczytaniu i wykonaniu zadań czytelnik będzie lepiej rozumiał zawarte w niej treści. Wyjaśni się tajemniczy sens wielu cech twórczej osobowości, które odnajdzie w sobie i będzie mógł je rozwijać. Pomogą one głębiej zrozumieć własne przeznaczenie. Każda strona tej książki może stać się znaczącym etapem własnego samopoznania i twórczego rozwoju.

Jesteśmy aktywnymi twórcami swojego wewnętrznego i zewnętrznego świata. Podróż do tej krainy wymaga chęci osiągnięcia celu, oryginalności poszukiwań, spostrzegawczości, wyobraźni i fantazji.

7.2. Alfabet potencjału twórczości: „Od twórczej osobowości do twórczego społeczeństwa”

1. Aktywność twórcza	15. Oryginalność
2. Bystrość umysłu	16. Pasjonowanie się twórczością
3. Ciekawość	17. Postępy w nauce
4. Działalność poznawcza	18. Rozwój potencjału i samorozwój
5. Emocjonalność	19. Szlachetność
6. Fantazja	20. Twórczość
8. Humanizm	21. Twórczość artystyczna
9. Humor	22. Uczuciowość
10. Indywidualność	23. Ukierunkowanie
11. Ja – twórcze	24. Wyobraźnia
12. Kultura	25. Zagadkowość
13. Myślenie twórcze	26. Zdolność do twórczości
14. Naturalność	27. Życzliwość

*Nie możemy kontrolować wszystkiego,
co się z nami dzieje, ale możemy
kontrolować to, co się dzieje wewnątrz nas*
Benjamin Franklin

7.2.1. Aktywność twórcza

Aktywność jest źródłem energii człowieka oraz chęci działania. Może być pozytywna tj. twórcza albo negatywna tj. destruktywna. Z ludzkiej aktywności wyłania się jego twórczość.

Twórcza aktywność przejawia się w poszukiwawczo twórczej działalności człowieka. Podczas samorozwoju osobowości istotne jest stymulowanie w sobie twórczej aktywności jako natchnienia, źródła inicjatywy, samodzielności i potrzeby tworzenia czegoś nowego.

Każdy człowiek jest aktywnym twórcą samego siebie oraz otaczającego go świata. Tworzy on swój wewnętrzny świat, rozwija swój twórczy potencjał oraz, tworząc samego siebie, zdolny jest stworzyć i ukształtować świat zewnętrzny, doskonalić go. Jednak, aby stworzyć, należy nauczyć się wielu rzeczy, rozwinąć swoją wyobraźnię, fantazję oraz dojrzeć pod względem twórczym. Żeby poznać siebie nie wystarczy spojrzeć w lustro i zapoznać się ze swoim wyglądem zewnętrznym. Należy poznać swój świat wewnętrzny – aby to uczynić potrzebna jest dojrzała umiejętność samooceny swoich możliwości i czynów. Jednak nie wszyscy potrafią samodzielnie rozwinąć w sobie dane umiejętności – wtedy z pomocą przychodzi psycholog i proponuje różnorodne testy, które pomagają określić albo zdiagnozować umiejętności, cechy charakteru, poziom twórczego rozwoju osobowości. Poniżej przedstawiamy kilka testów psychologicznych, pozwalających określić w trakcie procesu samopoznania poziom samooceny osobowości (*Zbiór psychologicznych testów...*, 1991).

Test „Czy posiadasz aktywność jako siłę przebicia?”

Psycholodzy twierdzą, że często mylimy się, oceniając siebie. Egoista myśli, że jest człowiekiem życzliwym i hojnym. Człowiek aktywny uważa siebie za człowieka delikatnego i subtelnego. Jak uważasz, czy posiadasz aktywną siłę przebicia? A może nie doceniasz albo też przeceniasz siebie? Jeżeli chcesz dowiedzieć się jak postrzegasz i oceniasz siebie, odpowiedz na pytania. Z trzech odpowiedzi – a, b, c – wybierz tę, z którą się zgadzasz.

1. Uruchom swoją fantazję. Co to jest? (patrz rysunek)

- a) tylne światła pociągu, który właśnie ci uciekł;
 - b) maska z otworami dla oczu;
 - c) oczy, które widzą w ciemnościach.
2. Gdybyś mógł pracować w lotnictwie, kim chciałbyś być?
 - a) stewardem;
 - b) pilotem samolotu pasażerskiego;
 - c) dyspozytorem na lotnisku, który podtrzymuje łączność z samolotem w powietrzu.
 3. Wyobraź sobie, że zaproponowano ci zaprojektowanie wnętrza klasy, tak aby było przyjemnie się w niej uczyć. Jak uważasz, jaki kolor powinien przeważać w takim pomieszczeniu?
 - a) niebieski, blada zieleń, różowy;
 - b) czerwony albo żółty;
 - c) ciemna zieleń, granatowy.
 4. Co jest najbardziej potrzebne, aby samotnie wyruszyć na szczyt jednej z gór w Himalajach?
 - a) odrobina szaleństwa;
 - b) doskonałe przygotowanie fizyczne;
 - c) aktywność i pewność siebie.
 5. Idziesz do teatru na przedstawienie, które bardzo chcesz zobaczyć. Na miejscu okazuje się, że w kasie nie ma już biletów. Co robisz?
 - A) jesteś zły, że nie kupiłeś biletu wcześniej;
 - B) próbujesz wejść bez biletu, są na to sposoby;

C) śmiejesz się po cichu z ludzi stojących przy kasie – już dawno kupiłeś bilety na to przedstawienie.

Klucz.

Przewaga odpowiedzi A:

Nie posiadasz wysokiego poziomu aktywności. Twoja dewiza życiowa brzmi: skromność upiększa człowieka. Jednak nie zawsze jest ona zgodna z rzeczywistością. Nie lubisz „przepychać” się. Prawie w każdej sytuacji oddajesz pierwszeństwo innym, nie lubisz zwracać na siebie uwagi. Wolisz cicho siedzieć w kącie, tylko czasami jest ci smutno, że nikt cię nie zauważa. Ludzie lubią cię za twoją grzeczność, skromność i bezinteresowność, jednak nie wszyscy doceniają te cechy. Wielu widzi w tobie niedoradę albo osobę, którą łatwo wykorzystać, a w rzeczywistości nie jesteś taki.

Przewaga odpowiedzi B:

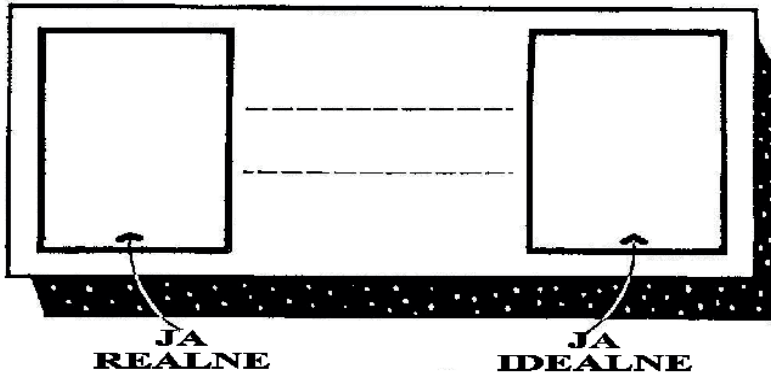
Możliwe, że nie zdajesz sobie sprawy z tego, że zaliczasz się do osób, które idąc przez życie rozpychają się łokciami. Siły przebicia ci nie brakuje, możliwe, że wykorzystujesz ją dla wzniosłych celów. Lubisz zwracać na siebie uwagę. Innych oceniasz srogo, natomiast siebie... Podoba ci się siła, spostrzegawczość i spryt, zazwyczaj w taki właśnie sposób osiągasz to, co postanowiłeś. Jednak, czy zawsze twoje zwycięstwa przynoszą ci sympatię i szacunek? Tego typu osoby nie zwracają uwagi na powodzenie, jednak w rzeczywistości często bywają samotne.

Przewaga odpowiedzi C:

Posiadasz dość wysoki stopień aktywności, jednocześnie jesteś urodzonym dyplomatą i potrafisz się kontrolować. Wiesz, że rozpychanie się łokciami, to nie zawsze najlepszy sposób. Nigdy nie stawiasz sobie zadań ponad miarę, dążysz do celu spokojnie. Posiadasz pewność siebie i poczucie przewagi nad innymi, ale starasz się nie demonstrować tego zbyt otwarcie. Potrafisz wiele zrobić, wiele osiągnąć, jednak wiesz, że głową ściany nie przebijesz i czasami lepiej z czegoś zrezygnować, żeby później zyskać.

Jeśli masz jednakową ilość odpowiedzi A, B, lub C, świadczy to o tym, że jesteś typem mieszanym, w którym nie dominuje żaden z nich. Zmieniają się one w zależności od dnia, nastroju lub sytuacji, czyli jesteś osobą o bardzo niestabilnym charakterze.

Musimy się poznać, aby nasze relacje były aktywne

Etykieta relacji wymaga posiadania wizytówki, co ułatwia kontakt między ludźmi. Również proponuję, abyś zrobił swoją wizytówkę: napisz imię i narysuj z jednej strony „Ja – realne”, a z drugiej – „Ja – idealne” (zobacz rysunek powyżej). Nie jest to zwykła wizytówka, jest to obraz, odzwierciedlający twoją oryginalność i niepowtarzalność. Możesz również zrobić własną pieczętkę.

Stwórz własny emblemat

Stwórz własny emblemat, który odzwierciedlałby twoją twórczą aktywność i świat wewnętrzny. Jest to ciekawa podróż do własnego wewnętrznego obrazu „Ja – realnego” i „Ja – idealnego”.

Wewnętrzna rozmowa ze samym sobą, którą będziesz często przeprowadzać podczas czytania tej książki, pomoże ci uświadomić sobie własne myśli, uczucia i przeżycia.

Bardzo ważne jest komentowanie swojej rozmowy ze sobą po to, aby móc trafnie znajdować optymalne warianty rozwiązania zaistniałych problemów podczas procesu samopoznania i wzbogacić swoje doświadczenie.

Ciekawą będzie chęć zrobienia rysunku albo scenariusza myśli i rozmowy ze sobą. Wewnętrzna rozmowa pomoże w głębszym samopoznaniu swojej twórczej osobowości.

Narysuj obrazek

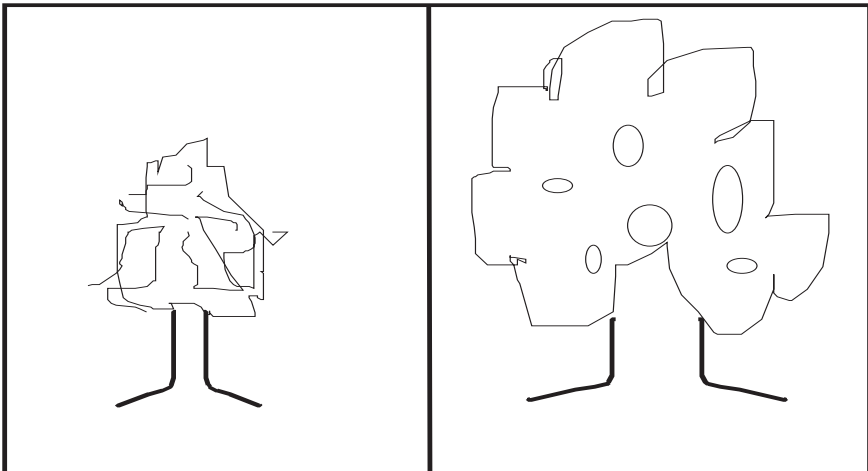
Wytnij nieokreśloną figurę z kolorowego papieru. Przyklej tę figurę na dużym arkuszu białego papieru, obojętnie w którym miejscu (na środku, u góry, na dole). Dorysuj do tej figury jakiś obrazek tak, żeby naklejona figura była jego częścią. Rysunek może być dowolnej treści.

Postaraj się narysować taki obrazek, jakiego jeszcze nikt nie narysował. Możesz dodać różne oryginalne detale, żeby zrobić z niego ciekawą kompozycję. Wymyśl nazwę dla tego rysunku i napisz ją na dole kartki. Postaraj się, aby nazwa była oryginalna i nadzwyczajna. Nazwa powinna podkreślać główną ideę rysunku.

Realne i idealne drzewo osobowości

Jeżeli chcesz bardziej jaskrawo przedstawić swoje ideały i dążenia, zrozumieć świat wewnętrzny, spróbuj wykorzystać symbol drzewa. Narysuj wszystko, co wiąże się, według ciebie, ze słowem „drzewo”. Narysuj dwa drzewa, gdzie jedno będzie podobne do ciebie („Ja – realne”), a drugie takie, jakie istnieje w twoich marzeniach („Ja – idealne”) – idealne drzewo osobowości.

Należy omówić ich różnice i podobieństwa oraz zastanowić się nad tym, czy zostały odzwierciedlone ucieleśnienia realnego i idealnego na tych rysunkach.

„Ja – realne”

„Ja – idealne”

Bajka o hojnym drzewie

(Silverstein)

Było sobie drzewo, które przyjaźniło się z małym chłopczykiem. Codziennie chłopczyk przychodził do drzewa, zbierał liście i robił z nich koronę, ubierał ją na głowę i wyobrażał sobie, że jest w królem lasu. Wspiął się na drzewo, huśtał się na jego gałęziach i jadł jabłka. A kiedy chłopczyk był zmęczony, zasypiał w cieniu drzewa. Chłopczyk bardzo kochał to drzewo i drzewo było szczęśliwe, że chłopczyk je kocha.

Mijał czas i chłopczyk wydorósł, i rzadko odwiedzał drzewo. Kiedyś odwiedził je i drzewo powiedziało mu: „Wejdz na moje gałęzie, pohuśtaj się na nich, zjedz moje jabłka, pobaw się ze mną i bądź szczęśliwy”.

Chłopczyk zerwał jabłka i poszedł sobie. Jednak drzewo było szczęśliwe.

Chłopczyk nie odwiedzał drzewa bardzo długo i było mu bardzo smutno. Jednak pewnego razu znowu je odwiedził. Drzewo aż zadrżało ze szczęścia i powiedziało: „Pohuśtaj się na moich gałęziach, pobaw się ze mną”.

– Jestem zbyt zajęty, żeby wspinać się po drzewach – powiedział chłopczyk.

– Muszę zbudować dom, żeby mieć gdzie się ogrzać – powiedział.

– Chciałbym mieć żonę i dzieci, dlatego potrzebny jest mi dom. Możesz dać mi dom?

– Ja nie mam domu, moim domem jest las – odpowiedziało drzewo – ale możesz ściąć moje gałęzie i wybudować z nich dom, wtedy będziesz szczęśliwy.

Chłopczyk ściął gałęzie i poszedł budować dom, a drzewo było szczęśliwe, że mogło pomóc przyjacielowi. Znowu chłopczyk długo nie odwiedzał drzewa, a kiedy przyszedł, drzewo było tak bardzo szczęśliwe, że nie mogło wyksztać z siebie ani słowa.

- Chodź, chłopczyku – szeptem powiedziało drzewo – pobaw się.
- Jestem za stary i bardzo smutny, powiedział chłopczyk – potrzebuję łódki, żeby stąd odpłynąć. Możesz dać mi łódkę?
- Zetnij mnie i wybuduj sobie łódkę, wtedy będziesz mógł odpłynąć i będziesz szczęśliwy.

I chłopczyk ściął drzewo, zbudował łódkę i odpłynął. A drzewo było szczęśliwe, że pomogło, ale nie do końca.

Minęło wiele lat i chłopczyk znowu odwiedził drzewo.

- Wybacz, chłopczyku – powiedziało drzewo, – ale nie mogę ci nic dać. Nie mam już jabłek.
- Mam za słabe zęby, żeby jeść jabłka – powiedział chłopczyk.
- Nie mam już gałęzi – powiedziało drzewo – już nie pohuśtasz się.
- Jestem bardzo stary i nie mam sił, żeby się huśtać – powiedział chłopczyk.
- Wybacz, chciałbym coś ci dać, ale już nic nie mam, jestem tylko starym pniem – powiedziało drzewo.
- Teraz już nie potrzebuję za wiele – powiedział chłopczyk – wystarczy mi ciche miejsce, gdzie można usiąść i odpocząć. Jestem bardzo zmęczony.
- To dobrze – powiedziało drzewo – stary pień w sam raz do tego się nadaje.

Chodź, chłopczyku, usiądź i odpocznij.

Chłopczyk usiadł, a drzewo było szczęśliwe.

Test „Poziom aktywności”

Jest to jeszcze jeden test, który pomoże określić poziom twojej aktywności. Uważnie przeczytaj każde twierdzenie.

Możesz odpowiedzieć: tak lub nie.

1. Zanim zrobię coś ważnego, długo namyślam się.
2. Kiedy mam jakiś problem nie spocznę, dopóki go nie rozwiążę.
3. Wydaje mi się, że moim znajomym łatwiej przychodzi podejmowanie ważnych decyzji niż mnie.
4. Wolę pracować sam (sama), staram się jak najmniej współpracować z innymi.
5. Czasami wydaje mi się, że potrafię zrobić wszystko.
6. Uważam, że jeśli myśli ostatecznie nie przekształcają się w czyny, to takie rozmyślanie jest stratą czasu.
7. Często odmawiam udziału w ciekawych i przydatnych przedsięwzięciach, jeśli wiąże się to z trudnościami organizacyjnymi (zdobycie biletów, zbiór podpisów, itp.).
8. Rzadko czuję przypływ energii, chęć aktywnego działania.
9. Nie boję się popełniać błędów, przecież mylić się jest rzeczą ludzką. Błędy są nieuniknione, jeśli chcę się rozwijać.

10. Kiedy długo znajduje się wśród ludzi, potrzebuję odrobiny samotności.
11. Nie lubię ludzi, którzy ciągle mają jakieś wątpliwości zamiast aktywnie działać.
12. Wydaje mi się, że kiedy zrobię coś złe, wszyscy od razu to zauważą i wyjdę na głupka.
13. Wolałbym taką pracę, w której raczej trzeba myśleć niż działać.
14. Jeśli postanowiłem, że coś zrobię, to na pewno dotrzymam słowa.
15. Czuję się dobrze tylko wtedy, kiedy jestem aktywny.
16. Wolę odpoczywać, czytając książkę albo oglądając tv, niż jechać na wycieczkę za miasto albo odwiedzić przyjaciół.
17. Jestem gotów wstać wcześniej rano i przestać cały dzień w kolejce po bilety, żeby obejrzeć ulubiony film/przedstawienie.
18. Często odkładam swoje sprawy „na potem”.

Klucz.

Jeżeli twoja odpowiedź i klucz pokrywają się, dostajesz 1 punkt, jeżeli nie – 0 punktów.

1. Nie	7. Nie	13. Nie
2. Tak	8. Nie	14. Tak
3. Nie	9. Tak	15. Tak
4. Nie	10. Nie	16. Nie
5. Tak	11. Tak	17. Tak
6. Tak	12. Nie	18. Nie

Podlicz sumę punktów.

Od 11 do 18 punktów – wysoki poziom aktywności. Jesteś osobą bardzo aktywną, twórczą, nie boisz się popełniać błędów. Tylko wtedy, kiedy jesteś aktywny masz poczucie pewności. Uparcie dążysz do celu. Ale nie lubisz przyznawać się do błędów.

Od 6 do 10 punktów – średni poziom aktywności. Jesteś osobą, która potrafi połączyć aktywne działanie z umiejętnością znalezienia odpowiedniego wyjścia z sytuacji.

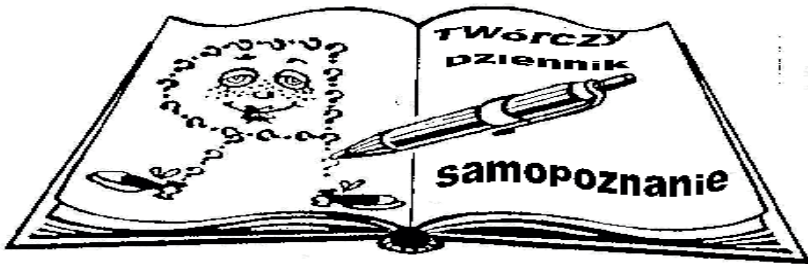
Od 0 do 5 punktów – niski poziom aktywności. Jesteś osobą bardziej pasywną niż aktywną. Wszystko odkładasz na ostatnią chwilę. Nie lubisz współpracować z ludźmi, wolisz pracować i odpoczywać w samotności albo w bardzo wąskim gronie przyjaciół. Długo przeżywasz jakiś problem, ale nie starasz się go rozwiązać. Wyniki testu pomogą ci zrozumieć samego siebie i wybrać odpowiednią drogę do twórczego samorozwoju.

Twórczy pamiętnik „Samopoznanie”

Proponuję założyć twórczy pamiętnik. Wszystkie najskrytsze myśli i marzenia, które w nim zapiszecie, będą stymulować do poznania własnej osobowości. Pamiętnik przybliży twój wewnętrzny świat, pomoże zapoznać się z myślami i uświadomić sobie procesy zachodzące w twojej osobowości.

Podstawowe zasady prowadzenia twórczego pamiętnika:

1. Postaraj się być szczerzy w stosunku do samego siebie. Pomoże to być szczerym w stosunku do innych.
2. Uświadom sobie skomplikowaną strukturę i głębię swojego świata wewnętrznego, jego jasne i ciemne strony.
3. Określ możliwości zmiany swoich ciemnych stron, które należy doskonalić. To jest twój wybór, za który ponosisz pełną odpowiedzialność.
4. Przedstaw swoje osobiste i zawodowe perspektywy, opracuj strategię ich wykonania.
5. Spróbuj pogodzić swoje wewnętrzne potrzeby i pragnienia z możliwościami świata zewnętrznego.
6. Uświadom sobie sens swojego istnienia – w ten sposób odnajdziesz nowe perspektywy samorozwoju oraz twórczego samodoskonalenia się.

Powierz wszystkie swoje sekrety twórczemu pamiętnikowi. Rozmyślaj, dyskutuj, szukaj i znajduj. Każda kartka pamiętnika to rozmyślanie o przeszłości, teraźniejszości i przyszłości własnego życia. Pamiętnik ma być zwierciadłem twojej duszy. Nie żałuj czasu na obcowanie z tym pamiętnikiem, im więcej czasu mu poświęcisz, tym więcej zyskasz.

Nie musisz ograniczać się tylko do przytoczonych wyżej zasad. Pamiętaj, że są to podstawowe kierunki twojej podróży do krainy Twórczości.

Pamiętnik ma być twoim najwierniejszym przyjacielem, który zawsze cię wysłucha i pomoże odnaleźć się w wewnętrznym i zewnętrznym świecie.

* * *

Samopoznanie poprzez prowadzenie pamiętnika realizuje się w kilku kierunkach:

1. Samopoznanie siebie poprzez uświadomienie sobie swoich wewnętrznych stanów, rozumienie przyczyn swoich przeżyć i myśli. Realizuje się to dzięki umiejętności słuchania i rozumienia swojego wewnętrznego „Ja”. W rezultacie gromadzone jest doświadczenie w rozumienie swojego świata wewnętrznego.
2. Odbiór i akceptacja swojego „Ja” poprzez porównywanie siebie z innymi, spojrzenie na siebie z boku.
3. Refleksyjne (lustrzane) odbicie swoich czynów. Lustrzane odbicie swoich postępów i zachowań pozwala zapoznać się ze zdaniem innych na temat własnego zachowania, relacji i współpracy z innymi.
4. Zrozumienie samego siebie poprzez rezultaty własnej działalności na podstawie samooceny oraz oceny wystawionej przez inne osoby.
5. Samodiagnoza na podstawie zrozumienia własnych cech charakteru, możliwości, emocjonalnych i intelektualnych sfer oraz dynamiki ich przekształcania się, rozumienia indywidualnych właściwości.

Zaakceptuj siebie takim, jakim jesteś teraz, ze wszystkimi słabościami i wadami, i pogódź się z nimi, zrozum swoje mocne strony i poznaj swoje twórczy rezerwy.

7.2.2. Twórczość

Twórczość jest tworzeniem czegoś oryginalnego, nowego w świecie materialnym, na podstawie harmonijnego przejawu wolności wewnętrznej duchowości osobowości. Wolność jest połączona z potrzebą i wolnością wyboru. Wybierać, a tym bardziej bronić prawa do wyboru, jest bardzo ciężko, ale świadczy to o poziomej twórczej dojrzałości człowieka. Wolność i wolność wyboru wiążą się z odpowiedzialnością każdego człowieka za swój wybór. Głos wewnętrzny albo intuicja bardzo często pomagają człowiekowi dokonywać wyboru, za który ponosi on odpowiedzialność.

Jednak w świecie wewnętrznym istnieją, oprócz głosu intuicji, inne głosy naszych potrzeb, chęci, dążeń itd. Jest ich kilka i każdy z nich żąda czegoś dla siebie – dlatego usłyszeć ten prawdziwy, właściwy wewnętrzny głos intuicji, który pomaga tworzyć i podejmować właściwe decyzje, jest rzeczą bardzo trudną. Jedną z pierwszych oznak właściwego wyboru twórczej drogi rozwoju jest zmniejszenie dysonansu głosów wewnętrznych i zgodność ich brzmienia.

Dobrze jest posiadać nie tylko nawyk, ale i zdolność słuchania wewnętrznych głosów, dzięki której można odróżnić poszczególne z nich i uciszyć głośnie

głosy egoizmu. Każdy postępek, albo wybór rodzi się w świecie wewnętrznym, natomiast realizuje się w materialnym świecie zewnętrznym i zmniejsza bądź zwiększa harmonię między nimi. Odkrywając tajemnice twórczości N.A. Bierdiajew pisał: „Twórczość – zdolność pochłonięcia samego siebie, która zawsze jest wyjściem poza siebie. Pochłonięcie siebie tłamsi, wyjście poza siebie uwalnia... Akt twórczy człowieka może być całkiem określony poprzez materiał, który niesie świat, w nim jest nowość. Jest to ten element swobody, który dołącza się do każdego prawdziwego aktu twórczego. W tym tkwi tajemnica twórczości” (Bierdiajew, 1990).

Konstruktywna i destruktywna twórczość

Konstruktywna, czyli twórcza, pożyteczna dla innych i znacząca zarówno dla osobowości, jak i dla społeczeństwa.

Destruktywna, czyli manipulacyjna, burząca, negatywna, szkodliwa nie tylko dla siebie, ale także dla społeczeństwa. Na przykład: destruktywna komunikacja – konflikt, który burzy, a nie tworzy wzajemne stosunki.

Destruktywny rezultat twórczy to np. bomba atomowa lub wodorowa, zbudowana przez naukowców do obrony, a wykorzystana w celach destrukcyjnych.

Pomyślmy lub opiszmy wszystkie możliwe i niekorzystne dla ludzi przedmioty powstałe w rezultacie twórczości. Oto, dlaczego należy pamiętać o odpowiedzialności za rezultat twórczości.

Twórczość jest podstawowym prawidłem życia. Celem konstruktywnej twórczości jest udoskonalenie naszego życia. Twórczość zaczyna swoją drogę w wewnętrznym duchowym świecie człowieka, a jej główne życiodajne źródła to intuicja, wyobraźnia i oryginalne myślenie.

Dalsza droga twórczości, która zbudowana jest na podstawie bliskich relacji z wewnętrznymi źródłami (intuicja, wyobraźnia, oryginalność myślenia) ma miejsce w wewnętrznym materialnym świecie człowieka. Twórczość, w procesie produktywniej twórczej działalności, pomaga stworzyć nowy produkt. Ten nowy twórczy produkt działalności pozostaje w zewnętrznym świecie materialnym i jest wykorzystywany przez innych. Kiedy rezultat twórczości tworzy nowy produkt, wtedy proces twórczości kształtuje wewnętrzny świat osobowości, rozwijając przy tym intuicję, wyobraźnię i oryginalne myślenie.

Każdy człowiek jest twórcą i nieprzerwanie tworzy. Jednak bardzo ważne jest, w jaki sposób to robi – jako rzemieślnik, posługując się zestawem wzorów, stempli i znanej wiedzy w formie stereotypów lub jako mistrz, wkładając w nową twórczość ogień duszy i natchnienie.

Podstawowymi przeszkodami dla twórczości są lenistwo i stereotypy. Lenistwo uwarunkowane jest niedostatkami energii twórczej i małą aktywnością

osobowości. Stereotypy są swego rodzaju klatką dla ptaka natchnienia. Należy pamiętać, że to właśnie twórczość podłącza człowieka do nowych, niewyczerpalnych źródeł energii twórczości. Zdolność oryginalnego kombinowania rozwija twórczość.

Rysunek z przeszłości

Każdy człowiek ma wesołe i smutne wspomnienia z przeszłości.

- Narysuj smutne wspomnienia. Z kim były one związane i dlaczego miały miejsce?
- Narysuj wesołe wspomnienia. Z kim były one związane?

Ulubiona zabawka

Każde dziecko ma swoją ulubioną zabawkę, z którą są związane różne wspomnienia. Narysuj swoją ulubioną zabawkę.

Napisz bajkę o swojej ulubionej zabawce.

Miłe wspomnienia

Każdy człowiek ma miłe wspomnienia z dzieciństwa. Narysuj je i pokoloruj kredkami lub farbami. Opisz swoje wspomnienia na odwrotnej stronie kartki w formie opowiadania. Każde wspomnienie są przyjemne, nawet gdy ich przypomnienie wywołuje smutek.

List z kosmosu

Chcesz dostać list z kosmosu? Narysuj jego treść w obrazach. Wyobraź sobie, że dostałeś go z kosmicznej poczty lub telegrafu. Rozszyfruj jego treść.

Mój zewnętrzny świat

Narysuj, otaczający cię zewnętrzny świat. Co cię otacza? Co cię w nim cieszy, a co smuci? Kto w tym świecie jest ci bliski i drogi? Opisz go w formie opowiadania lub fantastycznego scenariusza na odwrotnej stronie kartki.

Mój wewnętrzny świat

Świat wewnętrzny jest o wiele bogatszy niż zewnętrzny. Trzeba go najpierw poczuć, następnie odczuć i narysować za pomocą wszystkich kolorów tęczy. Co cię w nim martwi? Co cię w nim cieszy?

Ten rysunek możesz uzupełniać według uznania, nawet codziennie. Można narysować całą serię takich rysunków swojego wewnętrznego świata.

Rodzina zwierząt

Przedstaw członków swojej rodziny, obrazując ich jako dowolne zwierzęta. W symbolicznej formie przedstaw ważne zdarzenie zaistniałe w twojej rodzinie.

Wyraź swoje uczucia, pragnienia i nadzieje w stosunku do każdego ze zwierząt. Na odwrotnej stronie kartki napisz bajkę o rodzinie narysowanych przez siebie zwierząt. Wymyśl oryginalną tytuł dla tej bajki. Niech ten rysunek zajmie poczytne miejsce w twoim „rodzinnym muzeum”.

„Ja” o 10 lat starszy

Narysuj siebie starszego o 10–15 lat. Jak będziesz wyglądać?

Co się zmieniło w Twoim świecie wewnętrznym?

Jak jesteś odbierany przez otoczenie?

Jaki masz zawód?

Jaką masz rodzinę? Narysuj ją.

Na odwrotnej stronie kartki opisz swoje najskrytsze marzenia i perspektywy rozwoju na najbliższe 10–15 lat.

Moja starość

Narysuj siebie jako starca (staruszkę). Gdzie będziesz mieszkać? Z kim?

– Jakie masz wspomnienia z dzieciństwa?

– Gdzie będziesz pracować albo odpoczywać?

– Czy urzeczywistniłeś sens swojego życia? Na czym on polegał?

– Jakie będziesz miał problemy i z czym będą one związane?

– Co przeszkodziło Ci całkowicie urzeczywistnić sens twojego życia?

– Jakie radosne wydarzenia będą miały miejsce w twoim życiu i w związku, z jakimi życiowymi sytuacjami? Jakie masz perspektywy?

Książka składająca się z rysunków

Ciekawym doświadczeniem jest narysowanie całego swojego życia od urodzenia. Narysuj najbardziej ciekawe i najbardziej ważne wspomnienia. Teraz narysuj samego siebie za 5, 10, 20 lat. Potem narysuj swoją przyszłą rodzinę, pracę... na końcu narysuj siebie w wieku starym. Wszystkie rysunki zszyj i zrób kolorową okładkę. Niech ta niezwykła książka będzie najciekawszą książką w Twoim „rodzinnym muzeum”.

Zadania, rozwijające twórczość poetycką

Wymyśl wiersz, używając następujących słów: *portfel, pałki, bęben*.

Na przykład: Z głębokiego portfela,

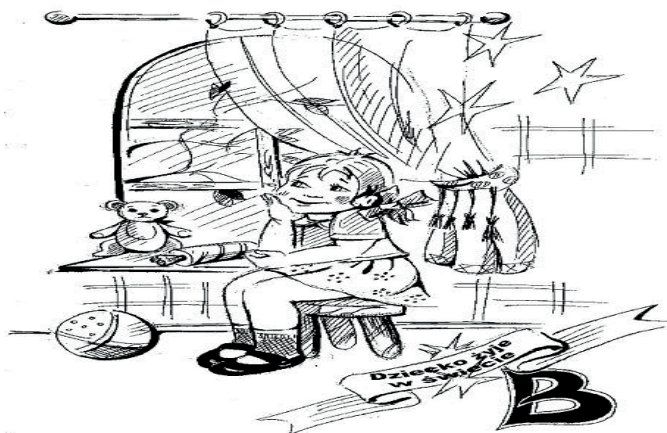
Piotruś pałki wydobył,

Na bębenu pięknie zagrał,

Bo się na to zdobył.

A teraz wymyśl wiersz, wykorzystując następujące słowa: *święto, praca, nauczyciel, sława, człowiek, imię*. Może to być wiersz w formie hymnu.

Teraz możesz wymyślać wiersze i rymowanki w dowolnym stylu: żartobliwym, fantastycznym, w formie hymnu itd., używając następujących wyrazów: *pieśń, twórczość, ludzie, uśmiech, oczy*.

7.3. Uzdolnienia i talent jako ważne fenomeny kreatywnego potencjału

Badając uzdolnienia, talent i twórczość należy:

1. opierać się na głębokich naukowych koncepcjach i wiarygodnych eksperymentalnych rezultatach;
2. opierać się na zgromadzonych doświadczeniach, badaniach i praktycznej działalności w tym zakresie;
3. uważać przy wyborze metodycznego sposobu, który może być używany nie tylko do opisu, ale i do stworzenia czytelnego systemu kreatywnego rozwoju;
4. wytyczyć praktyczny kierunek i logicznie go korelować z programem praktyki, takiej jak wybór materiałów i instrukcji odnośnie metod kreatywnego rozwoju.

Ważną strategią badania jest przestrzeganie konieczności ukazania nie tylko logicznie ujawnionych specyficznych jakości zasobów jaźni, ale i stosunków między nimi – warunki ich określenia, funkcjonowania i dynamiki rozwoju. Wyjściową pozycją, którą kierują się badacze, jest określenie takich kategorii, jak uzdolnienia, utalentowanie i talent w kreatywnym rozwoju. Do wnikliwego rozpatrzenia problemu kreatywności konieczne jest prześledzenie psychologicznych korzeni takich kategorii, jak zdolność, zadatki, uzdolnienia, utalentowanie, talent, kreatywność.

Swoiste połączenie kompleksu zdolności, dające osobowości możliwość przemyślenia i produktywnego zajmowania się jedną albo kilkoma działaniami, nazywa się uzdolnieniem.

Psycholodzy prowadzą polemikę dotyczącą definicji takich pojęć, jak twórcze zdolności i zadatki talentu.

Zdolności to sposoby, na podstawie których człowiek działa. Nie oddzielne, a globalne, fundamentalne sposoby.

Zadatki to takie naturalne możliwości, które mogą, ale nie muszą przekształcić się w zdolności. Zadatki są nasionami przyszłej rośliny, która może sama dla siebie być lepsza lub gorsza, ale o ich jakości możemy sądzić tylko po tym, kiedy z nich cokolwiek wyrośnie.

Utalentowanie jest pojęciem indywidualnie psychologicznym. Problem utalentowania jest przede wszystkim jakościowy, a nie ilościowy. Psychologia powinna postawić sobie za cel praktyczne sposoby analizy talentu ludzi w różnych obszarach życia.

Termin „talent”, będąc pochodną od słowa „dar”, pozwala rozpatrywać go jako rezultat daru danego człowiekowi przez przyrodę, Boga, los. Związany jest z intelektualnym przyspieszeniem i duchowym bogactwem, swoistym jaźniowym fenomenem, opierającym się na indywidualnych kognitywnych i kreatywnych zasobach osobowości. Utalentowane dzieci są tym różnicowanym pojęciem. Jedni badacze liczą, że wszystkie dzieci są zdolne, inni, że tylko 3% jest rzeczywiście utalentowanych – to one określają dynamikę rozwoju społeczeństwa. To przyszli laureaci Nagrody Nobla.

W postrzeganiu talentu uwidaczniają się dwie cechy:

- 1) maksymalny ilościowy wzrost twórczego potencjału osobowości;
- 2) maksymalny jakościowy wzrost twórczych zdolności.

Oczywiście, talent, jak dwie strony medalu, charakteryzuje się maksymalnym ilościowym i jakościowym kreatywnym wzrostem. To nie suma twórczych zdolności, a nowa całościowo i dynamicznie rozwijająca się jakość, włączając duchowe, intelektualne i emocjonalno-intuicyjne bogactwo osobowości, zdolnej tworzyć w materialnej i duchowej sferze subiektywnie albo obiektywnie „nowe”.

Szczególnej trudności doznają psycholodzy-wychowawcy, kiedy duchowy talent jako „dar serca” często nie tak wyraźnie wyraża się w wieku dziecięcym. Utalentowane dziecko bardzo często zaskakująco szybko wchłania wszystkie duchowe i moralne wartości wychowawcy albo rodziców. „Częste przeciąganie, łągarstwo i pozostałe moralne problemy przy dojrzewających dzieciach mogą zostać dla moralności utalentowanego dziecka trudnym problemem” – podkreśla C.G. Jung (Jung, 1990, s. 156). Nie zwraca się uwagi na wgląd i nie docenia się intelektualnej wrażliwości i empatii – podobnie dzieje się z moralną i emocjonalno-krytyczną zdolnością u zdolnego dziecka.

Dary serca są często nie tak jawne i uwidocznione, jak zdolności intelektualne i techniczne. Jung podkreśla wartość daru serca, która mniej przejawia się w twórczym produkcie i dlatego mniej się ją ceni. Rzadziej zwracana jest na nią uwaga ze strony wychowawców i rodziców, ponieważ „[...] w takich przypadkach rozum wychowawcy często słabszy jest niż serce utalentowanego dziecka. Przy utalentowanych duchowych skłonnościach zwraca się ku szerokiej skali przeciwstawności” (Jung, 1995, s. 157).

Dzieci są rzadko utalentowane w kilku dziedzinach i poziom talentu dzieli się według widocznych działań nierównomiernie, czasami nawet można zauważać „wypadnięcie” jej w jakiejś dziedzinie.

Talent w całości wyraża się zdolnościami, które pozwalają otrzymać produktywny rezultat działalności, wyróżniający się nowością, doskonałością, społeczną i jaźniową jakością. Najwyższy jego stopień przejawia się w genialności, wyraża się w odkryciach społecznie ważnych dla społeczeństwa.

Talent jako przesłanka genialności charakteryzuje się wysokim poziomem rozwoju jakichkolwiek zdolności. Powstają:

- intelektualne (umysłowe) i artystyczne zdolności;
- talent w dziedzinie społecznych stosunków – administracyjny i twórczy – kreatywny jako najwyższy poziom zdolności do stworzenia nowych, oryginalnych idei, i produktu.

Intelektualna (umysłowa) zdolność przejawia się w gamie głębokich znajomości we wszystkich dziedzinach wybranej działalności. Te dzieci często nazywa się „chodzącą encyklopedią”. Znają one w szczegółach wszystkie zdarzenia, fakty, posiadają informacje, głęboko i oryginalnie wykorzystują je w swoich wypowiedziach.

Często spotyka się taką sytuację, że talent przejawia się w działalności niezwiązanej ze szkolną nauką. Na przykład w kosmonautyce, połowie ryb... Przy tych warunkach nauczycielom trudno rozpoznać talent mając średnią albo niską znajomość ucznia. Dlatego właśnie dla utalentowanych dzieci konieczne jest zrównoważone podstawowe wykształcenie, które później można modyfikować.

Jak poznać utalentowane dziecko? Do ujawnienia ponadprzeciętnego rozwoju małych dzieci niezbędna jest wiedza o naturalnym rozwoju, o podstawowych wskaźnikach typowych dzieci i porównanie ich. Współzależność wieku dziecka i jego rozwoju jest to najłatwiejsza i najbardziej pewna droga rozpoznawania ponadprzeciętnych zdolności. W związku z tym należy analizować podstawowe przejawy zdolności u dzieci: wczesna mowa, obszerny zasób słów słownikowych, użycie złożonych wyrazów, podwyższona aktywność poznawcza, długotrwała koncentracja uwagi, niestrudzona dociekliwość (nieskończone pytania, riposty, ciekawość, szczegółowość).

Te dzieci często mają sugestywną, długoterminową pamięć, wcześniej opanowują mowę i rachunki, wcześniej przejawiają umiejętność analizowania zjawisk. Intelktualnie są gotowe do prawidłowego śledzenia związków przyczynowo-skutkowych i wyciągania właściwych wniosków, w grach i towarzystwie przedkładają obecność starszych partnerów. Dzieci obdarzone wysoką inteligencją są błyskotliwe, wszystko w lot chwytają, zapamiętują wszystko w szczegółach, często przystępują do gier z wymagowanymi przyjacielami, przedmiotami, fantazjują o sobie i swoim życiu, o otoczeniu i znajomych, często zadają pytania, po czym same sobie na nie odpowiadają.

Oryginalność pytania często jest wskaźnikiem dziecięcej zdolności. Jednocześnie ich życiowe doświadczenie jest zwykle ograniczone, dlatego mogą one z pomocą jedynie intuicji dojść do błędnych konkluzji, co często zmusza dorosłych do wątpienia w ich zdolności.

W wieku 6 lat w poznawczych zdolnościach zwykle następuje wiele zmian. Dzieci lepiej rozumieją związki przyczynowo-skutkowe, umieją uogólniać i używać niekompletnych wcześniej informacji, zdolne są pojąć bardziej złożone systemy klasyfikacji. Ich samoświadomość staje się dojralsza, pojawia się samodzielność, zdolność kierowania procesami samopoznania i decydowania o dylematach zadania.

W okresie szkolnym u dzieci przeważają pytania poznawcze o charakterze poszukiwawczym. U nastolatków pytania nabywają struktury hipotez, noszących charakter badawczy. Niestety, to że dzieci tracą czas na naukę przyjętych reguł zachowania, które jest warunkiem prowadzenia gier, tracą pewne pozarozumowe, intuicyjne jakości przedszkolne. Co więcej, pewne aspekty dojrzałości mogą dla dzieci w wieku rozwojowym stać się nawet niebezpieczne, ponieważ ich zainteresowania są dojralsze niż u rówieśników, mogą one badać takie pojęcia, jak życie i śmierć, i ich nieuchronność, nie mając do tego emocjonalnej gotowości.

Tak więc zdolność można wyrazić w następujących parametrach:

- 1) intelektualne zdolności, wyprzedzający rozwój dywergentny myślenia; poznawcze zdolności i ogromna dociekliwość;
- 2) pojawienie się samoświadomości; samodzielność w podejmowaniu decyzji;
- 3) kreatywne zdolności: oryginalność, wyobraźnia, fantazja i intuicja osobowości;
- 4) wynalazczość w grze, słowach i działaniach;
- 5) zdolność do nowego przeistoczenia w dziedzinie obcowania z innymi;
- 6) potencjalne możliwości w osiągnięciu rezultatów przy opanowaniu nowej działalności;
- 7) zdolność do myślowego kombinowania znanych pojęć w nowych połączeniach.

W ten sposób kreatywna twórczość przejawia się etapami, w zależności od wieku osobowości:

1. manipulowanie fizycznymi ruchami, kombinowanie i wykazywanie ruchowej aktywności (dziecięcy wiek);
2. pojawienie się samoświadomości, samodzielność działań (wczesne dzieciństwo);
3. wyprzedzający rozwój mowy, wyobraźni, zaradności w grach, słowach, działaniach i działalności (przedszkolne dzieciństwo);
4. pojawienie się samoświadomości, społeczno-percepcyjna refleksja, samodzielność w podejmowaniu decyzji, różnorodność działań w ogólnej reproduktywnej działalności jako podstawy produktywności (początek w wieku przedszkolnym, dynamika w wieku szkolnym);
5. wyprzedzający rozwój dywergentny sposób myślenia, wyobraźni, emocjonalnej sfery i intuicji (okres dorastania);
6. wysoki poziom systemu wartości na podstawie delikatnej psychicznej organizacji kreatywnej osobowości (młodzieńczy wiek).
7. koniecznie trzeba rozróżnić specyfikę pierwotnych i wtórnych twórczości w kreatywnym potencjale osobowości.

Dziecko bardziej komfortowo czuje się w swoim wewnętrznym świecie niż w zewnętrznym. Jest bardzo nieśmiałe w swoich pierwszych krokach, w próbie wyjścia ze swojego wewnętrznego świata, by wkroczyć do świata zewnętrznego po swojemu i w nim po swojemu nabrać pewności.

Dorosły powinien uświadomić sobie, że dziecko nie jest małym dorosłym, a bardzo swoistym, według psychologicznego procesu, organizmem. Dziecko nie przyswaja dobrze zbyt jawnej i rozkazującej ingerencji dorosłego, pozbawia go to możliwości przeżywania każdej minuty otwarcia zewnętrznego świata i wybierania samodzielnie drogi jego opanowania. Jedną z najbardziej nadzwyczajnych umiejętności jest zdolność dziecka do intensywnej, niespodziewanej, intuicyjnej spostrzegawczości i klarowności wrażeń.

Co więcej, trzeba uświadamiać sobie, że dziecko jest bardzo otwarte na napływ wrażeń, całkowicie poddaje się emocjom i dlatego często jest bezbronne – łatwo je zranić. Jeśli dorosły człowiek może regulować emocje i odgrodzić się od napływu albo zalewu wrażeń, zwłaszcza negatywnymi, to dziecko nie posiada tej sztuki i doświadczenia. Niezależnie od tego, czy doznaje pożytecznych czy szkodliwych wrażeń, nie może odgrodzić się od ich postrzegania. Stworzenie dziecku wolności twórczej przestrzeni w opanowaniu zewnętrznego świata, sprzyjającego podłoża do pożytecznego naśladowania, będzie sprzyjać rozkwitowi jego twórczego potencjału, kreatywnych wartości i naturalnego, według psychologicznej podstawy i dziecięcej przyrody, samorozwoju.

W tej sytuacji, w której dorosły człowiek spontanicznie albo na podstawie doświadczenia zajęłby pozycję obronną, dziecko emocjonalnie przeżywa i potem destrukcyjnie naśladuje dorosłego w czynach, w procesie realnej albo zabawowej sytuacji. Dziecko rozwija się naturalnie i twórczo, jeśli ma czujne ochronne otoczenie i dobry dla samorozwoju mikroklimat. Twórczość dziecka powinniśmy przenieść z zakresu myśli, słów i opowiadań w obszar czynów i współpracy. Twórczość nie może być przekazana w ustanowionych regułach i pojęciach.

To heurystyczna droga od intuicji, uczuć i emocji do oryginalnego wyrażania samego ukrytego wewnętrznego świata dziecka. Nie można czegoś na siłę wcisnąć w świadomość dziecka, nie naruszając jego przeżyć. Zdziwienie jest bodźcem nie tylko do działania na podstawie naśladowania, ale i twórczego myślenia. Starożytni Grecy stwierdzili, że „każde badanie powinno być w założeniu oparte na zdziwieniu”. Dla dziecka podstawą twórczego myślenia jest zdziwienie i empatia. Zdziwienie jako gra rozumu, a empatia jako wspólne przeżywanie, które zachęca do współpracy.

Dzieci reagują ostro na społeczną niesprawiedliwość, walczą o prawdę. Często niezastępienie oskarża się je o zmyślanie, które przejawia się u nich jako fantazjowanie i twórczość. Ich wyobraźnia często nie odróżnia rzeczywistości od wymysłu. W obcowaniu z innymi wrażliwe są na humor i same często ratują się od natrętnych rad innych dzięki humorowi. Są bardzo elokwentne i oryginalne w charakterystykach, częściej zauważają szczegóły i przeczące czyny, które krytykują, czy prowokują przeczącą reakcję otoczenia. Kruchość psychicznej organizacji często wyprowadza ich z emocjonalnej równowagi i to przejawia się w niecierpliwości i emocjonalnym nierównoważeniu.

Wrażliwe są nie tylko na werbalne, ale przy znacznej refleksyjności szczególnie na niewerbalne reakcje otoczenia. Często przejawiają emocjonalną niepowściągliwość na wypadek niejednoznacznych werbalnych i niewerbalnych środków współdziałania partnerów. Utalentowanych ludzi odróżnia wysoki poziom energetyczny i przejawia to w podniesionej aktywności osobowości. Właściwa dzieciom egocentryczność wyrażona przez zdolne dzieci jest najbardziej widoczna. To przejawia się w jaźniowo-oryginalnej interpretacji zdarzeń i zjawisk, projekcji własnego postrzegania i emocjonalnej refleksji, która często w kontaktach wyraża się w rozdrażnieniu, uporze i krytyce. I często bywa to przyczyną konfliktów (przez społeczny brak akceptacji i niezrozumienie), co z kolei wyzwala negatywną reakcję. Zdolna osobowość często albo zostaje przytłoczona, albo eksploduje.

Badając problem twórczości, można zauważyć, że jest w niej więcej pytań niż odpowiedzi. Złożoność i zróżnicowanie się na konstruktywną (twórczą) i destrukcyjną (niszczycielską) zdolność. Niestety, uzdolnienie czasami przeja-

wia się i w negatywnych działaniach, takich jak przestępstwa, bezprawne naruszenie wolności jednostki kierowane przeciwko narodowi. W historii i praktyce spotyka się takie utalentowane osobowości, działalność których jest nastawiona na niszczenie, a nie na tworzenie. „Utalentowanie wcale nie jest bezwarunkową wartością, ale staje się nią, kiedy pozostałe właściwości rozwoju idą z nią w parze, tak że talent może być zastosowany z pożytkiem. Twórczy potencjał, niestety, może z takim samym sukcesem działać i destrukcyjnie. Obróci się on w dobro albo zło – o czym decyduje tylko moralna osobowość” (Jung, 1990, s.159). I dalej Jung podkreśla: „Talent nie tylko kompensuje pewną ułomność w innym zakresie, ale może też zaistnieć razem z patologiczną wadą”.

W ten sposób powstaje proste pytanie, związane z określeniem twórczości: To dobro i Boży dar albo próba dla osobowości? „Przecież przy zdolności raz jest to moralnym niespełnieniem, tak że wyzwala to u swojego posiadacza uczucie przewagi i razem z nim pewną inflację, którą należałoby kompensować za pomocą odpowiedniej pokory... Talentowi lepiej zawczasu nauczyć się tego, że wielkie zdolności prowadzą do wyjątkowości z wszystkimi jej niebezpieczeństwami, w szczególności do podniesionej samoświadomości” – radzi Jung (Jung, 1990, s. 160).

Można wyróżnić podstawowe cechy zdolnych dzieci:

1. posiadają one szczególną wrażliwość we współdziałaniu, ostro reagują na społeczną niesprawiedliwość; łatwo zauważają szczegóły i przeczące czyny, często krytykują;
2. otaczający ludzie często wyprowadzają ich z emocjonalnej równowagi, to przejawia się w niecierpliwości i emocjonalnej niestabilności;
3. czują one nie tylko słowne subtelne wyrażenia, ale i bezsłowne (niewerbalne) reakcje otaczających; ich emocjonalna dojrzałość i skąpe wypowiedzi często narażają je na złośliwość albo ironiczność, nieadekwatnie przejmują się innymi.

Podsumowując należy pamiętać, że przy utalentowanej osobowości w twórczej działalności możliwe jest naturalne dawanie ujścia emocjom, które jest niezbędne w procesie tworzenia – w przeciwnym razie emocje przejawiają się w agresji, uporze, złości, nerwowości i nieprzyjaźni. Dlatego znacząca jest możliwość przeniesienia zgromadzonego energetycznego potencjału dziecka w emocjonalnie pozytywne łożysko twórczości, kierując je nie na niszczenie, a na tworzenie.

Jeśli społeczeństwo uzna wysoką zdolność jako znaczącą społeczną realność, to społeczne i państwowe struktury będą zmuszone wykazać specjalną troskę o utalentowanych ludzi, tak więc właśnie ich intelektualne i twórcze osiągnięcia mają nie jaźniowy, a społeczny sens. Troska o utalentowane dzieci dzisiaj to troska o rozwój nauki, kultury i społecznego życia jutra.

7.4. Psychologia stosowana rozwoju potencjału talentu. Sekrety potencjału talentu. Alfabet talentu

Stosowana psychologia rozwoju potencjału talentu. Sekrety potencjału talentu. Alfabet talentu (Wiszniakowa-Zelinskiy, 2012b) to książka przeznaczona dla młodzieży w wieku 14–17 lat, odkrywająca sekrety ludzkiej psychiki, zdolności, talentu i geniuszu. Dzięki lekturze czytelnik zrozumie tajemnice talentu, a jej rozdziały pomogą mu odkryć ukryte w sobie zdolności, czy nawet i talent.

Każdy człowiek przychodzący na świat otrzymuje wraz z narodzinami talent, który jest właściwy tylko jemu, ale musi go w sobie odnaleźć, a potem rozwijać. Utalentowanie wiąże się z twórczymi rezerwami osobowości, duchowym potencjałem i możliwościami każdego człowieka, w związku z czym zawiera w sobie twórcze i duchowe bogactwo osobowości człowieka. Utalentowanie jest jak ziarno, z którego za jakiś czas wyrośnie roślina. Ważne jest, by o ziarno dbać: podlewać, chronić przed słońcem czy mrozem... Psychologia talentu ukazuje, jak dążyć do odkrycia tego niezwykłego daru, który ukryty jest głęboko w duszy.

Ciekawe i twórcze zadania wzbudzają u czytelnika twórczą indywidualność poprzez rozwijanie umiejętności poszukiwawczych, wyobraźni i stymulowanie do innowacyjnego myślenia. Wyzwalają pozytywne emocje, fantazję i samodzielność w podejmowaniu decyzji.

Alfabet talentu jest tak skonstruowany, aby czytelnik mógł samodzielnie odnaleźć tajniki własnych zdolności i talentu. Dzięki ciekawym opisom i innowacyjnym zadaniom książka jest przewodnikiem po tajemniczych aspektach talentu i wszystkich związanych z nim zdolnościach.

Niezwykłość tej książki polega na tym, że daje ona czytelnikowi możliwość samodzielnego kształtowania własnej indywidualności oraz odkrywanie tajemnic własnej osobowości. Jest to pierwsza tego rodzaju książka przeznaczona dla młodzieży w wieku 14–17 lat.

Sekret to tajemnica, która nie powinna wyjść na jaw. Natura nie zdradza przed nami wszystkich sekretów talentu. Nawet stworzenie człowieka jest dla nas tajemnicą, dotychczas nieodkrytą. Ale psychologia otwiera przed nami niektóre nieświadome procesy, zachodzące wewnątrz osobowości, które są głęboko schowane w tajnikach ludzkiej podświadomości. Dlatego, dzięki pracy psychologów, którzy odkrywają nowe przyczynowo-skutkowe zjawiska ludzkiej natury, możemy poznać jeszcze jedną tajemnicę ludzkiej osobowości. Tajemnicę sukcesu poznania i samopoznania talentu osobowości i jej świata wewnętrznego.

Dzięki książce sekrety ludzkiej psychiki, zdolności, talentu i geniuszu będą bardziej zrozumiałe i pomogą odkryć w sobie ukryte zdolności, czy talent.

Utalentowanie to dar Boga, natury, losu, który może otrzymać każdy człowiek. Utalentowanie wiąże się z twórczymi rezerwami osobowości, duchowym potencjałem i możliwościami każdego człowieka, w związku z czym zawiera w sobie twórcze i duchowe bogactwo osobowości człowieka.

Każde dziecko, przychodząc na świat, otrzymuje prezent od losu – talent, który jest właściwy tylko jemu jednemu, ale ten dar trzeba odnaleźć i rozwijać. Ten prezent jest „utajniony”, schowany gdzieś głęboko w ludzkiej duszy i bardzo często na pierwszy rzut oka niewidoczny. Aby dokładniej poznać swój wewnętrzny świat i dowiedzieć się, jaki talent został ci podarowany, najpierw należy określić „Dar Natury”, schowany w duszy. Ten, kto odnajdzie go w swoim wewnętrznym świecie, będzie osobą szczęśliwą, która będzie mogła podzielić się swoim szczęściem z innymi.

7.4.1. Utalentowanie – dar czy próba?

Wywiad z psychologiem

1. Czy wszyscy rodzą się z talentem?

Utalentowanie jest „darem” Natury, Losu, Pana Boga i występuje jako twórczy potencjał osobowości. Utalentowanie jest jak ziarno, dzięki któremu za jakiś czas wyrosnie roślina. Ważne jest to, że o ziarno trzeba dbać: podlewać, chronić przed słońcem i mrozem... Każdy z nas posiada taki dar, ale nie każdy z nas go odkrył, ponieważ talent może być ukryty i przejawiający się (aktualizowany). Ukryty talent znajduje się w sferze rezerw osobowości, podobnie jak ziarna w ziemi, które jeszcze nie puściły pędów. Rezerwy talentu osobowości tworzą rezerwy ludzkiej cywilizacji. Osoby utalentowane, które rozwinęły i przejawiały swój talent, są postrzegane jako twórczy zasób genowy kraju, jako dobro całego narodu.

2. Jakie typy utalentowania można posiadać?

Najbardziej rozpowszechnione wyobrażenia o utalentowaniu możemy zaobserwować w nieprzeciętnym intelekcie osobowości. Zdolności intelektualne są wskaźnikiem wysokiego poziomu rozwoju umysłowego. W okresie szkolnym u dziecka najczęściej odnajdujemy tzw. zdolności akademickie, które określa się, przede wszystkim, poprzez dobre wyniki w nauce i umiejętność łatwego przyswajania podstawowych przedmiotów programu nauczania.

Zdolności encyklopedyczne przejawiają się poprzez wysoki poziom pamięci. Człowiek zapamiętuje wszystkie fakty, zdarzenia, określenia. Osobowość mającą zdolności encyklopedyczne często nazywają „chodzącą encyklopedią”.

Zdolności twórcze przejawiają się poprzez: tworzenie czegoś nowego; oryginalność myślenia; intuicję; wyobraźnię; fantazję i asocjacje. Zdolności społeczne zawierają

w sobie wysoki poziom zdolności organizatorskich i komunikatywnych oraz umiejętność kierowania innymi. Zdolności stosowane przejawiają się u ludzi, którzy posiadają wysoki poziom działalności praktycznej. O takim człowieku mówi się „złota rączka”.

Utalentowanie przejawia się również we wszystkich sferach ludzkiej działalności: artystycznej, technicznej, sportowej itp. C. G. Jung podkreśla znaczenie „utalentowania serca”, które przejawia się w duchowym utalentowaniu osobowości. Dary serca i duszy są bezcennymi prezentami Natury. U dziecka duchowe utalentowanie rozwija się w atmosferze miłości, szacunku i otwartości.

3. Skąd się biorą tzw. beztalencia?

Już mówiliśmy, utalentowanie jest jak zasiane ziarno, które trzeba pielęgnować. Jeśli ziarno talentu zostanie zasiane na glebie lenistwa i próżności albo wśród kamieni – to znaczy, że jest to ziarno nieudacznika, który niczym się nie interesował, niczego nie osiągnął, w związku z czym ma zaniżoną samoocenę. W takim przypadku ziarno zostało zasiane w nieodpowiednim miejscu albo dziecko jeszcze nie odnalazło tej sfery działalności, w której jego talent może realizować swoje potencjalne twórcze możliwości.

4. W jaki sposób przejawiają się ludzkie zdolności?

Zdolności intelektualne przejawia się poprzez:

- *duży zapas leksykalny, używanie skomplikowanych wyrazów i związków wyrazowych;*
- *ciekawość, wyraźne zainteresowanie i działalność poznawczą;*
- *umiejętność długotrwałej koncentracji i zainteresowanie szczegółami;*
- *erudycję i zdolność udowadniania własnych idei i przekonań;*
- *umiejętność analizy różnorodnych zjawisk, umiejętność widzenia przyczynowo-skutkowych powiązań między zjawiskami oraz umiejętność wyciągania wniosków; takie osoby z dużą łatwością przyswajają wiedzę i różnorodne informacje, z łatwością spostrzegają i zapamiętują najmniejsze zmiany zachodzące w zjawiskach.*

Zdolności twórcze przejawiają się poprzez:

- *wysoki poziom emocjonalnej uczuciowości i wrażliwość;*
- *wymyślanie, podczas zabawy, nieistniejących przedmiotów lub przyjaciół;*
- *wysokie poczucie humoru w kontaktach międzyludzkich;*
- *fantazjowanie o sobie i swoim życiu, o znajomych i otoczeniu, dlatego osób przejawiających twórcze zdolności nie powinno się obwiniać o kłamstwo;*
- *przejawianie wynalazczości w grach;*
- *oryginalność zadawanych pytań i udzielanych odpowiedzi;*
- *wysoko rozwiniętą intuicję; takie osoby bardzo często polegają na swojej intuicji, która ich nie zawodzi;*

- *wysoko rozwinięte orientacje duchowe oraz szczerłość;*
- *niezlomne dążenie do celu; takie osoby pracują z natchnieniem.*

5. Jakie trudności może mieć osoba utalentowana?

Trudno jest jej uczyć się stereotypów i nieinteresujących faktów, ponieważ bardzo szybko je zapominają. Bardzo często popełniają błędy podczas przepisywania tekstu, ponieważ często dopisują „swoje” końcówki, zniekształcające sens danego tekstu.

Osoby utalentowane często mają wahania emocjonalne, są emocjonalnie niestabilne. Szybko denerwują się podczas relacji z innymi, kiedy nie rozumieją sensu wymaganych od nich zachowań. Takie osoby często są zakłopotane i podejrzliwe. Są wyczulone na osiągnięcie sukcesu. Często w ich zachowaniu można zaobserwować rozdrażnienie i dekoncentrację, spowodowaną uwagą nauczyciela. Mają skłonność do uciekania w „swoją” świat, są zamknięte, pozbawione kontaktu z rzeczywistością.

Dla osób utalentowanych charakterystyczna jest gwałtowna reakcja na socjalną i społeczną niesprawiedliwość. Bardzo często pozwalają sobie na krytykę, co prowokuje negatywną reakcję innych osób. Jednak nie jest im obca samokrytyka.

W sposób nieadekwatny reagują na rady innych, często wątpią w ich szczerłość. Duże wymagania w stosunku do siebie samego oraz innych wywołują w nich trwogę i strach, że nie są w stanie sprostać swoim wymaganiom, wymaganiom rodziców i nauczycieli.

6. Czy zawsze osoby utalentowane są prymusami?

Nie jest tajemnicą, że ocena jest dla dziecka kryterium jego skuteczności nie tylko w przyswajaniu wiedzy, ale i pamięci oraz stosunku do nauki. Dziecko rozumie, że im lepiej zapamięta to, co powiedział nauczyciel lub to, co jest napisane w książce, tym lepszą dostanie ocenę. Uczeń często dostaje ocenę celującą nie za swoją twórczość lub oryginalność, a za pamięć i pilność. Oczywiście, prymus może mieć akademickie lub encyklopedyczne zdolności. Natomiast, stawiana w szkole ocena nie jest wskaźnikiem zdolności twórczych, umiejętności tworzenia czegoś nowego.

Zdolności twórcze rodzą się podczas procesu zmiany stereotypów dzięki oryginalnemu podejściu do zdobytej wiedzy w oparciu o twórcze myślenie, wyobraźnię i fantazję. Dlatego dzieci utalentowane nie zawsze są prymusami, a dzieci mające złe wyniki w nauce, nie muszą być osobami pozbawionymi talentu. Przeciwnie, przełamanie stereotypowej wiedzy i znalezienie innowacyjnych rozwiązań nie jest rzeczą łatwiejszą aniżeli zapamiętanie ogólnie znanych informacji. Dla osoby utalentowanej nudne jest ciągle powtarzanie rzeczy znanych i zapamiętywanie różnorodnych reguł. W efekcie uzdolnione dziecko traci zainteresowanie nauką i dostaje negatywne oceny.

7. Czy utalentowanie jest zawsze twórcze?

Utalentowanie pojmowane jako potencjał twórczy, twórcza energia lub „ziarno” może rozwijać się zarówno na konstruktywnym, jak i dekonstruktywnym „gruncie”. Jeśli twórcza energia jest wykorzystywana niewłaściwie, może przynosić negatywne rezultaty.

8. Utalentowanie – dar czy próba?

I dar, i próba. Osoba utalentowana jest poddawana próbie, aby doskonalić swoją osobowość. Natomiast Los obdarowuje każdego jakąś zdolnością lub talentem, który należy:

- zlokalizować;*
- określić typ i rodzaj;*
- rozwinąć i ukształtować.*

9. Jeśli rodzice i nauczyciele nie zauważą zdolności dziecka, czy jest szansa na jej rozwój?

Jeśli „nasiona” zostały zasiane na przyjaznym gruncie, ale nikt ich nie pielęgnuje, to i tak wykiełkują! O wiele gorzej, kiedy zasiane nasiona trafiły na kamienie. W takim przypadku nasiona nie mogą rozwijać się. Jeśli jest to silne „ziarno talentu”, to wcześniej czy później wykiełkuje.

Najważniejsze – nie przeszkadzać! Mądrość ludowa mówi: „Jeśli nie potrafisz pomóc, to nie przeszkadzaj”.

10. Jakiej rady może udzielić psycholog osobom, które odkryły swoje zdolności? Co zrobić, żeby utalentowanie nie było ciężką próbą?

Należy więcej czasu poświęcać swoim zainteresowaniom, robić to, co się lubi i czerpać z tego przyjemność. Nie bać się wypowiadać w sposób oryginalny, zadawać pytania i nie wstydzić się swojej ciekawości.

Oryginalne pytania są wskaźnikiem utalentowania. Nie bać się fantazjować podczas zabawy. Dużo czytać, tworzyć własne opowieści i bajki.

Być konstruktywnym. Szukać innowacyjnych wariantów odpowiedzi na nurtujące pytania. Nie powstrzymywać swoich pozytywnych emocji, reakcji, impulsów, aktywności twórczej i fantazji. Stymulować swoją samodzielność w podejmowaniu decyzji. Walczyć o prawo do samodzielnego wyboru i nie bać się odpowiedzialności.

Rozwijając swoją twórczą indywidualność należy pracować nad swoimi umiejętnościami poszukiwawczymi, oryginalnością myślenia i wyobraźnią.

7.4.2. Praktyki rozwoju potencjału talentu

1. Asocjatywne myślenie	15. Orientacje wartościowe
2. Charakter	16. Pasja i sukces
3. Duchowe utalentowanie	17. Powołanie
4. Działalność życiowa	18. Przewodnictwo
5. Fantastyka	19. Romantyzm
6. Genialność	20. Samodzielność
7. Heurystyka	21. Światopogląd
8. Innowacja	22. Talent
9. Intuicja	23. Utalentowanie
10. Ja – utalentowane	24. Wdzięczność
11. Kreatywność	25. Zadatki talentu
12. Młodość wierzy w cuda	26. Zmysł innowacyjnego postrzegania
13. Natchnienie	27. Żart
14. Naturalność	

Talent

Talent (z gr. *τάλεντο* – waga, miara, poziom) jest to wysoki poziom zdolności twórczych, pozwalających uzyskać nowy produkt działalności, który różni się od pozostałych swoją innowacyjnością i oryginalnością.

Na czym polega różnica między utalentowaniem a talentem? Jeśli utalentowanie jest „ziarnem” potencjalnych możliwości i twórczych rezerw, to talent jest już kiełkującym ziarnem w żyznej glebie. Innymi słowy, potencjalne utalentowanie poprzez działalność przeradza się w talent, który przynosi owoce twórczej działalności, charakteryzujące się innowacyjnością i oryginalnością.

Jednak nie każde ziarno daje dojrzałe owoce, ponieważ wymaga ono odpowiedniej pielęgnacji: trzeba najpierw zasiać ziarno, następnie podlewać je, chronić przed zimą i użyźniać ziemię. Jest to, oczywiście, obrazowy opis formowania się talentu, ale pozwala on zrozumieć, jak wiele trzeba włożyć wysiłku w pracę nad samym sobą, aby utalentowanie przerodziło się w talent.

Mit o duchowym utalentowaniu

Narodził się Człowiek. Bogowie postanowili obdarować go najlepszymi duchowymi wartościami. Małe aniołki zwane „Zadatkami duchowości” zamieszkały w psychice Człowieka w oczekiwaniu na właściwy moment. Przyjdzie czas i „Zadatki duchowości” obudzą się i zaczną rozwijać się w Skłonności. Ale stanie się tak tylko wtedy, kiedy Człowiek duchowo dojrzeje i będzie chciał dalej doskonalić swoje duchowe skłonności w celu niesienia dobra innym ludziom. Ale to nie koniec... Skłonności powinny rozwinąć się w Duchowe Zdolności. Wtedy Człowiek będzie szczęśliwy i będzie mógł podzielić się swoim szczęściem z innymi i...

Dokończ opowiadanie sam i narysuj kolorowe ilustracje.

Niezwykła bajka

A teraz można pofantazjować i wymyślić niezwykłą bajkę w oparciu o narysowane przez siebie rysunki.

Kim jest główny bohater bajki? Może trzeba coś zmienić w rysunkach? A może uda się stworzyć bajkę w rysunkach?

Wewnętrzny dialog z samym sobą

Wewnątrz każdego z nas znajduje się źródło wiedzy i mądrości, dzięki któremu jesteśmy w stanie określić, kim jesteśmy i do czego jesteśmy zdolni. Pomaga ono prowadzić wewnętrzny dialog z samym sobą: planować i przewidywać przyszłość. Nawiązując kontakt z tym źródłem można głębiej uświadomić sobie trudności na drodze swojego rozwoju. Z jego pomocą dostaje się możliwość nakierowania wszystkich swoich zdolności i siły woli na rozwiązanie pojawiających się problemów. Prawidłowe wykorzystywanie tego źródła sprzyja osiągnięciu postawionego celu i rozwojowi utalentowania. Źródło wewnętrznej energii kojarzy się z szeregiem obrazów. Najbardziej rozpowszechnione, to: słońce, diament, gwiazda albo promień światła, anioł, orzeł, gołąb i feniks. Różne obrazy wewnętrznego źródła energii powstają w zależności od sytuacji. Należy nawiązywać kontakt z każdym z nich. Pomoże to lepiej poznać i stworzyć wyraźne wyobrażenie o tym, do którego z nich należy odwołać się w konkretnej sytuacji.

Wewnętrzne źródło mądrości

Ćwiczenie sprzyja nawiązaniu łączności z wewnętrznym źródłem mądrości. W tym celu zamknij oczy, kilka razy weź głęboki wdech i wyobraź sobie twarz mędrca, spojrzenie którego jest przepelnione miłością. Jeśli występują trudności z wyobrażeniem tego obrazu, to na początku wyobraź sobie spokojny płomień świecy, a następnie w jego centrum postaraj się zobaczyć twarz mędrca.

je i narysuj. Tę niezwykłą podróż na wyspę Talentów możesz powtarzać wielokrotnie. Pomoże Ci to rozwinąć wytrwałość w poszukiwaniu swoich ukrytych możliwości, zdolności, utalentowania i talentu.

Wyspa Talentów dla tych, którzy wierzą w cuda

Narysuj wyspę Talentów i opisz jej niezwykłość i oryginalność. Kto mieszka na tej wyspie? Opisz osobliwości codziennego życia mieszkańców tej wyspy.

Sens życia

W młodości każda osobowość zaczyna zastanawiać się nad sensem swojego życia. Porozmyślaj o sensie swojego życia i o miejscu, jakie powinny zajmować w twoim życiu talent, twórczy potencjał, ideały i szlachetne cele. Swoje myśli zapisz w psychologicznym pamiętniku „Samopoznanie”.

7.5. Psychologia stosowana rozwoju duchowego potencjału

Duchowość to wewnętrzny świat człowieka, cechy, właściwości i uczucia wyższe jego osobowości. Osiągnięcie duchowej dojrzałości realizuje się poprzez rozwój celowości działań ukierunkowanych na poznanie głęboko ukrytych podstaw życia. Kształtowanie się duchowości oraz jej rozwój przejawia się w odkrywaniu i poznaniu uczuć wyższych osobowości oraz w zgromadzeniu duchowego doświadczenia. Natomiast twórczość jest mechanizmem rozwoju duchowości człowieka, ponieważ został stworzony on na podstawie idei duchowości w celu duchowego samodoskonalenia się.

Każdy człowiek przychodzi na ten świat, aby uświadomić sobie swój duchowy świat wewnętrzny. Już przy narodzinach każdemu został dany ogromny potencjał twórczy w postaci uczuć wyższych, natchnienia do tworzenia oraz potencjalnej siły ducha.

Duchowość to siła odradzająca, kształtująca i podtrzymująca osobowość. Najwyższe cechy duchowe nie zawsze powstają w wyniku wpływu społecznego i kulturowego otoczenia, najczęściej powstają wewnątrz osobowości, dzięki jej duchowemu doświadczeniu. Duchowość jest podstawowym, życiodajnym źródłem harmonii między wewnętrznym i zewnętrznym światem człowieka.

Filozofowie traktują duchowość jako wysokie wartości moralne, zdolność do duchowych poszukiwań i samodoskonalenia się osobowości.

Wartość duchowa człowieka zawiera w sobie mądrość i wolność. Rozmyślając o wolności człowieka, N.A. Bierdiajew podkreślał jej ścisłą więź z duchem człowieka. „Duch jest nie tylko swobodą, ale i myślą. Sens świata jest udu-

chowiony. Duch i duchowość przerabiają, przetwarzają, oświecają naturalny i historyczny świat, wnoszą do niego wolność i sens” (Bierdiajew, 1993, s. 321).

Duchowość jest zawsze subiektywna i subiektywna do świata wewnętrznego osobowości. Duchowość jako harmonia wewnętrznego świata osobowości przejawia się w zewnętrznym świecie poprzez postęпки, zachowania i działalność człowieka w świecie realnym.

Duchowość nie tyle jest rozumiana przez człowieka, ile jest odczuwana przez niego poprzez uczucia wyższe i wartości moralne w procesie pojmowania i uświadamiania sobie sensu własnego życia. Przejawia się ona w dynamice i ciągłym wzbogacaniu swoich wartości moralnych. Duchowość podobnie, jak życie, jest dynamiczna, różnorodna i nieprzewidywalna. Kształtowanie się i rozwój duchowości realizuje się poprzez poszukiwanie sensu własnego życia. „Duchowość – postawiony przed człowiekiem cel odnalezienia sensu własnego życia. Paradoxs polega na tym, że wzrost duchowości realizuje się poprzez zawartą w człowieku siłę ducha. Ten wzrost nie może rezultatem stanów nieduchownych” (Bierdiajew, 1993, s. 321–322).

Rzeczywisty rozwój duchowości zachodzi poprzez poszerzenie doświadczenia duchowego i wzbogacenia uczuć wyższych, cech i właściwości osobowości w procesie uświadczenia sobie sensu własnego życia i osiągnięcia duchowej dojrzałości przez osobowość.

Duchowość, wolność, sumienie i odpowiedzialność są to źródła ludzkiego istnienia. W tym sensie duchowość człowieka to nie zwykła charakterystyka człowieka, ale bardzo ważna osobliwość osobowości.

W związku z tym, perspektywy rozwoju osobowości w procesie jej duchowego kształtowania się są następujące:

1. poznanie samego siebie, uświadczenie sobie swojego wielowarstwowego „Ja”, wyższych wartości moralnych, swojego przeznaczenia oraz dążenie do wewnętrznej harmonii;
2. osiągnięcie i rozwój wyższych wartości moralnych, które poszerzają granice przeżyć emocjonalnych, czyniąc je bardziej głębkimi; osiąga się to na podstawie duchowej emocjonalnej percepcji świata i współczucia w stosunku do innych ludzi.
3. poszukiwanie sensu życia poprzez tworzenie zjawisk życiowych i zgromadzenia mądrości życiowej.
4. zgromadzenie duchowego doświadczenia i samoaktualizacja w procesie rozwoju duchowo-twórczej indywidualności jako niepowtarzalnej, oryginalnej i unikatowej osobowości.

7.5.1. Stosowana psychologia rozwoju potencjału duchowości.

Tajemnice duchowego odrodzenia

Duchowość to wewnętrzny świat człowieka, jego cechy, właściwości i uczucia wyższe. Osiągnięcie duchowej dojrzałości realizuje się poprzez rozwój celowości działań ukierunkowanych na poznanie głęboko ukrytych podstaw życia. Kształtowanie się duchowości oraz jej rozwój przejawia się w odkryciu i poznaniu uczuć wyższych osobowości oraz w zgromadzeniu duchowego doświadczenia. Natomiast twórczość jest mechanizmem rozwoju duchowości człowieka, ponieważ został stworzony on na podstawie idei duchowości w celu duchowego samodoskonalenia się.

Każdy człowiek przychodzi na ten świat, aby uświadomić sobie swój duchowy świat wewnętrzny. Już przy narodzinach został mu dany ogromny potencjał twórczy w postaci uczuć wyższych, natchnienia do tworzenia oraz potencjalnej siły ducha.

Duchowość to siła odradzająca, kształtująca i podtrzymująca osobowość. Najwyższe cechy duchowe nie zawsze powstają w wyniku wpływu społecznego i kulturowego otoczenia. Najczęściej powstają wewnątrz osobowości dzięki jej duchowemu doświadczeniu. Duchowość jest podstawowym, życiodajnym źródłem harmonii między wewnętrznym i zewnętrznym światem człowieka. Filozofowie traktują duchowość jako wysokie wartości moralne, zdolność do duchowych poszukiwań i samodoskonalenia się osobowości.

Wartość duchowa człowieka zawiera w sobie mądrość i wolność. Rozmyślając o wolności człowieka N.A. Bierdiajew, podkreślał jej ścisłą więź z duchem człowieka. „Duch jest nie tylko swobodą, ale i myślą. Sens świata jest uduchowiony. Duch i duchowość przerabiają, przetwarzają, oświecają naturalny i historyczny świat, wnoszą do niego wolność i sens” (Bierdiajew, 1993, s. 321).

Duchowość jest zawsze subiektywna i subiektywna do świata wewnętrznego osobowości. Duchowość jako harmonia wewnętrznego świata osobowości przejawia się w zewnętrznym społecznym świecie poprzez postęпки, zachowania i działalność człowieka w świecie realnym.

Duchowość przez człowieka jest nie tyle rozumiana, ile odczuwana – poprzez uczucia wyższe i wartości moralne – w procesie pojmowania i uświadamiania sobie sensu własnego życia. Przejawia się ona w dynamice i ciągłym wzbogacaniu swoich wartości moralnych przez osobowość. Duchowość, podobnie jak życie, jest dynamiczna, różnorodna i nieprzewidywalna. Kształtowanie się i rozwój duchowości realizuje się poprzez poszukiwanie sensu własnego życia. „Duchowość to postawiony przed człowiekiem cel odnalezienia sensu własnego życia. Paradoks polega na tym, że wzrost duchowości realizuje się poprzez zawartą w człowieku siłę ducha. Ten wzrost nie może rezultatem stanów nieduchownych” (Bierdiajew, 1993, s. 321–322).

Rozwój duchowości zachodzi poprzez poszerzenie doświadczenia duchowego i wzbogacenia uczuć wyższych, cech i właściwości osobowości w procesie uświadomienia sobie sensu własnego życia i osiągnięcia duchowej dojrzałości przez osobowość. Duchowość, wolność, sumienie i odpowiedzialność są to źródła ludzkiego istnienia. W tym sensie, duchowość człowieka to nie zwykła charakterystyka człowieka, ale bardzo ważna osobliwość osobowości.

W związku z tym, perspektywy rozwoju osobowości w procesie jej duchowego kształtowania się są następujące:

1. poznanie samego siebie, uświadomienie sobie swojego wielowarstwowego „Ja”, wyższych wartości moralnych, swojego przeznaczenia oraz dążenie do wewnętrznej harmonii;
2. osiągnięcie i rozwój wyższych wartości moralnych, które poszerzają granice przeżyć emocjonalnych, czyniąc je bardziej głębokimi i przepęlnymi; osiąga się to na podstawie duchowej emocjonalnej percepcji świata i współczucia w stosunku do innych ludzi;
3. poszukiwanie sensu życia poprzez tworzenia zjawisk życiowych i zgromadzenia mądrości życiowej;
4. zgromadzenie duchowego doświadczenia i samoaktualizacja w procesie rozwoju duchowo-twórczej indywidualności jako niepowtarzalnej, oryginalnej i unikatowej osobowości.

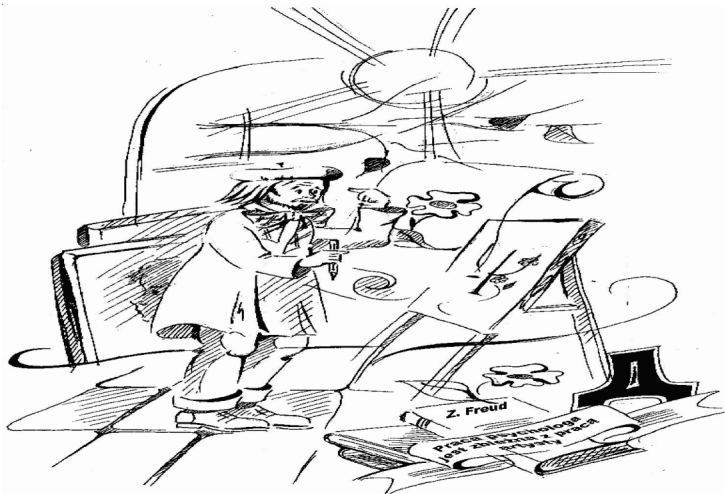

7.5.2. Praktyki rozwoju duchowości:

„Od duchowej osobowości do duchowego społeczeństwa”

1. Altruizm	13. Nauka o duszy – psychologia
2. Boskość	14. Ochrona psychologiczna
3. Człowiek	15. Odwaga
4. Droga życiowa	16. Odrodzenie duchowości
5. Duchowość	17. Poszukiwanie sensu życia
6. Ekologia duchowości	18. Prawda najwyższa

7. Fanatyzm	19. Religia i duchowość
8. Hojność	20. Szacunek
9. Ja – duchowe	21. Samopoznanie
10. Kryzys duchowości	22. Tradycja i twórczość
11. Mądrość i miłosierdzie	23. Uduchowienie
12. Miłość	24. Wartości duchowe

Duchowość

Duchowość (łac. *genius* – duch), czyli wewnętrzny psychologiczny świat człowieka, uzdrawiające źródło wartości moralnych osobowości w poznaniu głębokich podstaw życia. Odrodzenie duchowe przejawia się w odbudowaniu i otwarciu utraconego lub zapomnianego doświadczenia duchowego.

Duchowość to wartości Duszy, natomiast duch to energia i klucz do tych wartości. Każdy człowiek wchodzi do tego świata, aby budować swój wewnętrzny świat duchowy i doskonalić świat zewnętrzny.

Tak, więc, przychodząc na świat otrzymaliśmy ogromną twórczą energię, aby tworzyć i budować. Energia ta jest potencjalną siłą ducha, która znajduje się w zakamarku duszy.

Twórczość jest procesem budującym rozwój duchowości osobowości. A.N. Bierdiajew pisał, że „głębiny Ja” człowieka jest związane z duchowością. Duch jest syntezą początku, która podtrzymuje jedność osobowości. Człowiek powinien cały czas przeprowadzać twórczy proces duchowego samopoznania i samorozwoju. W tym twórczym procesie ma miejsce duchowe odrodzenie i tworzenie osobowości (Bierdiajew, 1993).

Duchowość pochodząca z głębi jest siłą odradzającą, tworzącą i podtrzymującą osobowość. Duch i wolność mają dla każdego z nas osobiste znaczenie. Najbardziej duchowo znaczące w człowieku nie pochodzi od wpływów społecznych z wewnątrz, z doświadczenia duchowego. Twórczość jest źródłem i mechanizmem duchowego odrodzenia osobowości.

Duchowość jest źródłem harmonii wewnętrznego i zewnętrznego świata człowieka, jego mądrością i ciągłym samodoskonaleniem. Jest ona rozumiana w połączeniu z poglądami, potrzebami, wartościami moralnymi i głębią wewnętrznego świata człowieka.

Istnieje wiele poglądów odnośnie określenia i rozumienia duchowości. Filozofowie poprzez duchowość rozumieją srogie zasady moralne, możliwość poszukiwań duchowych i doskonalenia się w procesie poznania życia.

Duchowość to otwarcie i możliwość twórczych poszukiwań i osiągnięcie wysokiego poziomu moralnego pojmowania zarówno siebie, jak i innych.

Duchowość jest formułowana nie tylko poprzez kulturę i religię, ale także poprzez miłosierdzie, pojmowanie i uświadomienie sobie sensu swojego życia. Służy ona do rozszerzenia swojego wewnętrznego świata. Duchowość wyraża się w dynamice i ciągłym poszerzaniu swoich wartości moralnych. Duchowość jest jak życie, tak samo dynamiczne, niepoznanie, ale głęboko odczuwane przez każdą osobowość.

W związku z tym, duchowość jest wolnością wewnętrznego samorozwoju, otwartością na nowe poznanie swojego wewnętrznego i zewnętrznego świata, pojmowaniem wartości. Odrodzenie duchowe dokonuje się poprzez przeniknięcie do prawdy życia. Gromadzenie duchowego bogactwa osobowości zaczyna się od jej duchowego odrodzenia. Odrodzenie – rozkwit twórczej działalności, bezgranicznych możliwości człowieka. Przejawia się ono w społecznych przeistoczeniach, kiedy po upadku i zburzeniu następuje odnowienie tradycji, rozkwit kultury i nauki. Społeczne odrodzenie nie jest możliwe bez duchowego odrodzenia osobowości, która powstaje i tworzy nowe wartości dla społeczeństwa.

Duchowe odrodzenie możliwe jest poprzez uświadomienie sobie znaczenia dziedzictwa kultury, sztuki, literatury, które odciskają swe piętno na psychologicznym obliczu osobowości. Trzeba sobie uświadomić, że bez przemian i miłosierdzia w sercach, duszach i myślach, bez pokajania się i przebaczenia, bez głębokiej wewnętrznej wdzięczności nie nastąpi prawdziwe duchowe odrodzenie człowieka.

Człowiek bez duchowych i twórczych ciągów do tworzenia nowego podobny jest do wahadła, które powtarza te same stereotypowe czynności: te same gesty, myślenie, uczucia, itp. Jest to szczególnie widoczne wówczas, kiedy człowiek jest z siebie zadowolony i uważa, że osiągnął już wszystko w swoim duchowym rozwoju, kiedy człowiek zatrzymuje się i mówi: „Jestem gwiazdą, oświełtam drogę idącym za mną. Jestem zadowolony z rezultatów swojego życia, stanu posiadania i pozycji społecznej”.

Duchowość jest zawsze subiektywna, podobnie jak wewnętrzny świat człowieka. Duchowość, jak harmonia wewnętrznego świata człowieka, przejawia się w zewnętrznym świecie społecznym poprzez postęпки, zachowanie i działalność człowieka, przejawy której obiektywizują się świecie realnym.

Odrodzenie i dynamika rozwoju osobowości mają miejsce w wewnętrznym świecie człowieka. „Duchowość jest celem postawionym przed człowiekiem, aby odnalazł on sens życia”. Paradoxs polega na tym, że wzrost duchowości dokonuje się za pomocą zawartej w człowieku siły duchowej. Rozwój ten nie może być rezultatem stanów nieduchownych.

Rozwój duchowy jest aktualizacją możliwości. Doświadczenie życiowe, które wydawałoby się nie posiada w sobie nic duchowego, może obudzić siły duchowe w człowieku, np. cierpienie z powodu choroby, z powodu potrzeby lub niesprawiedliwości. Lecz przebudzenie duchowej siły zakłada, że istniała ona zawsze w uśpionym stanie. N. A. Bierdiajew twierdził, że: „siła duchowa w człowieku jest nie tylko ludzka, ale i w połowie boska. Człowiek, w swojej duchowej głębi, dotyka boskości i ze źródła boskości otrzymuje pomoc” (Bierdiajew, 1993, 321–322).

Na filozoficzne pytanie, skąd pochodzi prawdziwa duchowość, N.A. Bierdiajew odpowiada: „Nie możemy dokładnie określić skąd pochodzi prawdziwa duchowość, ale nie musi ona mieć miejsca na szczycie rozwoju cywilizacyjnego. Bardzo ważne jest zrozumieć, że duchowość zupełnie nie przeciwstawia się duszy i ciału, ona opanowuje i przekształca je. Duch jest przede wszystkim uwalniającą i przekształcającą siłą. Człowiek mający wyrazistą i silną duchowość nie musi być człowiekiem odzegnującym się od współczesnego mu życia. Taki człowiek aktywnie uczestniczy w życiu publicznym, ale jest wolny od jego władzy” (Bierdiajew, 1993, s. 322).

Duchowość i brak duchowości są wskaźnikami osobowości człowieka, można je porównać jako „żywe i martwe”, „dobro i zło”, „konstruktywne i dekonstruktywne” itp. Brak duchowości jest wypaczeniem duchowości. Brak duchowości jako wypaczenie twórczości przejawia się poprzez naśladowanie już istniejących rzeczy, natomiast duchowość jest prawdziwym początkiem twórczości.

Antagonizmem duchowości jest nie tylko brak duchowości, ale i negatywizm i nienawiść jako brak miłości. Jeśli sensem duchowego życia jest miłość, twórcze tworzenie, to brakiem duchowości – brak miłości, powodujący zburzenie systemu odpornościowego osobowości.

Przejsie od braku duchowości do duchowości realizuje się przez:

- odrodzenie się miłości;
- odkrycie potencjału świata wewnętrznego i jego życiodajnego źródła duchowości;

- nagromadzenie doświadczenia duchowego osobowości;
- odnalezienie sensu życia i powagi duchowego rozwoju osobowości.

Rozwój duchowy zachodzi w procesie poszerzenia świadomości i wzbogacenia produktywnego doświadczenia człowieka. Wówczas rozwija się nie tylko pamięć, myślenie, ale i odbiór w procesie poszerzenia sfery poznawczej osobowości.

Punkt kulminacyjny rozwoju jest indywidualny dla każdego człowieka. Może nim być:

- uświadomienie sobie swojego „Ja – realnego”, „Ja – idealnego”, „Ja – doświadczalnego”, „Ja – duchowego”, itp.;
- narodziny wyższego duchowego uczucia: wszechogarniającej miłości i miłosierdzia;
- zgromadzenie mądrości jako poznanie i uświadomienie sobie często ukrytych zjawisk życiowych;
- osiągnięcie rozwoju twórczej indywidualności i twórczych zdolności do samowrażania się;
- odrodzenie duchowe i osiągnięcie wewnętrznej harmonii i szlachetności.

Jeśli wszystko to łączy się w człowieku, można mówić o duchowej doskonałości i możliwości osiągnięcia szczytu duchowości.

Duchowość, wolność, sumienie i odpowiedzialność są podstawą ludzkiego istnienia. W tym sensie duchowość człowieka jest nie tylko jego zwykłą charakterystyką, ale również konstytuującą osobliwość: „duchowość jest czymś więcej niż cielesność i psychika, które występują także u zwierząt. Duchowość jest tym, co odróżnia człowieka od zwierząt i jest właściwa tylko jemu” (Frankl, 1990, s. 93).

W ten sposób perspektywy rozwoju osobowości w procesie jej duchowego odrodzenia są następujące:

1. uświadomienie sobie swojego wielowarstwowego „Ja” poprzez poznanie samego siebie, wyższych wartości moralnych, samodzielne określenie swojego przeznaczenia i miejsca w życiu, dążenie do wewnętrznej harmonii;
2. rozwój i osiągnięcie wyższych uczuć duchowych poszerza granice przeżyć emocjonalnych, czyni je głębokimi;
3. zgromadzenie mądrości w procesie życiowego i duchowego doświadczenia, poszukiwanie sensu życia przez poznawanie, uświadamianie sobie zjawisk życiowych oraz poznanie samego siebie i swojej przynależności do Wyższego Duchowego źródła mądrości;
4. pozyskanie doświadczenia duchowego w procesie rozwoju twórczej indywidualności jako niepowtarzalnej, oryginalnej i unikatowej duchowo-osobowości właściwości.

Harmonia odbioru rzeczywistości przez osobowość przejawia się poprzez obiór samego siebie jako jedności z wewnętrzną harmonią i szczerym szczęściem.

Odbiór rzeczywistości realizuje się w oparciu o harmonijny odbiór świata zewnętrznego i wewnętrznego świata duchowego, co stanowi podstawowe źródło duchowego samorozwoju.

Rozwój duchowy zaczyna się od poznania przeszłego, teraźniejszego i przyszłego doświadczenia.

Duchowość przejawia się poprzez harmonię mądrości świata wewnętrznego i wieczności. Niemiecki filozof V. Frankl twierdził, że jeśli nasza świadomość i odbiór rzeczywistości są ogromne, ale ograniczone czasem i przestrzenią, to świat wewnętrzny i duchowość nie mają ograniczeń w swoich możliwościach. „W sferze ludzkiej duchowości jest również coś, co można nazwać podświadomością duchowości. Przy czym należy uściślić, co rozumiemy pod terminem podświadomej duchowości. Posiada ona nieświadomiony charakter, który polega na braku refleksji samopoznania, przy zachowaniu samopoznania ludzkiego bytu.

Warstwa podświadomej duchowości zawiera w sobie źródła i korzenie wszystkiego, co jest świadome. Innymi słowy: znamy i poznajemy nie tylko nieświadome w postaci popędu, ale i duchowe nieświadome, w którym widzimy podstawę całej świadomej duchowości.

Teraz, aby w detalach wyjaśnić, co rozumiemy pod pojęciem „duchowej nieświadomości”, chcemy wykorzystać jako model fenomen sumienia. To, co nazywa się sumieniem w istocie znajduje się w głębi nieświadomości, zakorzenione jest w podświadomej podstawie. Przecież duże i źródłowo egzystencjalne rozwiązania w życiu człowieka nie poddają się refleksji, tym samym są nieświadomione. Źródła sumienia pochodzą od nieświadomości.

Ze względu na to, że to, co jest odkrywane dzięki sumieniu nie jest jeszcze wprowadzone w życie, ponieważ realizacja tego ostatniego dopiero ma miejsce, od razu powstaje pytanie, jak realizować go inaczej, niż w sposób taki, jaki poddyktowała na początku jakaś duchowna antycypacja. Antycypacja ta jest duchowym uprzedzeniem i przejawia się w intuicji, ma miejsce w akcie kontemplacji” (Frankl, 1990, s. 96–97).

7.5.3. Rezerwy duchowego wzrostu

Żeby uświadomić sobie poziom swojej duchowości, w celu jej późniejszego rozwoju, należy, w sposób umowny, rozdzielić w sobie niskie (nieduchowne) „Ja” i wysokie (duchowe) „Ja”. Wysokie „Ja” może wszystko zrozumieć, pojąć i urzeczywistnić. Niskie „Ja” zaspokaja tylko własne potrzeby, pragnienia, interesy. Niskie „Ja” zawsze emocjonalnie dąży do czegoś. „Ja” wysokie jest raczej

mądrze niż emocjonalne, poznaje ono ogólny kierunek duchowego rozwoju osobowości i, wskazując na przeszkody, intuicyjnie podpowiada możliwe wyjścia z danej sytuacji. Niskie „Ja” samo stwarza sobie przeszkody, a następnie, z upojeniem je pokonuje. Takie postępowanie nie ma nic wspólnego z duchowym wzrostem człowieka. Różnica między nimi polega na tym, że wysokie „Ja” stawia przed osobowością cele perspektywiczne ze względu na duchowość, ciągle pomaga pokonywać przeszkody, stymuluje osiągnięcie wszystkich wyższych wartości duchowych na swojej drodze duchowej.

* * *

Rezerwy wzrostu duchowego znajdują się w podświadomej sferze osobowości jako część „zbiorowej nieświadomości”. Świadomość rozwijająca się w oparciu o utrwalenie społeczne znaczącej wiedzy jest mniej twórczą częścią naszej osobowości w porównaniu do podświadomości. Świadomość czasami „przeciwstawia się nieświadomej mądrości” i intuicji podświadomości.

Nasza podświadomość „rozmawiając z nami” mówi do nas językiem Ezo-pa. „(...) czasami chce się, żeby podświadomość rozmawiała z nami bardziej zrozumiałym językiem. Jednak w tych przypadkach, kiedy udaje się nam przetłumaczyć jej przesłania, prawie zawsze okazuje się, że służą one wzrostowi naszej duchowości” (Pek, 1996, s. 235). Podświadomość rozmawia z nami, kiedy śpimy, za pomocą snów, natomiast, kiedy nie śpimy, często przemawia do nas w formie „bezczywnych myśli” albo ich urywków.

Im głębiej poznajemy podświadomą sferę osobowości, tym bardziej dziwi nas mądrość i głębia naszej podświadomości. Ale nie należy lekceważyć znaczenia świadomości w procesie wzrostu duchowości. Najważniejszym zadaniem procesu wzrostu duchowości jest nigdy niekończąca się praca, ukierunkowana na doprowadzenie naszej świadomej samooceny do jak największej zgodności z rzeczywistością. Jeśli osobowość człowieka utożsamimy z samooceną, czyli jego ogólne wyobrażenie o samym sobie, to można powiedzieć, że jest w naszej osobowości część, które jest mądrzejsza od całości. Jest to „mądrość naszej podświadomości, o której mówi się w związku z samopoznaniem i intuicyjnym poznaniem własnej osobowości” (Pek, 1996, s. 241).

Dojrzałość duchowa, w procesie osiągnięcia duchowego Akme, wyraża się nie tylko poprzez uświadomienie sobie poszukiwań i perspektyw, ale i poprzez odpowiedzialność za swoje postanowienia i kierunek własnych poszukiwań.

Dojrzałość duchowa opiera się na osiągnięciu harmonii nie tylko między świadomością i podświadomością, ale i światem zewnętrznym i wewnętrznym.

* * *

Duchowość jako najwyższa mądrość i miłość w stosunku do ludzi, dana

jest człowiekowi po to, aby pomagać mu w określeniu trudności na swojej drodze życiowej. Mądrość i miłość są źródłem światła, które oświeca człowiekowi drogę życiową. Droga poszerzenia duchowej świadomości jest trudna i związana jest ze wzrostem duchowości. Na niskim poziomie duchowości wolność wyboru duchowego kierunku zachodzi na nieświadomym poziomie intuicji. Ze wzrostem duchowości zmienia się charakter wolności tego wyboru. Osobowość zaczyna w większym stopniu przykładać się do osiągnięcia rezultatów duchowego doskonalenia się. Wolność wyboru duchowego samorozwoju człowieka zaczyna się w świecie wewnętrznym człowieka, a następnie realizuje się w świecie zewnętrznym.

Narodzona w świecie wewnętrznym człowieka duchowa idea doskonali się w świecie zewnętrznym uzyskując swoje końcowe rezultaty w postaci działań człowieka.

Odpowiedz na pytania:

1. Jakie duchowe tradycje znasz? Dlaczego właśnie tak je nazywają? Na czym polega duchowa siła przypowieści i bajek?
2. Przypomnij sobie eposy, przypowieści i bajki oraz ich głównych bohaterów. Na czym polega zbieżność między tradycyjnym doświadczeniem życiowym i duchowym doświadczeniem współczesnych ludzi? Jakie znaczenie mają one dla przyszłych pokoleń?

Bajka jest związana z moralnymi ideałami, wierzeniami, mitami i obrzędami, w niej zawarty jest metafizyk kosmosu – to wszystko czyni ją wieloznaczną i tajemniczą. Na tym polega piękno bajek. Póki istnieje tajemnica – istnieje również bajka. Im więcej poznamy, tym większa się robi tajemnica. Powiększa się ona w miarę odgadywania.

Ale po co są nam potrzebne bajki? Czy nie można byłoby się bez nich obejść? Bajka jest pierwszym stopniem duchowej wspinaczki. Ale pierwszy stopień nie oznacza, że jest łatwy. Bajka istnieje w czterech wymiarach, a my – w trzech.

Czy możliwe jest poznanie czterech wymiarów, żyjąc w trzech? Dla świadomości jest to niewykonalne. W czterowymiarowości w postaci realnego wymiaru występuje również czas, ale nie ma tam naturalnej dla nas konsekwencji i uwarunkowania, nie ma przeszłości i przyszłości, jest jedynie rzeczywistość, istniejąca zawsze i tłumacząca przeszłość, teraźniejszość i przyszłość. Zrozumienie tego jest praktycznie niemożliwe, jeśli wychodzi się z utartych wyobrażeń.

W życiu realnym zakładamy, że rzecz wyobrażana nie jest realna. W bajce jest inaczej: rzecz wyobrażana jest realna. Otwiera ona drogę do kosmosu, będąc jednocześnie posłaniem z kosmosu. W bajce człowiek jest w centrum Wszechświata i jednocześnie Wszechświat jest wewnątrz niego. W tym ukryte są tajne przyczyny duchowego rozwoju człowieka.

Zakończenie.

Rekomendacje rozwoju kreatywnego potencjału w praktyce psychologicznej

Przedmiotem prognozowania w psychologii rozwoju jest kreatywny potencjał osoby. Dlatego ważnymi problemami są tutaj procesy kreatywnego potencjału, twórczej dojrzałości oraz diagnostyka i opracowanie rekomendacji w związku z rozwojem twórczego potencjału duchowej osobowości. Wieloletnie doświadczenie pozwalają mi zaproponować następujące rekomendacje:

Do osiągnięcia i głębokiego zrozumienia mechanizmów kreatywnego procesu w psychologii konieczne należy uwzględnić psychologiczne prawidłowości i naturę twórczej osoby realizowane w życiu i twórczej działalności. Twórcza działalność charakteryzowana jest przez stworzenie nowego produktu w społecznych i osobowościowo znaczących aspektach. Twórczość w społecznym aspekcie przejawia się w stworzeniu nowego obiektywnego produktu znaczącego dla społeczeństwa. Kreatywność jako kategoria osobowościowa przejawia się w stworzeniu subiektywnego nowego produktu znaczącego dla osobowości.

Kreatywność i duchowość rozpatrywana jest jako proces i rezultat przekształceń zewnętrznego i wewnętrznego świata osoby dojrzałej. Proces zewnętrznego przekształcenia zaczyna się od pewnych predyspozycji osobowości do działalności produktywnej. Twórcza działalność niezabezpieczająca ani nieodpowiadająca potrzebom jednostki nie jest dla niej produktywnie znacząca, nie wywołuje chęci innowacyjnych poszukiwań i nie realizuje się w przekształceniach zewnętrznego i wewnętrznego świata.

Przekształcając otoczenie przy wewnętrznych predyspozycjach osobowość kreatywna otrzymuje produktywną praktykę i doświadczenie stworzenia subiektywnie i obiektywnie nowego produktu. Takie doświadczenie może dotyczyć pewnych indywidualnych okoliczności pomagających realizować twórczy potencjał i dynamicznie rozwijać duchową dojrzałość specjalisty. Dlatego też konieczne należy stworzyć pewne moralne i materialne formuły systemu aktywizacji wewnętrznych i zewnętrznych predyspozycji kreatywnej osobowości nie tylko w stosunku do zewnętrznego ukierunkowania, ale i także wewnętrznych warunków. Uwzględniając znaczenia twórczego stanu, wyrażającego się w pasji jednostki, należy stworzyć najbardziej efektywne warunki i twórczy mikroklimat do osiągnięcia maksymalnie efektywnego poziomu w procesie duchowej samoaktualizacji.

W tworzeniu twórczego produktu konieczne należy uwzględnić ogromną rolę nie tylko praktyki poznawczej, świadomej, ale i podświadomego doświadczenia. Twórczy proces opiera się na komunikatywnych wzajemnych

połączeniach w osiągnięciu społecznego i osobowościowego znaczącego rezultatu. Refleksja przekształceniowego zaangażowania osobowości w produktywną działalność osiągnięta jest przez wysoki poziom samoregulacji i samowrażenia. Wykorzystując komunikatywne formy refleksji, nabywając świadomego i podświadomego doświadczenia jednostki, doskonalili swój twórczy potencjał i samoaktualizuje się w produktywnej działalności.

Duchowna osobowość na podstawie świadomej myślowej działalności i intuicyjnych podświadomych procesach oraz na podstawie refleksji stwarza nowy produkt – koniecznie należy stymulować sprzyjające warunki kongruentności, czyli harmonii produktywnego, twórczego i świadomego procesu na wszystkich etapach duchowej działalności. Refleksyjne uświadomienie sobie nie tylko produktywnego rezultatu, ale i duchowego procesu przyspiesza formowanie się dywergentnego myślenia, stworzenia i samopoznania. To pozwala najbardziej adekwatnie oddzielić środek duchowego produktu i poziom kreatywnego potencjału osobowości. Refleksyjne doświadczenie wzbogaca duchowy proces, a pośrednia pomoc i odkrycie sfery potencjału osobowości pozwalają korygować drogi poszukiwań jej nowych rezerw. Na takich właśnie mechanizmach opiera się tworzenie duchowej psychologicznej praktyki łączącej w sobie poszukiwawcze procedury, które bazują na sprzecznościach i problemach dojrzałej osobowości, jednak przez swój związek ze sferą podświadomości są często nieprzewidywalne.

Należy pamiętać, że ogromne znaczenie w procesie kreatywnego rozwoju osobowości odgrywa poczucie sensu życia będące nie tylko świadomym ustosunkowaniem się danej osobowości do własnej aktywności, ale i podstawą rozwoju osobowościowego. Zagadnienie sensu życia nie może być rozpatrywane bez uwzględnienia kontekstu społecznego i psychologicznego. Niezaprzeczalne jest również wzajemne przenikanie się obu tych kontekstów.

Kreatywna praktyka rozwoju potencjału kontrolowana jest przez subiektywne wrażenie nowatorstwa, które dzieli się na dwa poziomy – na indywidualne subiektywne nowatorstwo, znaczące dla osobowości oraz na społecznie znaczące nowatorstwo (na poziomie adekwatnej społecznej oceny).

Pierwszy poziom może być połączony z drugim, może też być autonomiczny, co jest bardziej charakterystyczne dla duchowości indywidualnej osobowości. Ocena nowatorstwa i poziomu twórczego procesu jest określana przez indywidualne i społecznie znaczące kryteria. Zwrot ku kreatywnym działaniom, ku zbudowaniu i wykorzystaniu kryteriów przyjęcia decyzji, zwiększa poziom i jakość przyswajania kreatywnej praktyki. Nadanie twórczemu poszukiwaniu kryterialnie zabezpieczonego charakteru pozwala osiągnąć stworzonemu nowemu produktowi nie tylko indywidualny, ale i społeczny charakter. Uświado-

mienie sobie kreatywnej praktyki i zgłębienie poszukiwawczych mechanizmów twórczości doprowadza (na podstawie rezultatywnych powiązań) do sytuacji refleksji i twórczego procesu. Posiadanie kreatywnej praktyki we wspólnym twórczym procesie pozwala doskonalić mechanizmy twórczego poszukiwania nowych rezultatów.

Współtwórstwo proponuje grupowe formy udziału i rozwoju twórczej myśli w rozwiązywaniu sytuacji problemowego ryzyka. Łączy ono w sobie wspólne wysiłki grupy nakierowane na osiągnięcie celu i komunikatywne formy realizowania uzgodnionych dróg wspólnego twórczego procesu, pokonanie pewnych rozbieżnych interesów sytuacyjnych.

Dobrze jest podążać nie taką bezpośrednią drogą pokonania współtwórczej działalności bądź grupy, ale jak gdyby wypośrodkować nieograniczoną przez stereotypowe ramki i ich granice osobowość, specjalne ustalenia czy okoliczności. Dlatego w sposób ukierunkowany należy wprowadzić tak zwane niebezpośrednie zarządzanie współtwórczym procesem z konsekwentnym przekazem organizacyjnej funkcji dla członków twórczej grupy i ich przejścia do samoorganizacji. Duchowe poszukiwanie oparte jest na społecznie nagromadzonym doświadczeniu i razem z nim na niektóre towarzyszące zaburzenia społecznych stereotypów i ustaleń, dlatego też konieczne należy nie tylko przekazywać społecznie nagromadzone doświadczenie w informacyjnej i praktycznej formie, ale stwarzać optymalne warunki do udoskonalenia doświadczenia związanego z naruszeniem stereotypów w celu stworzenia subiektywnego i obiektywnie nowego produktu.

Grupowe projektowanie, przy współtwórczości i duchowej praktyce, jest rezultatywne przy abstrahowaniu od społecznych stereotypów, konkretyzacji, intuicyjnie znalezionych rezultatów, asocjatywnych wzajemnych połączeniach, i z ich punktu widzenia, niezwykłości podejść, otwartości na nowe i oryginalne. Przy tym bardzo znaczący jest poziom samoorganizacji twórczego procesu każdego członka grupy twórczej, stopień jego duchowego potencjału i stopień jego duchowej dojrzałości

We współtwórczej działalności bardzo ważne jest uzgodnienie twórczych idei, orientacji duchowych wartości, motywów, zapotrzebowań i ustaleń na wspólną działalność. W zależności od charakteru, temperamentu i stylu wzajemnych relacji duchowego potencjału osobowości modeluje się, adaptuje i wypracowuje oraz zastosowuje, na podstawie przyswojenia duchowej i kreatywnej praktyki, indywidualne strategie i osobowościową taktykę osiągnięcia wspólnego twórczego i duchowego rezultatu.

Stworzenie nowego produktu często zaczyna się od modelowania kreatywnej działalności. Twórca, jako scenarzysta i reżyser, na podstawie stworzonego modelu projektuje dynamikę jej nowego rozwoju. Czyni to naruszając pod-

stawowe standardy i stereotypy, improwizując i zmieniając, przekształcając i modelując nową rzeczywistość lub też produkt. Twórczy prowadzący łączy w sobie jednocześnie rolę reżysera i scenarzysty, jednak nie tylko projektuje scenariusz współtwórczej działalności, ale i koryguje proces tworzenia, włączając w to współtwórczy proces aktorów–wykonawców. Identyfikując się z rolą aktora i wcielając się w rolę scenarzysty prowadzący (może być to psycholog lub pedagog) przeprowadza psychokorekcję każdej osobowości na podstawie psychologiczno-pedagogicznego kunsztu osobowościowej interpretacji zachowania i profesjonalnego doświadczenia.

Wdrażając scenariusz twórczej działalności sporządza pewien scenariusz produktywnej dyskusji w aktywnej formie wzajemnych wpływów. Refleksyjna treściowa dyskusja może zamienić tradycyjny wykład, w którym proponowana jest gotowa informacja i wnioski. Refleksyjna dyskusja proponuje postawienie pytań i samodzielne bądź też wspólne poszukiwania odpowiedzi. Tak więc kunszt widzenia problemów i oryginalne ustalenie pytań określa poziom twórczej dojrzałości specjalisty.

W stosowanej psychologii w sposób ukierunkowany należy rozszerzyć sferę konsultacji z elementami psychokorekcji, a kolektywne formy pracy zamienić grupowymi treningami o sensorywnym lub też zachowawczym charakterze z psychodramą i gramami służbowymi. Mechanizm takiego zabawowego modelowania łączy w sobie imitację rzeczywistości i produktywnej refleksji improwizacyjności, realizacji scenicznego działania w procesie mającym czasową i systemową perspektywę. Takie zabawowe modelowanie oparte jest na współtwórczości, gdzie każdy ma możliwość indywidualnego rozwoju – od reżysera do scenarzysty – łącząc pozytywną egzystencję z budową nowego kierunku, dynamicznie zmieniając proces współtworzenia. Taka aktywna forma współpracy, bazując na kreatywnej, zabawowej i treningowej praktyce, daje nieograniczone możliwości harmonijnego „wychodowania” sobie duchowej osobowości, rozwoju duchowego osobowościowego kreatywnego potencjału oraz osobowościowego specjalistycznego wzrostu.

Podczas zabawowego modelowania osobowość łączy w sobie rozwój duchowej i twórczej indywidualności przyswajając sobie jednocześnie społeczne doświadczenie. Na pierwszym miejscu stawia się zadanie zachowania i rozwoju unikalności i niepowtarzalności osobowości z przyswojeniem sobie wiedzy społecznego doświadczenia i kultury. Każda osobowość jest odpowiedzialna za proces zabawy, jest zaangażowana w budowanie społecznych relacji i modeli. Tworzy projekty procesu zabawowego i przyswaja jego społecznie znaczące informacje. Każda osobowość grupy treningowej rozwija się w pewnej produktywnej społecznej grupie, doskonalą jego duchową indywidualność, a to pozwala jej być adekwatnym uczestnikiem społecznych relacji i twórcą modeli zjawisk społecznych.

Poważne psychologiczne pedagogiczne przygotowanie proponuje przeprowadzenie modelowania psychologicznych treningów, przyswojenie sobie i wdrożenie innowacyjnych technologii z zastosowaniem zachowawczego, sensorywnego, osobowościowego rozwijającego się treningu indywidualnych konsultacji z elementami psychokorekcji w procesie produktywnego wpływu, Wychodząc z takiego założenia należy całkowicie przekształcić proces przyswojenia profesjonalnego mistrzostwa kierując psychologiczną podstawą i nakierowanie specjalisty na przyswojenie sobie refleksyjno-kreatywnej i duchowej praktyki.

Na podstawie profesjonalnego mistrzostwa psychologa, władającego przecież innowacyjnymi technologiami osobowościowego rozwoju, należy koniecznie przekształcić wyższą edukację, która powinna opierać się na tendencjach prognozujących formowanie osobowości zorientowanych na przyszły model duchowego i społecznego rozwoju.

Wychodząc z założenia, że twórczy potencjał społeczeństwa bezpośrednio zależy od rozwoju twórczej indywidualności każdego jej członka, duchowej i twórczej dojrzałości specjalistów we wszystkich sferach działalności, dany problem z psychologicznego przekształca się w państwowy. Dlatego też, aby osiągnąć proces stymulowania twórczym procesem i osiągnięcie produktywnego rezultatu konieczne jest specjalne społeczne zamówienie na stworzenie nowych kierunków, nowych idei i dziedzin, kreatywnej i duchowej wiedzy w różnych sferach działania.

Podsumowując, konieczne w praktycznej psychologii kreatywnego potencjału jest zabezpieczenie twórcy (tworzącego nowe znaczące produkty) w zapleczce prawnej, dlatego też ważne jest, aby na państwowym i prawnych poziomach okazywać wsparcie osobowościom duchowym i twórczym. Szczególną uwagę należy zwrócić na pewne zaczątki w innowacyjnych ruchach, na wsparcie dla duchowych, materialnych i prawnych autorskich praw i poszukiwań, na stworzenie warunków dla możliwości uwzględnienia aprobowanych twórczych projektów społecznej realizacji znaczących modeli. Należy również zwracać uwagę na naukowe badania fundamentalnych teoretyczno- metodologicznych kierunków, projektów praktycznej reorganizacji na bazie innowacyjnego paradygmatu kreatywnego kształcenia w psychologii kreatywnego potencjału.

Na zakończenie proponujemy zanalizować główne etapy naukowego rozwoju kategorii duchowości w literaturze amerykańskich i polskich naukowców i uświadomić znaczenie i innowacyjność badań duchowości w rozwoju kreatywnego potencjału.

Tabela 8.1. Przeznaczenie poszczególnych (wg lat) książek amerykańskich psychologów z zakresu psychologii duchowości

Rok wydania	Autor	Tytuł	Wydawca	Duchowość w rozwoju kreatywnego potencjału
(1902) 2001	W. James	<i>Doświadczenia religijne</i>	Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”. Wydanie polskie 3, tłum. J. Hempel	Brak badania
1959	V.E. Frankl,	<i>Homo patient</i>	Tłum. Z.J. Jaroszewski, R. Czernecki. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX	Brak badania
1963	R. Mooney,	<i>A conceptual model for integrating four approaches to the identification of creative talent. [w:] Scientific creativity: Its recognition and development, C. Taylor, F. Barron (red.)</i>	New York: Wiley	Brak badania
1969	C.G. Jung	<i>Psychology and Religion: West and East, CW 11</i>	Princeton: Princeton University Press	Brak badania
1970	P. de Sicile	<i>Historie des pauliciens, [w:] W. Conus-Wolska (ed.), (s. 135-142)</i>	Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure: texte critique et traduction par Charles Astruc. Paris	Brak badania
1974	J.G. Bennett	<i>A Spiritual Psychology</i>	Sherburne, England: Comber Springs Press	Brak badania
1984	V.E. Frankl	<i>Nieuświadomiony Bóg</i>	Warszawa: Wyd. Instytut Wydawniczy PAX	Brak badania
1990	A.Maslow	<i>Motywacja i osobowość</i>	Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX	Brak badania
1993	W.C. Roof	<i>A generation of seekers: The spiritual journeys of the baby boom generation</i>	San Francisco: Harper & Row	Brak badania
1993	B. Spike	<i>Spirituality: Problems and directions in operationalizing a fuzzy concept</i>	Paper presented at the meeting of the American Psychological Association, Toronto, Canada	Brak badania
1997	K.I. Pargament	<i>The psychology of religion and coping. Theory, research, practice</i>	New York: The Guilford Press	Brak badania
1998	R.D. Fallot	<i>Spirituality and religion in recovery from mental illness</i>	New Directions for Mental Health Services, 80, 1–105	Brak badania
1998	V.E. Frankl	<i>Homo patiente</i>	Warszawa: PWN	Brak badania

1998	D. Hay, R. Nye	<i>The spirit of the child</i>	London: Fount, An Imprint of Harper & Collins Publishers	Brak badania
1999	J.R. Averill	<i>Spirituality: From the mundane to the meaningful – and back</i>	Journal of Theoretical and Philosophical Psychology, 18, 101–126	Brak badania
1999	David M. Wulff	<i>Psychologia religii. Klasyczna i współczesna.</i> Redakcja naukowa: Paweł Socha. Przekład P. Jabłoński, M. Sacha-Piekło, P. Socha	Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne	Brak badania
2000	L.K. George, D.B. Larson, H.G. Koenig, M.E. McCullough	<i>Spirituality and health? What do we know and we need to know?</i>	Journal of Social and Clinical Psychology, 19(1), 102–116	Brak badania
2002	B. MacLennan	<i>Evolutionary neurotheology and the varieties of religious experience</i> (2nd ed., pp. 317–334), [w:] <i>NeuroTheology: Brain, Science, Spirituality, Religious Experience</i> , (ed.) R. Josephs	San Jose: University Press, California	Brak badania
2003	K. Wilber	<i>Pasja myślenia</i> , tłum. Henryk Smugacz	Warszawa, Jacek Sanatorski & Co Wydawnictwo	Brak badania
2007	J.-F. Catalan	<i>Duchowość a psychologia. Jak odróżnić wezwania Boga od własnych pragnień?</i>	Kraków: Wyd. eSpE	Brak badania
2008	J.L. Griffith, M.E. Griffith	<i>Odkrywanie duchowości w psychoterapii</i>	Wyd. WAM	Brak badania

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 8.2. Przeznaczenie poszczególnych (wg lat) książek polskich psychologów i teologów z zakresu psychologii duchowości

Rok wydania	Autor	Tytuł	Wydawca	Duchowość w rozwoju kreatywnego potencjału
1983	M.W. Daniluk	<i>Duchowość chrześcijańska. Encyklopedia katolicka</i>	Lublin, t. 4, kol. 317.	Brak badania
1986	K. Górski,	<i>Zarys dziejów duchowości w Polsce</i>	Kraków: Wyd.. Znak	Brak badania
1988	Z. Pietrasiniński	<i>Rozwój z perspektywy jego podmiotu</i> [w:] <i>Rozwój psychiczny człowieka w ciągu życia. Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne</i> , red. M. Tuskowa, (s. 80-118)	Warszawa: PWN	Brak badania

1990	M. Csikszent- mihalyi	<i>Psychologia optymalnego doświadczenia. Przepływy – Jak poprawić jakość życia?</i>	Warszawa: Studio EMKA	Brak badania
1996	H. Romanowska- Łakomy	<i>Psychologia doświadczeń duchowych</i>	Warszawa: WPIK Eneteia	Brak badania
1996	K. Popielski	<i>Człowiek egzystencja podmiotowo-osobowa, [w:] Człowiek – Wartości – Sens. Studia z psychologii egzystencjalnej, red. K. Popielski, (s. 25–47)</i>	Lublin: Wyd. KUL.	Brak badania
1997	J. Koziński	<i>Transgresja i kultura</i>	Warszawa: Wyd. Akade- mickie Żak	Brak badania
2000	K. Dąbrowski	<i>Rozwój osoby, [w:] Teoria dezintegracji pozytywnej, red. C. Cekiera</i>	Gdańsk	Brak badania
2000	P. Socha	<i>Psychologia rozwoju duchowego – zarys zagadnienia, [w:] Duchowy rozwój człowieka. Fazy życia, osobowość, wiara, religijność, red. P. Socha, (s. 15–44)</i>	Kraków: Wyd. UJ	Brak badania
2001	T. Gadacz, B. Milewski (red.)	<i>Religia. Encyklopedia, t. 3</i>	Warszawa: PWN	Brak badania
2001	D. Zohar, I. Marshall	<i>Inteligencja duchowa</i>	Poznań: Dom Wyd. Rebis	Brak badania
2002	M. Drwięga	<i>Ciało człowieka. Studium z antropologii filozoficznej</i>	Kraków: Księgarnia Akadem.	Brak badania
2002	W. Chaim	<i>Koncepcja rozwoju religijnego, [w:] Studia a psychologia rozwoju, red. J. Makselon</i>	Kraków: Wyd. WN PAT	Brak badania
2003	I. Heszen- Niejodek	<i>Wymiar duchowy człowieka a zdrowie, [w:] Zasoby osobiste i społeczne sprzyjające zdrowiu jednostki, Z. Jurczyński, N. Ogińska-Bulik (red.)</i>	Łódź: Wyd. UŁ	Brak badania
2003	D. Buksik	<i>Wrażliwość sumienia. Studium psychologiczne</i>	Warsza- wa: Wyd. CMPPP	Brak badania

2004	H. Grzymala-Moszczyńska	<i>Religia a kultura. Wybrane zagadnienia z kulturowej psychologii religii</i>	Kraków: Wyd. UJ	Brak badania
2004	I. Heszen-Niejodek, E. Gruszczyńska	<i>Wymiar duchowy człowieka, jego znaczenie w psychologii zdrowia i jego pomiar</i>	Przegląd Psych., t. 47, nr 1, s. 15–30	Brak badania
2006	A. Grzegorzcyk, J. Sójka, R. Kochany (red.)	<i>Fenomen duchowości</i>	Poznań: WN Uniwer. im. A. Mickiewicza	Brak badania
2006	T. Borutka	<i>Kryzys duchowy we współczesnym świecie jako problem religijno-moralny</i>	Seminarium, 23, s. 282– –294	Brak badania
2006	J. Prusak	<i>Religia i duchowość w psychoterapii</i> , [w:] <i>Podstawowe zagadnienia psychologii religii</i> , red. S. Głóaz, s. 423–447	Kraków: WAM	Brak badania
2006	M. Sokolik (red.)	<i>Wybrane zagadnienia duchowości. Perspektywa psychologiczna</i>	Olsztyn: Wyd. Mantis	Brak badania
2008	M. Rusaczyk (red.)	<i>Teoria opanowywania trwogi. Dyskurs w literaturze amerykańskiej</i>	Warszawa: WN Scholar	Brak badania
2008	K. Popielski	<i>Psychologia egzystencji: wartości w życiu</i>	Lublin: Wyd. KUL	Brak badania
2009	B. Dobroczyński	<i>Kłopoty z duchowością. Szkiecy z pogranicza psychologii</i>	Kraków	Brak badania

Źródło: opracowanie własne.

Literatura

- Adamar J., (1970), *Issledowanie psychologii processa izobretenija w oblasti matematiki*, Moskwa.
- Adler A., (1929), *Praktyka i teoria indywidualnej psychologii*, Moskwa.
- Akimow A.P., (1973), *Ob uprawlenii processom wospitanija w pedagogiczeskoj sisteme. Formirowanie osnov professionalnogo masterstwa w wysszej szkole*, Leningrad.
- Akmeologia '97*, nauczna sessija, (1997), Sankt-Petersburg.
- Aleksandrowa M.D., (1974), *Problemy socialnoj i psychologičzeskoj gerontologii*, Leningrad.
- Aleksiejew N.G., Judin C.G., (1977), *Problema sistemnosti issledowanija w*
- Allport G., (1961), *Pattern and Growth in Personality*, Harcourt College Pub.
- Altschuller G.S., Wertkin I.M., (1994), *Kak stat' geniem. Žiznennaja strategija tworčeskoj licznosti*, Minsk.
- Ananiew B.G., (1968), *Czielowiek kak predmet poznania*, Leningrad.
- Ananiew B.G., (1977), *O problemach sowremennogo czielowiekoznanija*, Moskwa.
- Anastasi A., Urbina S., (1999), *Testy psychologičzne*, Warszawa.
- Anisimow O.S., (1991), *Metodologičeskaja kultura pedagogičzeskoj dejatelnosti i myszlenija*, Moskwa.
- Anochin P.K., (1970), *Himiczeskij kontinuum mozga kak mehanizm otrazenija dejstwielnosti*, „Woprosy Filosofii”, nr 6.
- Antonow A.W., (1978), *Psychologia izobretatelskogo tworčestwa*, Kiew.
- Arcewska E., (2004), *Wartość Testu Wyobraźni Twórczej Janusza Kujawskiego w świetle badań Testem Zdolności Twórczych Tadeusza Żuka*, Warszawa.
- Arnheim R., (1962), *The creative process*, „Psychologische Beitrage”, vol. 6, nr. 3–4.
- Artemiew W., (1940), *Eksperimentalnaja fonetika i psychologia w obuczenii inostrannomu jazyku*, t. 1, Moskwa.
- Arystoteles, (1983), *Soczinenija*, red. A.I.Dowatura, *Mysl*, t. 4, 1976–1983, Moskwa.
- Assagioli R., (1971), *Psychosynthesis*, New York.
- Averill J.R., (1999), *Spirituality: From the mundane to the meaningful – and back*, „Journal of Theoretical and Philosophical Psychology”, 18, 101–126.
- Beahrs I.O., (1982), *Unity and Multiplicity: Multilevel Consciousness of Self in Hypnosis. Psychiatric Disorder and Mental Health*, New York.
- Bednar R.L., Parker C.A., (1965), *The creative development and growth of exceptional college students*, „Journal of Educational Reserach”, vol. 59, nr 3.
- Behterew W.M., (1921), *Kollektiwnaja refleksologia*, Pietrograd.
- Bendler R., Grinder J., (1995), *Refreiming: orientacija licznosti s pomoszczju reczewych strategij*, Woroneż.
- Bennett, J.G., (1974), *A Spiritual Psychology*, Sherborn, England Coombe Springs Press.

- Bentley J.C., (1965), *Creativity and academic achievement*, „Journal of Educational Research”, vol. 59, nr 6, 1965.
- Berne E., (1960), *Games People Play: The Psychology of Human Relationships*.
- Bielousow S.A., (1998), *Psychologija duchownosti wery i religii*, *Zurnal praktičeskogo psihologa*, „Konsonans”, nr 6, Moskwa.
- Bierdajew N.A., (1993), *O przeznaczeniu człowieka*, Moskwa.
- Bierdajew N.A., (1990), *Самопознание (опыт философской автобиографии)*, Moskwa.
- Bodalew A.A., (1994), *Predmet Akmeologii*, „Woprosy Psichologii”, nr 1.
- Bogojawlenskaja D.B., (1983), *Intelektualnaja aktiwnost' kak problema tworczestwa*, Rostow.
- Borutka T., (2006), *Kryzys duchowy we współczesnym świecie jako problem religijno-moralny*, Seminar.
- Briuno Ź., Malwi R., Nazaret L., Pażes R., Terrass'e Z.-S, Uszakow D.W. (1995), *Odaŕennye deti: psihologo-pedagogičeskie issledowanija i praktika*, „Psichologičeskij Źurnal”, nr 4.
- Brogan P., (1961), *The case for creativity*, [w:] *Creativity in Teaching*, red. A. Miel, Belmont.
- Bruner G.S., (1973), *Beyond the Information Given*.
- Bruszlinski A.W., (1969), *Woobrażenie i tworczestwo*, [w:] *Naucznoje tworczestwo*, red. S. Mikulinski, M.G. Jaroszewski, Moskwa.
- Bruszlinski A.W., (1970), *Psychologia myslenija i kibernetika*, Moskwa.
- Burmenska G.W., Slucki W.M. (red.) (1991), *Odaŕennye deti*, Moskwa.
- Burno M.E., (1967), *Terapija tworczeckim samowyrążeniem*, Moskwa.
- Burns R.S., Kaufman S.H., (1972), *Actions, styles and symbols in Kinetik Familyd rawings an interpretative manual*, New York.
- Busz G.J., (1977), *Osnovy ewristiki dla izobretatelej*, Riga.
- Caplan G., (1964), *Principles of Preventive Psychiatry*, New York.
- Catalan J.-F., (2007), *Duchowość a psychologia. Jak odróżnić wezwania Boga od własnych pragnień?*, Kraków.
- Chaim, W., (2002), *Koncepcja rozwoju religijnego*, [w:] *Studia a psychologii rozwoju*, red. J. Makselon, Kraków, s. 9–53.
- Chassel L.M., (1916), *Test for oryginality*, „Journal of Educational Reserach”, vol. VII.
- Chlewiński Z., (1991), *Dojrzałość, osobowość, sumienie, religijność*, „W Drodze”, Poznań.
- Creativity: Progress and potential*, (1964), red. C.W. Taylor, New York–San Francisco–Toronto.
- Csikszentmihalyi M., (1990), *Psychologia optymalnego doświadczenia. Przepływ – Jak poprawić jakość życia?*, Warszawa.
- Czy dzisiaj można formować bez psychologii?*, (2002), red. M. Kożuch, J. Poznański, Warszawa.

- Dailey D.P. (1978), *An Analysis and Evaluation of the Internal Validity of the Remote Associates Test: What Does it Measure?*, University of Wyoming, „Educational and Psychological Measurement”, vol. 38.
- Daniluk M., (1983), *Duchowość chrześcijańska*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 4, kol. 317–328, Lublin.
- Dąbrowski K., (1975), *Trud istnienia*, Warszawa.
- Dąbrowski K., (2000), *Rozwój osoby*, [w:] *Teoria Dezintegracji Pozytywnej*, red. C. Ceki-
era, Gdańsk.
- Deikman A.J., (1983), *The Observing Self: Mysticism and Psychotherapy*, Boston.
- Doncow A.I., (1984), *Psichologia kollektiwa: Metodologiczskie problemy issledowanija*, Moskwa.
- Drankow W.L., (1973), *O prirode chudożestwennogo talanta*, Leningrad.
- Dreyer A.S., Wells M.B., (1966), *Parental values parental control and creativity in young children*, „Journal of Marriage and the Family”, vol. 28, nr 1.
- Drwięga M., (2002), *Ciało człowieka. Studium z antropologii filozoficznej*, Kraków.
- Dubrowina I.W., (1975), *Indywidualnye osobennosti szkolnikov*, Moskwa.
- Efendjewa R.G., (1983), *Tworczeskaja licznost' kak obiekt psichologiczeskogo issledowanija*, [w:] *Kategorii, principy i metody psichologii. Psichiczeskie processy*, cz. 4.2.
- Efroimson W.P., (1991), *Zagadka genialności*, „Nauka i Religia”, nr 1.
- Emmons R.A., (1999), *The psychology of ultimate concerns: Motivation and spirituality in personality*, New York.
- Emmons R.A., (2000), *Is spirituality an intelligence? Motivation, cognition, and the psychology of ultimate concern*, „The International Journal for the Psychology of Religion”, 10(1), 3–26.
- Engelmejer P. K., (1911), *Tworczeskaja licznost' i sreda w oblasti techniczeskich izobretenij*, Sankt-Petersburg.
- Engelmejer P.K., (1910), *Teoria tworcztwa*, Sankt-Petersburg.
- Engelmejer P.K., (1916), *Ewrologia i useobszczaja teorija tworcztwa*, [w:] *Woprosy teorii i psichologii tworcztwa*, t. 7.
- Enneis J., Moreno J.L., (1950), *Hypnodrama and Psychodrama. Psychodrama Monographs 24*, New York.
- Erikson E., (2001), *Gale Encyclopedia of Psychology*, 2nd ed. Gale Group.
- Frankl V.E., (1997), *Man's Search for Meaning Ultimate*, New York.
- Frankl V.E., (2009), *Człowiek w poszukiwaniu sensu*, Warszawa.
- Frankl, V.E., (1984). *Nieuświadomiony Bóg*, Warszawa.
- Freud S., (1920, 1994), *Analiza skończona i nieskończona*, [w:] *Poza zasadą przyjemności*, Warszawa.
- Freud S., (1989), *Das Unbehagen in der Kultur*, „Gesammelte Werke”, v. VIW, s. 65.
- Fromm E., (2007), *Zerwać okowy iluzji*, przeł. J. Karłowski, Poznań.

- Galperin P.J., (1966), *Psychologia myślenia i uczenie o pocztapnom formirowanii umstwennych dejstwij*, [w:] *Issledowanija myślenia w sowetskoj psychologii*, Moskwa.
- Gawrilowa T.P., (1974), *Eksperimentalnoe izuczenie empatii u detej mładszego i srednego szkolnogo wozrasta*, „Woprosy Psychologii”, nr 5.
- George L.K., Larson D.B., Koenig H.G., McCullough M.E., (2000), *Spirituality and health? What do we know and we need to know?* „Journal of Social and Clinical Psychology”, 19(1), 102–116.
- Getzels J.W., Jackson F.W., (1961), *Family environment and cognitiwe style*, „American Social Review”, vol. 26.
- Gilford J., (1965), *Tri storony intelektu*, [w:] *Psychologia myślenia*, red. A.M. Matiuszka, Moskwa.
- Górski K., (1986), *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, Kraków.
- Granowska R.M., (1998), *Elementy praktyczeskoj psychologii*, Leningrad.
- Grinder J., (1992), *Nejrolingwisticeskoe programmirowanie. Iz l'jaguszki w Prince*, Moskwa.
- Grinder M., (1995), *Isprawlenie szkolnogo konwejera, ili NLP w pedagogike*, Moskwa.
- Grzegorzczak A., Sójka J., Koschany R. (red.), (2006), *Fenomen duchowości*. Poznań.
- Grzegorzczak R., (2006), *Co o fenomenie duchowości mówi język?*, [w:] *Fenomen duchowości*, A. Grzegorzczak, J. Sójka, R. Koschany (red.), Poznań.
- Grzymała-Moszczyńska H., (2004), *Religia a kultura. Wybrane zagadnienia z kulturowej psychologii religii*, Kraków.
- Guilford J.P., (1950), *Creativity*, „The American Psychologist”, 14.
- Guilford J.P., (1967), *Some theoretical viewson creativity*, [w:] *Contemporary approaches to psychology*, red. H. Nelson, New York.
- Guilford J.P., (1967), *Some theoretical viewson creativity*, [w:] *Contemporary approaches to psychology*, red. H. Helson, New York.
- Hallmann R.J., (1967), *The necessary and sufficient conditions of creativity*, [w:] *Creativity: its educational implications*, New York.
- Havighurst R.J., (1981), *Developmental Tasks and Education*, N.Y. and London.
- Hay D., (1994), „*The biology of God? What is the current status of Hardy's hypothesis?*” „The International Journal for the Psychology of Religion”, 4(1).
- Hay D., Nye R., (1998), *The spirit of the child*, London.
- Hegel G.W., (2002), *Fenomenologia ducha*, tłum. Ś.F. Nowicki, Warszawa.
- Heidegger M., (1947), *Über den Humanismus*, Frankfurt am Main.
- Helmholtz H., [w:] *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/index.html>.
- Heszen-Niejodek I., (2003), *Wymiar duchowy człowieka a zdrowie*, [w:] *Zasoby osobiste i społeczne sprzyjające zdrowiu jednostki*, red. Z. Juczyński, N. Ogińska-Bulik, Łódź.
- Heszen-Niejodek I., Gruszczyńska E., (2004), *Wymiar duchowy człowieka, jego znaczenie w psychologii zdrowia i pomiar*, „Przegląd Psychologiczny”, 47(1).

- Hoepfner R., (1984), *Measuring Student Achievement in Art. STUDIER in Art Education*, „A Journal of Issues and Research”, 25 (4).
- Holina L.I., (1975), *Dejatelnost' pedagoga s pozicii obszczej teorii uprawnienija i refleksijnogo uprawnienija*, [w:] *Teoreticzeskie problemy uprawnienija poznawatelnoj dejatelnosti czelowecka*, Moskwa.
- Holistische Schule*, (1990), Expose zur Grundung einer Ersatzschule in freier Tragerschaft und/oder zur Durchfuehrung eines wissenschaftlich begleiteten Schulwersuchs, H. Roder, Ch. Roder, H. Brunger.
- Holleran B.R., Holleran P.R., (1976), *Creativity revisited: a new role for group dynamic*, „Journal of Creative Behaviour”, vol. 10, nr 2.
- Holmes D.S., (1976), *A questionnaire measure of the creative personality*, „Journal of Creative Behaviour”, vol. 10, nr 3.
- Ingenkamp K., (1991), *Pedagogiczeskaja diagnostika*, Moskwa.
- Jakobson P.M., (1934), *Process tworczeskoj raboty izobretatelja*, Moskwa.
- James W., (1902; 2001), *Doświadczenia religijne*, Kraków.
- Jan Paweł II, (1998), *Fides et ratio*, Rzym.
- Jaroszewski M.G., (1995), *Psichologia tworcztwa i tworcztwo w psychologii*, „Woprosy Psychologii”, nr 6.
- Jaspers K., (1962), *Der Pchilosophische Glaube angesichts der Offenbahrun*, Munchen.
- Jermołajewa-Tomina L.B., (1977), *Opyt czksperimentalnogo izuczenija tworczeskich sposobnostej*, „Woprosy Psychologii”, nr 4.
- Jillness. New Directions for Mental Health Services*, 80, 1–105.
- Johnson K.D., (1991), *Theopathology: concept, assessment, intervention*, J. of Pastoraec Care.
- Jones T.P., (1972), *Creative learning in perspective*, London.
- Jung C.G. (1995), *Konflikty dziecięcej duszy*, Moskwa.
- Jung C.G., (1969), *Archetypy i nieświadomość zbiorowa*, (2nd ed.), Princeton University Press.
- Jung C.G., (1969), *Psychology and Religion: West and East*.
- Jung C.G., (1990), *Analytical Psychology: Its Theory and Practice (The Tavistock Lectures)*.
- Kan-Kalik W.A., (1977), *Pedagogiczeskaja dejatelnost' kak tworczeskij process*, Moskwa.
- Kant I., (1964), *Soczinienija*, t. 1–3, Moskwa.
- Kaplina L.JA., (1997), *K woprosu ob ispolzowanii w wospitatelnoj rabote koswennogo pedagogiczeskiego wozdejstwija*, [w:] *Woprosy pedagogiki wysszej i srednej szkoly*, t. 300, wyp. 22, Moskwa.
- Karmin A.S., Chajkin E.P., (1971), *Tworczeskaja intuicija w nauke*, Moskwa.
- Karpow W.W., (1996), *Akmeologiczeskie osnovy stratifikacii poslewuzowskogo professionalnogo obrazowanija*, Akmeologia '96, naucznaia sessija, Sankt-Petersburg.

- Karwowski M., (2006), *Identyfikacja potencjału twórczego, Wybrane właściwości psychometryczne Kwestionariusza Twórczego Zachowania KANH Stanisława Popka*, [w:] *Identyfikacja potencjału twórczego. Teoria – metodologia – diagnostyka*, red. M. Karwowski, Warszawa.
- Karwowski M., (2009), *Zgłębianie kreatywności: Studia nad pomiarem poziomu i stylu twórczości*, Warszawa.
- Keats: Letter to J.R. Reynolds, (1969), *Zitiert nach: The New Caxton Encyclopedia*, vol. II, London–New York–Toronto.
- Kedrow B.M., (1968), *O teorii naukowego odkrycia*, [w:] *Naucznoe tworczestwo*, red. S.R. Mikulinski, M.G. Jaroszewski, Moskwa.
- Khavari Khalil A., (2002), *Inteligencja duchowa*, Wydawnictwo Medium.
- Kniazewa E.N., Kurdiumow S.P., (1992), *Sinergetika kak nowoe mirowidenie: dialog s I. Prigożinym*, „Woprosy Filosofii”, nr 12.
- Koestler A., (1964), *The Act of Creation*, New York.
- Kolominski J.L., (1980), *Człowiek: psychologia*, Moskwa.
- Konarska J., (2002), *Psychospołeczne korelaty poczucia sensu życia a niepełnosprawność*, Mysłowice.
- Kornelius H., Feir S., (1992), *Wyigrat' mozet každyj. Kak razreszat' konflikty*, Moskwa.
- Koszelewa W.L., M., (1992), *Heidegger: fenomenologičeskoe osmyslenie sowremennoj kultury i problemy obrazowanija*, [w:] *Filosofia obrazowanija dlja XXI weka*, Moskwa.
- Kozielecki J., (1987), *Koncepcja transgresyjna człowieka*, Warszawa.
- Kozielecki J., (1997), *Transgresja i kultura*, Warszawa.
- Kratkij test tworczeskogo myslenija. Figurnaja forma*, (1995), *Posobie dla szkolnych psychologow*, Moskwa.
- Krymski S.B., (1992), *Kontury duchownosti: nowye konteksty identifikacii*, „Woprosy Filosofii”, nr 12.
- Kubacka-Jasiecka D., Budyń K., (2002), *Kryzys, interwencja i pomoc psychologiczna. Nowe ujęcia i możliwości*, Warszawa.
- Kubie L.S., (1967), *Blocks to creativity*, [w:] *Explorations in creativity*, red. R.L. Mooney, T.A. Razik, New York.
- Kuźmina N.W., (1985), *Sposobnost', odarennost', talant uczitelja*, Leningrad.
- Kuźmina N.W., (1990), *Profesionalizm licznosti prepodawatelja i mastera proizvodstwenного obuczenija*, Moskwa.
- Kuźmina N.W., (1995), *Tworczeskij potencial specialista. Akmeologičeskie problemy razwitija*, „Gumanizacija obrazowanija: Psichologo-Pedagogičeskij Meždunarodnyj Žurnal”, nr 1.
- Kuźmina N.W., (1996), *Strategija razwitija sistemy Akmeologičeskich nauk*, Akmeologia '96 – naucznaja sessija, Sankt-Petersburg.
- Legere T.A., (1984), *Spirituality for today. Studies in Formative Spirituality*.
- Leitz G., (1994), *Psichodrama: Teoria i praktika. Klassičeskaja psichodrama A.L. Moreno*, Moskwa.

- Leontjew A.N., (1987), *Razwitié idei samoaktualizacii w rabotach A. Maslow*, „Woprosy Psichologii”, nr 3.
- Lewin D.M., (1981), *The Metaphors of Conscousness*, New York–London.
- Lewinson-Lessing F., (1923), *Rol fantazii w naucznom tworczestwe*, [w:] *Tworczestwo*, Peterburg.
- Lewitow N.D., (1963), *Psichologia truda*, Moskwa.
- Linde N.D., (1998), *Czto ze takoe duchownost?*, „Zurnal Prakticzeskogo Psichologa”, Konsonans”, nr 6, Moskwa.
- Luk A.N., (1976), *Myslenie i tworczestwo*, Moskwa.
- Łazurski A.F., (1922) *Классификация личностей*. – Пр М.
- Łazurski A.F., (1922), *Klassifikacija licznostej*, Petersburg.
- Łomow B.F., Surkow E.N., (1980), *Anticipacija w strukture dejatelnosti*, Moskwa.
- Łukaszewski W., (2003), *Wielkie pytania psychologii*, Gdańsk.
- Łuzina L.M., (1986), *Formirowanie tworczeskoj licznosti uczielja w pedagogiczeskom uuzie*, Taszkent.
- MacLennan B., (2002), *Evolutionary neurotheology and the varieties of religious experience*, (2nd ed.), [w:] R. Josephs (ed.), *NeuroTheology: Brain, Science, Spirituality, Religious Experience*, San Jose: University Press, California.
- Maslow A., *The farther reaches of human nature*, New York.
- Maslow, A.H., (1990), *Motywacja i osobowość*, Warszawa.
- Matuszkin A.M., (1993), *Zagadki odarennosti: Problemy prakticzeskoj diagnostiki*, Moskwa.
- Matuszewicz C. (1975). *Psychologia wartości*, Poznań.
- May R., (1950), *The Meaning of Anxiety*.
- May R., (1953), *Man's Search for Himself*.
- May R., (1967), *Psychology and the Human Dilemma*.
- May R., (1969) *Love and Will*.
- May R., (1975), *The Courage to Create*, W.W. Norton 1994, reprint.
- May R., (1983), *The Discovery of Being*.
- May R., (1991), *The Cry for Myth*.
- May R., (1994), *Iskusstwo psychologiczeskogo konsultirowanija*, Moskwa.
- Medavar P., (1979), *Literatura protiv nauki*, [w:] *Dialogi*, Moskwa.
- Miasiszczew W.N., (2004), *Psichologia odnoszenij: izbrannye psichologiczeskie trudy*, Izwat.
- Moljako W.A., (1966), *Psichologia konstruktivnogo zamysla*, Kiew.
- Mooney R., (1963), *A conceptual model for integrating four approaches to the identification of creative talent*, [w:] *Scientific creativity: Its recognition and development*, red. C. Taylor, F. Barron, New York: Wiley.

- Moreno J.L., (1947), *The Future of Man's World. Psychodrama Monographs 21*, New York.
- Moreno J.L., (1956), *Sociometry and the Science of Man*, New York.
- Moss D., Keen E., (1981), *The Metaphors of Consciousness*, New York– London.
- Motkow O.I., Petrajtite A.M., (1983), *Issledowanija zawisimosti projawlenija kreatiwnosti ot osobennostej licznosti*, „Nowye Issledowanija w Psychologii”, nr 2.
- Nalimow W.W., (1989) *Spontannost' soznaniija*, Moskwa.
- Nęcka E. (2003). *Psychologia twórczości*, Gdańsk.
- Nęcka E., (1987), *Proces twórczy i jego ograniczenia*, Kraków.
- Nęcka E., (1994), *Twórcze rozwiązywanie problemów*, Kraków.
- Nęcka E., (2005). *Psychologia twórczości*, Gdańsk.
- Nęcka E., Orzechowski J., Słabosz A., Szymura B., (2005), *Trening twórczości*, Gdańsk .
- Nęcka E., Rychlicka A., (1986), *Test twórczości*, Gdańsk.
- Nikolis G., Prigożyn I., (1990), *Poznanie složnogo. Wwedenie*, Moskwa.
- Nitzsche F., (1910), *Wolja k vlasti. Opyt pereocenki usiech cennostej*, t. 9, Moskwa.
- Obuchowski K., (2000), *Człowiek intencjonalny, czyli o tym, jak być sobą*, Warszawa.
- Okoń W., (1968), *Osnowy problem nogo obuczenija*. Moskwa.
- Oleś P.K., (2004), *Wprowadzenie do psychologii osobowości*, Warszawa.
- Oppenheim A.N., (2004), *Kwestionariusze, wywiady, pomiary postaw*, Poznań.
- Osnowy obszczej i prikladnoj Akmeologii*, (1995), Moskwa.
- Ostrowska, K., (1998), *Wokół rozwoju osobowości i systemu wartości*, Warszawa.
- Pargament, K.I., (1997), *The psychology of religion and coping. Theory, research, practice*, New York.
- Partner J., Garson D.B., Allen G.D., (1991), *Religions commitment and mental health: a review of the empirical literature*, „Journal of Psychology & Theology”.
- Peavy R.V., (1974), *Creative helping*, „Journal of Creative Behaviour”, vol. 8.
- Pek M.S., (1996), *Nieprzetarte ścieżki. Nowa psychologia miłości, tradycyjnych wartości i wzrostu duchowego*, Moskwa.
- Perls F., (1969), *Gestalt Therapy Verbatim*, Lafayette.
- Pfrimmer G., (1978), *The Circumstantial Relatedness of the Horizontal and the Vertical in the Psychotherapy and Conversion Relationship*, „Journal of Psychology & Theology”.
- Piaget G., (1994), *Psychologia intelektu*, [w:] *Izbrannye psychologičeskie trudy*, Moskwa.
- Pieter J. (1933), *Psychologia filozoficznego światopoglądu młodzieży*, [w:] S. Szuman, J. Pięter. H. Weryński, *Psychologia światopoglądu młodzieży*, Kraków.
- Pietrasiński Z., (1988), *Rozwój z perspektywy jego podmiotu*, [w:] *Rozwój psychiczny człowieka w ciągu życia. Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne*, red. M. Tyszkowa, Warszawa.

- Piz A., (1992), *Jazyk telodwiženija: Kak čitat' mysli drugih ludej po ich žestam*, Kostroma.
- Plank M., (1966), *Edinstwo fiziczeskoj kartiny mira*, Moskwa.
- Platon, (1992), *Pir*, Sankt-Peterburg.
- Platonow K.K., (1972), *O sisteme psichologii*, Moskwa.
- Polskie Towarzystwo Psychologiczne (PTP), (2007), <http://www.ptp.org.pl/>.
- Ponomariow J.A. (red.), (1990), *Psichologia tworczeztwa. Obszczaja, differencjalnaja, prikladnaja*, Moskwa.
- Ponomariow J.A., (1976), *Psichologia tworczeztwa i pedagogika*, Moskwa.
- Ponomariow J.A., (1976), *Psichologia tworczeztwa*, Moskwa.
- Ponomariow J.A., (1983), *Fazy tworczeztwa processa*, Moskwa.
- Ponomariow J.A., (1994), *Psichologia tworczeztwa: perspektiwy razwitija*, „Psychologičeskij Žurnal”, t. 15, nr 6.
- Popielski K. (2008). *Psichologia egzystencji – wartości w życiu*, Lublin.
- Popielski K., (1996), *Człowiek egzystencja podmiotowo-osobowa*, [w:] *Człowiek. Wartości. Sens. Studia z psychologii egzystencjalnej*, red. K. Popielski, Lublin.
- Popielski K., (2008), *Psichologia egzystencji: wartości w życiu*, Lublin.
- Prigogin I., Stengers I., (1986), *Porjadik iż xaosa. Nowyj gialog czelowieka s prirodaj*, Moskwa.
- Prusak J., (2006), *Religia i duchowość w psychoterapii*, [w:] *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, red. S. Głóaz, Kraków.
- Pruyser P.W., (1977), *The seamy side of current religions beliefs*, Bull. of the Menninger Clinic.
- Psichologičeskie issledowanija tworczeztwoj dejatelnosti*, (1975), red. O.K. Tichomirow, Moskwa.
- Psichologia rozwoju człowieka*, (2001), *Charakterystyka okresów życia człowieka*, red. B. Harwas-Napierała, J. Trempała, Warszawa.
- Puszkin W.N., (1973), *O sistemnom podchode k analizu myszlenija*, [w:] *Ekspierimentalnoe issledowanie produktiwnych (tworczeztkich) processow myszlenija*, Moskwa.
- Razwitiie tworczeztwoj aktiwnosti szkolnikow*, (1991), red. A.M. Matiuszkin, Moskwa.
- Rean A.A., (1996), *Akmeologia licznosti*, [w:] *Akmeologia '96*, nauczna seshija, Sankt-Petersburg.
- Religia. Encyklopedia*, (2001), red. T. Gadacz, B. Milerski, t. 3. Warszawa.
- Reykowski J., (1992), *Procesy emocjonalne. Motywacja. Osobowość*, Warszawa.
- Ribeau G., (1901), *Tworczeztwoe woobrażenie*, Sankt-Peterburg.
- Roe A., (1958), *Early differentiation of interests*, [w:] *The second (1957) research conferences on the indentifying of creative scientific talent*, red. C.W. Taylos, Salt Lake City.
- Rogers C. (1959). *Teoria terapii, osobowości i relacji interpersonalnych, opracowany w klienta wokół ramowej*, [w:] *Psychologia: A Study of Science. Vol. 3: Preparaty osoby i kontekście społecznym*, red. S. Koch, New York.
- Romanowaka-Łakomy, H., (1996), *Psichologia doświadczeń duchowych*, Warszawa.

- Romenec W.A., (1971) *Psichologia tworczejstwa*, Kiew.
- Roof, W. C. (1993). *A generation of seekers: The spiritual journeys of the baby boom generation*, San Francisco.
- Rorschah H., (1969), *Psychodiagnostic*, Grune and Stratton.
- Rozet I.M., (1991), *Psichologia fantazii*, Minsk.
- Rozow N.S., (1992) *Konstruktivnaja aksiologia i intelektualnaja kultura buduszczeogo*, [w:] *Psichologia obrazowania dla XXI wieku*, Moskwa.
- Rubinsztejn S.L., (1966), *Oczerednye zadaczi psichologiczeskogo izuczenija myszlenija*, [w:] *Issledowanija myszlenija w sowetskoj psichologii*, Moskwa.
- Rubinsztejn S.L., (1973), *Problemy obszczej psichologii*, Moskwa.
- Rybnikow N.A., (1930), *Awtobiografia kak psichologiczeskie dokumenty*, [w:] *Psichologia*, t. 3, Moskwa.
- Rybnikow N.A., (1994), *Kak sozdawalsja psichologiczeskij institut*, „Woprosy Psichologii”, nr 1.
- Salliwana H. S., (1953), *The Interpersonal Theory of Psychiatry*, New York.
- Sartre J.-P., (1960), *Esquisse d'une theorie des emotions*, Paris.
- Sartre J.-P., (1974), *La Transcendance de l'Ego Esquisse d'une Description Phenomenologique*, Paris.
- Schopenhauer A., (1969), *Manuscript Remains*, Vol. II, Berg Publishers Ltd.
- Selz O., (1913), *Uber die Gesetze des geordneten Denkverlaufs*, Stuttgart.
- Sergiejew B.F., (1991), *Stat' geniem: Ot instinkta k razumu*, Leningrad.
- Shostrome E., (1966), *Personal orientation inventory*, [w:] *Educational and industrial testing service*, New York.
- Sicile de P., (1970) *Histoire des pauliciens*, [w:] *Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure: texte critique et traduction par Charles Astruc*, red. W. Conus-Wolska, Paris.
- Siemionow I.N., (1990), *Problemy refleksiwnoj psichologii reszenija tworczeskich zadacz*, Moskwa.
- Silverstein Sh. *Chłopiec i drzewo*, za: <http://www.ichtiozis.fora.pl/o-wszystkim-i-o-niczym,3/bajka-p-t-chlopiec-i-drzewo,247.html> (dostęp: 02.03.2016).
- Sinergetika i sopredelnye nauki. Kratkij bibliograficzeskij ukazatel*, (1993), oprac. B.N. Pojzner.
- Sitnikow A.P., (1996), *Akmeologiczeskij trening: Teorija. Metodika. Psichotechnologii*, Moskwa.
- Słownik języka polskiego* (1989), red. M. Szymczak, Warszawa.
- Socha, P. (2000). *Psichologia rozwoju duchowego – zarys zagadnienia*, [w:] *Duchowy rozwój człowieka. Fazy życia, osobowość, wiara, religijność*, red. P. Socha, Kraków.
- Sokolowa E.T., (1980), *Proektiwne metody issledowanija licznosti*, Moskwa.
- Solowiew W.S., (1903), *Nrawstwennyj smysl žywni w ego predwaritelnom ponjatii*, [w:] *Sobranie soczinenii Wladimira Sergeewicza Solow'ewa*, Sankt-Petersburg, t. 7.

- Sones T.P., (1972), *Creative learning in perspective*, London.
- Spilka, B. (1993). *Spirituality: Problems and directions in operationalizing a fuzzy concept*, Paper presented at the meeting of the American Psychological Association, Toronto.
- Stepanow S.J., Maslow S.N., Jabłokowa E.A., (1993), *Uprawlencheskaja innowatika, reflepracticzeskie metody*, Moskwa.
- Stepanowa E.I., (1995), *Psychologia wzroslych – osnowa Akmeologii*, Sankt-Petersburg.
- Stepanski W.I., (1991), *Psychologiczeskaja samoreguljacija dejatelnosti*, Moskwa.
- Stowns E., (1984), *Psichopedagogika: Psychologiczeskaja teorija i praktika obuczenija*, Moskwa.
- Strelau J., (2000), *Psychologia ogólna*, Gdańsk.
- Subetto A.I., (1975), *Tworczestwo, żizn', zdorow'e i harmonija. Etiudy kreatywnej ontologii*, Moskwa.
- Szadrikow W.D., (1976), *Sistemnyj podchod w psichologii proizvodstwenного obuczenija*, Leningrad.
- Szczedrowski G., Rozin W., Alekseew N., Nepomnjaszczaja N., (1993), *Pedagogika i logika*, Moskwa.
- Szmidt K.J., (2005), *Trening twórczości w szkole wyższej*, Łódź.
- Szorochowa E.W., (1974), *Psychologiczeskij aspekt problemy licznosti*, [w:] *Teoreticzeskie problemy psichologii licznosti*, Moskwa.
- Szucki J.K., (1960), *Kitajskaja klassiczeskaja, „Kniga peremen”*, Moskwa.
- Tafel R. E., (1974), *Diagnosticzeskie metodiki dlja wyjawlenija (identifikacji) tworczeskich licznostej w amerikanskoj psichologii*, Moskwa.
- Talyzina N.F., (1983), *Formirowanie poznawatelnoj dejatelnosti uczaszczichcja*, Moskwa.
- Tegel H., (1914), *Die wissenschaftliche Phantasie und der Unterricht*, Leipzig.
- Teoria poznania*, (1991), red. W.A. Lektorski, T.I. Ojzerman, t. 2, Moskwa.
- Teoria opanowywania twórczości. Dyskurs w literaturze amerykańskiej*, (2008), red. M. Rusaczyk, Warszawa.
- Tieplow B.M., (1961), *Problemy indywidualnych razliczij*, Moskwa.
- Tieplow B.M., (1985), *Sposobnost' i odarennost'*, [w:] *Izbrannye trudy*, t. 1, Moskwa.
- Torrance E.P., (1964), *Education and creativity*, [w:] *Creativity: progress and potential*, red. C.W. Taylor, New York–San Francisco–Toronto.
- Trempała J., Harwas B., Napierała, (2004), *Psychologia rozwoju człowieka*, Warszawa.
- Turopolski W., (1999), *Poznawcza i społeczna psychologia „ja”*, [w:] *Wybrane zagadnienia z psychologii osobowości*, red. A. Gałdowa, Kraków.
- Vishnyakova N., (2011), *The ABC's Creativity, Talent, and Spirituality. Practical Psychology of Children's Potential Self- Development*, Xlibric Corporation, California USA.
- Vishnyakova N.F., (2010), *The conflict – resolve it creatively. Practical training on conflictology*, Xlibric Corporation, California USA.
- Waczkow I.W. (1996), *Приключения во внутреннем мире. Психология для старшеклассников*, Москва.

- Wallace G., (1926), *The Art of Thought*, New York.
- Wasileiw W. L., (1996), *Predmet, sistema i zadaczi iruidiczeskoj Akmeologii, Akmeologia '96*, nauczna sessija, Sankt-Peterburg.
- Watson J.B., (1913), *Psychology as a Behaviorist Views It*, „Psychology Review”, vol. 20.
- Whitehead A.N., (1929), *Process and Reality. an Assay in Cosmology*, Cambridge.
- Whywrell W., (1960), *On the Phylosophy of Discovery*, London.
- Wilber K. (2003), *Pasja myslenia*, tłum. H. Smagacz, Warszawa.
- Wiszniakowa N., (2002), *Konfliktologia*, Mińsk.
- Wiszniakowa N., (2003), *Akmeologia kreatywna. Psychologia kreatywności i osiągnięcia szczytowej dojrzałości twórczej człowieka dorosłego*, Łódź.
- Wiszniakowa N.F., (1999), *Teoria i praktyka akmeologii kreatywnej. Psychologia twórczego rozwoju człowieka dorosłego. Diagnostyka kreatywności w akmeologii stosowanej*, Mińsk.
- Wiszniakowa N.F., Warfolomeewa L.E., (1996), *Tworczeskaja gotownost' kak licznostno-dejatelnostnaja kategorija akmeologii. Akmeologia '97*, nauczna sessija, Sankt-Petersburg.
- Wiszniakowa-Zelinskiy N., (2012a), *Stosowana psychologia rozwoju potencjału twórczości. Tworzymy siebie i świat. Alfabet potencjału twórczości*.
- Wiszniakowa-Zelinskiy N., (2012b), *Stosowana psychologia rozwoju potencjału talentu. Sekrety potencjału talentu. Alfabet talentu*.
- Wiszniakowa-Zelinskiy N., (2012c), *Alfabet potencjału duchowości. Tajemnice duchowego odrodzenia. Alfabet duchowości*.
- Witek S., (1987), *Człowiek pytanie otwarte*, red. K. Popielski, Lublin.
- Wulff David M., (1999), *Psychologia religii. Klasyczna i współczesna*, red. nauk. P. Socha, przeł. P. Jabłoński, M. Sacha-Piekło, P. Socha, Warszawa.
- Wundt W., (1880), *Osnowanija fiziologiczeskoj psychologii*, t. 1–2, Sankt-Petersburg.
- Wybrane zagadnienia duchowości. Perspektywa psychologiczna* (2006), red. M. Sokolik, Olsztyn.
- Wygotski L.S., (1991), *Woobrażenie i twórczość w dzieciństwie*, Moskwa.
- Zagwiazinski W.I., (1987), *Pedagogiczeskoe twórczość uczonego*, Moskwa.
- Zajcew W.W., Zimczew A.M., (1996), *Problemy razwitiija Akmeologiczeskogo obrazowanija*, Akmeologia '96, nauczna sessija, Sankt-Petersburg.
- Zbiór psychologicznych testów*, (1991), cz. 1, red. A.A. Wieksz, Riga, s. 9–16.
- Zieliczenko A.I., (1996), *Psichologija duchownosti*, Moskwa.
- Zimbardo P., (1999), *Psychologia i życie*, Warszawa.
- Zimnja I.A., (1992), *Gumanizacija obrazowanija (sostojanie, problemy, perspektiwy)*, „Gumanizacija Obrazowanija. Psychologo-Pedagogiczeskij Meždunarodnyj Žurnal”, nr 2.
- Zohar D., Marshall I. (2001), *Inteligencja duchowa*, Poznań.